Теорія і практика сучасної психології

2019 р., № 6, Т. 1

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:
Зарицька В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:
Євдокимова Н.О. – доктор психологічних наук, професор, проректор з наукової та міжнародної діяльності ПЗВО «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика»
Кононенко О.І. – доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
Кузнецов О.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
Фалько Н.М. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
Шандрук С.К. – доктор психологічних наук, професор, заступник начальника навчально-методичного відділу, професор кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова підкомісії з соціальної роботи Науково-методичної комісії з охорони здоров'я та соціального забезпечення сектору вищої освіти Науково-методичної ради МОН України

Іноземні члени редакційної колегії
Ендріулайтіене Ауксе – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Університету імені Вітовта Великого (м. Каунас, Литва)
Конрад Яновський – доктор філософії, заступник декана факультету психології Університету економіки та гуманітарних наук у Варшаві (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук
Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:
Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавництво та друк – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Журнал включено до переліку фахових видань з психологічних наук згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.

Журнал індексується в міжнародних наукометричних базах даних Index Copernicus International (Республіка Польща), Google Scholar.

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 4 від 26.12.2019 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні посилання на збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології» обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора і не відповідає за фактичні помилки, яких він припустився.

Адреса редакції:
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 09.12.2019.
Підписано до друку 27.12.2019.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Наклад 150 пр.

ISSN 2663-6026 (Print)
ISSN 2663-6034 (Online)

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

К. С. Балахтар
КРЕАТИВНИЙ СКЛАДНИК У СТРУКТУРІ ГОТОВНОСТІ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ..... **5**

А. С. Вавілова
СТРУКТУРА ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ..... **9**

О. В. Варгата, О. В. Кулешова, Л. В. Міхеєва
СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ
ПСИХОЛОГА..... **13**

О. В. Варгата, А. Р. Михайлов
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН..... **18**

С. М. Волошин
МЕТОДИ ТА ФОРМИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА
З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ..... **24**

А. В. Галкин
ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ ГЛУБИННЫХ УБЕЖДЕНИЙ..... **28**

О. Я. Данилюк
ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ЖІНОК
ІЗ НЕБАЖАНОЮ ВАГІТНІСТЮ..... **32**

О. А. Даценко
ЖИТТЄТВОРЧІ УМІННЯ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС..... **37**

С. Б. Жарікова
ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ТИПІВ
РЕФЛЕКСІЇ У СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ..... **43**

Т. В. Журавко
БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА
В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ..... **47**

О. В. Журавльова, О. А. Журавльов
ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ КОНСТРУКТУ ПРОКРАСТИНАЦІЇ..... **51**

С. Б. Кас'янова
РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В РОЗВИТКУ САМОЕФЕКТИВНОСТІ..... **55**

О. А. Мельник
УЯВЛЕННЯ ПРО МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПСИХІКИ ЛЮДИНИ
У ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ..... **60**

М. М. Мельничук
ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ РІЗНОЇ СТАТІ..... **65**

В. В. Назаревич
ОСТРАКІЗМ ЯК ПЕРЕДУМОВА БУЛІНГУ.....**70**

І. В. Новицька
ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДІБНОСТІ ДО РОЗПІЗНАВАННЯ БРЕХНІ
У СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....**78**

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

О. А. Борець
ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ОСІБ
ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ ЗАЙНЯТОСТІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ
У ПРОЦЕСІ ПОШУКУ РОБОТИ.....**83**

М. Д. Крицька
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ НАВЧАННЯ.....**88**

Н. Г. Рубель
ДИНАМІКА ПРОЯВІВ ТРИВОЖНОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ
ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ.....**91**

О. М. Тиньков, К. М. Фаворова
ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ СТАНИ ОПЕРАТОРІВ АВТОМАТИЗОВАНИХ СИСТЕМ
УПРАВЛІННЯ ПОВІТРЯНИМ РУХОМ.....**96**

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Ю. В. Вакуленко
СЕНСОРНА ДИСФУНКЦІЯ ЯК ЧИННИК ПОРУШЕННЯ СНУ
У ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА.....**101**

Г. В. Васильєва
ПРОЯВИ АЛЕКСИТИМІЇ У СТРУКТУРІ НАРЦИСТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....**106**

А. Н. Крутолевич
ПРОБЛЕМА ПСИХИЧЕСКОЙ ТРАВМАТИЗАЦИИ
МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ.....**110**

Ю. Ю. Чистовська, Т. Г. Харченко, І. О. Жураківський
ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ І ПЕРЕБІГУ
ТРИВОЖНИХ РОЗЛАДІВ ТА ЇХ ПСИХОТЕРАПІЯ.....**117**

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

О. І. Донець
ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....**121**

Г. А. Крупник
ЕМПІРИЧНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВИВЧЕННЯ ЧИННИКІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК
МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ.....**127**

О. А. Орловська
СІМЕЙНА АДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ:
ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ.....**132**

М. С. Панов
СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....**137**

І. В. Петренко
ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ
СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ
У ПРОСТОРІ ОСВІТИ.....**142**

О. В. Радько
ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ
В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ ТА ЙОГО КОМПОНЕНТИ:
ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ.....**148**

Я. М. Раєвська
ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦІВ
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ:
ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....**153**

О. В. Стрільчук
ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ РОЗРОБКИ
АВТОРСЬКОГО ОПИТУВАЛЬНИКА
«ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
МЕХАНІЗМІВ ФОРМУВАННЯ МЕДІАКУЛЬТУРИ».....**158**

О. В. Федорук
ІНДИКАТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МЕНЕДЖЕРІВ ІТ-КОМПАНІЙ:
ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ПЕРСПЕКТИВА.....**166**

І. А. Шрамко
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПСИХОЛОГІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК
В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ СОЦІОТЕХНІЧНОЇ СИСТЕМИ.....**173**

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.1

К. С. Балахтар
асистент кафедри комунікативної лінгвістики та перекладу
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
докторант кафедри психології управління
Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України

КРЕАТИВНИЙ СКЛАДНИК У СТРУКТУРІ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті досліджуються особливості креативного складника у структурі готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності та оптимального функціонування, їх здатність до творчого нестандартного мислення, вміння ефективно та неординарно вирішувати складні проблеми як професійного характеру, так і власної життєдіяльності.

Проаналізовано сутність поняття «креативність», її роль у сформованості готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності: формуванні професійної компетентності, працездатності, взаємодії тощо. Висвітлено розуміння у психолого-педагогічній науці науковцями терміну «готовність». Розглянуто структуру готовності до професійної діяльності викладачів іноземної мови, що поєднує мотиваційно-ціннісний (настанови, інтереси, уявлення, ціннісне ставлення), когнітивно-комунікативний (знання, вміння і навички), конативно-рефлексивний (дії, операції, діяльність, рефлексія, самооцінка, самовдосконалення) та професійно-особистісний компоненти (професійно-особистісні якості та здібності).

Обґрунтовано креативність як цілісне утворення особистості викладача іноземної мови, що потребує активізації її творчого потенціалу та передбачає генерування, розвиток, прийняття і впровадження креативних ідей у практичну педагогічну діяльність у процесі викладання іноземної мови, засвоєння етно- і соціально-психологічних стандартів, взірців поведінки, опанування «технікою» спілкування іноземною мовою.

Креативного викладача іноземної мови характеризують професійно-особистісні новоутворення, здібності, внутрішні чинники креативної діяльності, особливості розуму, темперамент, рівень інтелекту, мотиви та інше, які забезпечують творчу активність, генерування інноваційних технологій, методів і методик викладання іноземної мови та ефективних способів і шляхів їхнього застосування.

Обґрунтовано необхідність в умовах сьогодення викладачів, здатних практично вирішувати різноманітні життєві і професійні проблеми, формувати у студентів загальнокультурні, педагогічні, методичні, лінгвістичні, соціокультурні знання, прагнути до самореалізації у професійній діяльності.

Ключові слова: *креативність, готовність до професійної діяльності, викладач іноземної мови.*

Постановка проблеми. Зростання інтересу до проблеми формування готовності до професійної діяльності викладачів іноземної мови в кризових умовах сьогодення формує запит на дослідження умов та процесів, що сприяють формуванню конкурентоспроможності викладачів, фахової компетентності, здатності до ризику, прийняття самостійних рішень, самоосвіти, самовдосконалення й загалом успішної професійної діяльності та оптимального функціонування викладачів іноземної мови. Прагнення особистості набути готовності до професійної діяльності тісно пов'язано з її формуванням як педагога, викладача і професіонала. При цьому особливого значення набуває креативність викладача, його здатність до творчого нестандартного мислення, вміння ефективно вирішувати складні проблеми як професійної діяльності, так і власної життєдіяльності. Тому безперечно актуальною є проблема вивчення креативного складника у структурі готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження з означеної проблеми орієнтовані в основному на її практичні аспекти. Науковці зробили вагомий доробок в обґрунтування методики навчання здобувачів вищої освіти професійного спілкування (Л. Барановська [2]), діагностики здібностей до спілкування (А. Батаршев [3]), освітнього середовища як інформаційного, ділового, психосмислового і самосенсового різновиду обміну (О. Гуменюк [6]), структури спеціальної мови і професійного спілкування (В. Юкало [19]) та інші.

© Балахтар К. С., 2019

На особливу увагу в контексті досліджуваної проблеми заслуговують особливості формування креативності, поведінки й способів самовираження, моделювання творчих дій і діяльності в цілому, розвиток креативних якостей особистості (незалежності, відкритості новому досвіду, чутливості до проблем) (Е. Ильин [8, с. 318], дослідження і формування творчого стилю діяльності, здобуття нових знань та розвитку інтелектуальних і творчих здібностей (А. Сологуб [15, с. 4–5]), опанування стратегії як системного утворення, що містить установки на виконання певним чином спрямованого пошуку та вміння розв'язувати конкретні завдання (тактики) [12, с. 3].

У роботах висвітлено результати дослідження феномену креативного потенціалу особистості, механізмів креативного мислення (О. Антонова [1, с. 14–41], Н. Вишнякова [4], Дж. Гілфорда [20], Л. Лєскова [11, с. 76–78], В.О. Попович [14, с. 36–41], С. Шандрук [18] та інших науковців. Так, вплив креативного потенціалу на становлення фахівця, формування його індивідуальних особистісних якостей досліджували Л. Лєскова [11, с. 76–78], І. Тодорова [16, с. 259–267], О. Чуль [17, с. 77–83] та інші. Проблема креативного складника у структурі готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності попри її актуальність не виступала предметом спеціального розгляду.

Мета статті: дослідити особливості креативного складника у структурі готовності до професійної діяльності викладачів іноземної мови.

Виклад основного матеріалу. Дослідження креативного складника у структурі готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності потребувало вивчення і розуміння сутності понять «креативність» і «готовність викладачів іноземної мови до професійної діяльності».

Поняття «креативність» (англ. create – створювати, creative – творчий), що з'явилося у 60-ті роки XX ст., тлумачать по-різному. Найбільш поширеними є його трактування як загальної здатності до творчості (Л. Байтімерова, Л. Виготський, В. Дружинін, Л. Єрмолаєва-Томіна, О. Кононко, J. Kaufman, K. Korniłowicz, W. Limont, M. Modrzejewska-Świgulska, S. Popek, В. Фрицюк, О. Ярошинська та інші); властивості особистості (Дж. Гілфорд, Є. Гергель, E. Nęcki, Е. Торренс та інші); здатності особистості виходити за межі певної ситуації, продукувати оригінальні цінності (Ф. Баррон, Д. Богоявленська, С. Медник та інші); прояв власної індивідуальності (О. Яковлєва, О. Войтенко, K. Szmidt) тощо.

Так, Дж. Гілфорд стверджував, що креативність – це здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення; природний творчий потенціал особистості, що визначений генетично і характеризується здатністю до виявлення і постановки проблем, генерування і продукування значної кількості ідей, оригінальністю, здатністю вдосконалити об'єкт, додаючи деталі, умінням вирішувати проблеми, тобто здатністю до аналізу і синтезу [5, с. 443–456].

Найчастіше прихований потенціал креативності робить людину талантом у певній сфері діяльності. Тому доцільно розглядати поняття «креативність» у структурі особистісної активності людини, компонентами якої виступають групи «особистісних якостей», що забезпечують їй здатність виступати в ролі конкретного суб'єкта у професійній діяльності. Креативність покликана забезпечити людині професійну компетентність (кваліфікацію); працездатність (психофізичну активність); інтелектуальну пізнавальну здатність (освіченість); здатність до співпраці, колективної організації, взаємодії (комунікабельність); ціннісно-мотиваційну сферу (моральність). Це у повній мірі стосується проблеми не лише креативності, але й її участі у сформованості готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності, що свідчить про озброєність педагога необхідними для успішного виконання дій знаннями і навичками [7, с. 290–294].

Термін «готовність» у психолого-педагогічній науці трактують по-різному. Так, науковці (Д. Катя, М. Крогильд та інші) розглядають його в єдності трьох компонентів (когнітивного, емоційного й поведінкового), сукупності пізнавальних, мотиваційних, емоційно-вольових якостей особистості (Є. Козлов, Ю. Кулюткін та інші), єдності мотиваційного і процесуального компонентів (В. Селиванов та інші), як психічне новоутворення (Л. Виготський, Д. Ельконін та інші), психічний стан (А. Капська, В. Сластьонін та інші), що свідчить про розуміння готовності (настанови, наміру, очікування, феномену, властивості) як передумови успішної професійної діяльності особистості.

Формування готовності до професійної діяльності викладачів іноземної мови потребує врахування основних компонентів у її структурі. Це, перш за все, мотиваційно-ціннісний компонент, який поєднує професійні настанови, ціннісне ставлення до професії, зацікавленість, стійкі уявлення щодо педагогічної діяльності, в тому числі й викладання іноземної мови; по-друге, когнітивно-комунікативний компонент, що включає опанування професійними знаннями, які слугуватимуть міцним підґрунтям для формування практичних професійних умінь і навичок реалізації професійної діяльності; по-третє, це конативно-рефлексивний компонент, що поєднує дії та операції, необхідні для ефективного здійснення діяльності викладачами іноземної мови, а також здатність до рефлексії, самооцінки, самовдосконалення й подальшої самокорекції професійної діяльності; по-четверте, це професійно-особистісний компо-

нент, який містить професійно-особистісні якості та здібності викладача.

Співвідношення понять «креативність» і «готовність викладачів іноземної мови до професійної діяльності» вимагає подальшої розробки. При цьому варто враховувати, що сукупність характеристик не вичерпує особистість як цілісність. Формування креативності, креативного мислення як складника у структурі готовності викладачів іноземної мови до професійної діяльності (в тому числі й засвоєння етно- і соціально-психологічних еталонів, стандартів, стереотипів поведінки; ступінь опанування «технікою» спілкування іноземною мовою [9, с. 36]) відбувається в контексті становлення й розвитку їхньої особистості впродовж життєвого шляху.

Креативність становить цілісне утворення особистості викладача іноземної мови, що потребує активізації її творчого потенціалу та передбачає генерування, розвиток, прийняття і впровадження креативних ідей у практичну педагогічну діяльність у процесі викладання іноземної мови. Це властивість педагога, яку можна реалізувати на високому рівні лише за сприятливих умов середовища протягом життя [13, с. 106–108], що не залежить від рівня розвитку інтелекту, а з іншого креативність потребує інтелектуального розвитку, вищого за середній рівень, що сприятиме творчій продуктивності у професійній діяльності.

Креативного викладача іноземної мови характеризують професійно-особистісні новоутворення, здібності, внутрішні чинники креативної діяльності, особливості розуму, темперамент, рівень інтелекту, мотиви тощо, які забезпечують творчу активність, генерування інноваційних технологій, методів і методик викладання іноземної мови та ефективних способів і шляхів їхнього застосування [13], адже сьогодні суспільство потребує викладачів, здатних практично вирішувати різноманітні життєві і професійні проблеми, сформувати у студентів загальнокультурні, педагогічні, методичні, лінгвістичні, соціокультурні знання, прагнути до самореалізації у професійній діяльності [10].

Висновки. Креативний складник у структурі готовності викладача іноземної мови до професійної діяльності передбачає здатність до створення і пошуку нових оригінальних ідей, задумів, відмінних від прийнятих схем мислення, а також конструктивного вирішення визначених завдань щодо викладання іноземної мови нестандартними (неординарними), унікальними способами (методами), знаходження незвичайних шляхів саморозвитку і самореалізації у професійній діяльності.

Література:

1. Антонова О.Є. Сутність поняття креативності: проблеми та пошуки. *Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі*: (монографія) / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ім. І. Франка, 2012. С. 14–41.
2. Барановська Л.В. *Навчання студентів професійного спілкування* (монографія). Біла Церква, 2002. 256 с.
3. Батаршев А.В. *Диагностика способности к общению*. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 176 с.
4. Вишнякова Н.Ф. *Психологические основы развития креативности в профессиональной акмеологии* : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Москва, 1996. 24 с.
5. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / пер. с англ. Э.А. Голубевой. *Психология мышления* / ред. А.М. Матюшкина. Москва : Прогресс, 1965. С. 443–456.
6. Гуменюк О.Є. Освітнє спілкування як інформаційний, діловий, психосмисловий і самосенсовий різновиди обміну. *Психологія і суспільство*. 2005. № 5. С. 73–94.
7. Діордіященко О. Формування професійної компетентності вчителя іноземних мов на сучасному етапі. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*]. *Сер.: Філологічні науки.* 2010. Вип. 89(2). С. 290–294. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89%282%29__72.
8. Ильин Е.П. *Психология творчества, креативности, одаренности*. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 448 с.
9. Кабардов М.К., Арцишевская Е.В. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенций. *Вопросы психологи*. 2003. № 1. С. 34–49.
10. Колодько Т.М. Психолого-педагогічні засади професійної підготовки майбутнього вчителя іноземних мов. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21BBN=UJRN&P21BBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_fi1e_name=PDF/Sdzif_2010_8_1.
11. Лєскова Л.Ф. Феномен креативності в професійній діяльності менеджера соціальної роботи. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. С. 76–78.
12. Моляко В.О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема. *Обдарована дитина*. 2005. № 6. С. 2–9.
13. Панчук О.П. Розвиток творчих здібностей майбутнього фахівця фізико-технологічного п*рофілю як складника професійної компетентності. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. 2016, Вип. 22, С. 106–108.
14. Попович О.В. Філософські виміри креативного потенціалу особистості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 6. С. 36–41.

15. Сологуб А. Технологія креативного навчання. *Управління освітою*. 2006. 11, червень. С. 4–5.
16. Тодорова І.С., Бульченко Д.В. Розвиток креативно-інноваційного потенціалу майбутніх менеджерів. *Психологія і особистість*. 2017. № 1(11). С. 259–267.
17. Чуль О.М. Креативний потенціал як конвергентний чинник регіонального розвитку. *Економічний форум.* 2017. № 1. С. 77–83.
18. Шандрук С.К. *Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів*. Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07; Тернопільський нац. ун-т. Тернопіль, 2016. 458 с.
19. Юкало В. Структура спеціальної мови і професійного спілкування.// *Дивослово*. 2005. № 12. С. 43–47.
20. Guilford J.P. The nature of humane intelligence. New-York, 1967. 132 p.

Balakhtar K. S. Creative component in the structure of foreign language teachers' readiness for professional activity

The features of the creative component in the structure of foreign language teachers' readiness for professional activity and optimal functioning, their ability to creative non-standard thinking, the ability to effectively solve extraordinary problems of complex nature, both professional and personal are explored in the article.

The essence of the concept of "creativity", its role in the formation of foreign language teachers' readiness for professional activity are analyzed: formation of professional competence, efficiency, interaction and so on. The understanding of the term "readiness" in the psychological and pedagogical science is elucidated. The structure of readiness for professional activity of teachers of a foreign language is considered, combining motivational-value (attitudes, interests, perceptions, value attitude), cognitive-communicative (knowledge, abilities and skills), communicative-reflexive (actions, operations, activity, reflection, self-esteem, self-improvement, etc.) and professional-personal components (professional-personal qualities and abilities).

Creativity is justified as an integral education of the personality of a foreign language teacher, which requires the activation of his/her creative potential and provides for the generation, development, adoption and implementation of creative ideas in practical pedagogical activity in the process of teaching a foreign language, the assimilation of ethno-social and psychological standards, patterns of behavior, the mastery of the "Technique" of a foreign language communication.

A creative teacher of a foreign language is characterized by professional and personal neoplasms, abilities, internal factors of creative activity, features of the mind, temperament, level of intelligence, motives, etc., which provide creative activity, the generation of innovative technologies, methods and techniques of teaching a foreign language and effective manners and ways of their application. The necessity in nowadays conditions of teachers who are able to practically solve various life and professional problems, form general cultural, pedagogical, methodological, linguistic, sociocultural knowledge, strive for self-realization in professional activity is substantiated.

Key words: *creativity, professional readiness, foreign language teacher.*

УДК 159.923.3
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.2

А. С. Вавілова
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

СТРУКТУРА ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Метою статті було емпіричне дослідження структури перфекціонізму у дитячо-підлітковому віці. Для реалізації поставленої мети було використано наступні психодіагностичні методи: «Дитячо-підліткова шкала перфекціонізму» П. Хьюітта та Г. Флетта, «Опитувальник мотивації досягнення» А. Реана, «Багатовимірна шкала дитячої тривожності» К. Малкової та «Шкала депресії» А. Бека (підлітковий варіант).

Під час дослідження було з'ясовано, що перфекціонізм є складним феноменом, який полягає у прагненні досягати досконалості, має неоднорідну структуру і може проявлятися на різних рівнях особистості. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення структурних компонентів перфекціонізму у дорослих та дітей. Розглянуто особливості перфекціонізму на різних рівнях особистості: когнітивному, емоційному, мотиваційному та поведінковому (діяльнісному). Здійснено кореляційний аналіз перфекціонізму та мотивації досягнення, депресивних і тривожних проявів, рівня шкільної успішності. Охарактеризовано компоненти перфекціонізму за допомогою їх зв'язку з різними особливостями особистості.

Так, когнітивний компонент перфекціонізму виражається у системі ментальних установок та переконань, спрямованих на дотримання еталонів досконалості. Перфекціоністські установки можуть носити ірраціональний характер і призводити до невротизації та порушення емоційного благополуччя. Емоційний компонент перфекціонізму передбачає наявність чи відсутність емоційних проблем у вигляді тривожно-депресивних патернів, які виникають як наслідок переживання постійного стресу у зв'язку з необхідністю відповідати лише найвищим стандартам. Для здорових перфекціоністів характерні високий рівень емоційного благополуччя та позитивна оцінка власних досягнень.

Мотиваційний компонент передбачає наявність високого рівня домагань і може проявлятися у вигляді мотиваційних тенденцій досягнення успіху або уникнення невдачі. Досягнення успіху пов'язане з цілеспрямованістю та орієнтацією на результат, тоді як прагнення уникнути невдачі обумовлене страхом помилок та невідповідністю соціальним очікуванням.

Поведінковий (діяльнісний) компонент дитячо-підліткового перфекціонізму проявляється у рівні навчальної успішності та може призводити до підвищення чи зниження результативності діяльності.

Ключові слова: *перфекціонізм, дитячо-підлітковий вік, мотивація досягнення, успішність, когнітивні переконання, емоційна сфера.*

Поставка проблеми. Перфекціонізм – це складний і багатовимірний психологічний феномен, який впливає на всі сфери життя людини і виражається у спрямованості на досягнення досконалості. Цей феномен є культурно обумовленим: сучасне суспільство вимагає від особистості постійних досягнень, ставить високі цілі та еталони, як орієнтир для самореалізації. За таких умов розвиток прагнення до досконалості та першості в усьому є закономірним.

На сьогодні відсутня єдина точка зору щодо природи, причин виникнення та структурних компонентів перфекціонізму. Існують різноманітні підходи та теорії, в рамках яких дослідники роблять акценти на тих або інших сторонах перфекціонізму залежно від їх наукових цілей та інтересів. Більшість таких підходів стосуються структурних компонентів перфекціонізму у дорослих, однак поза увагою залишається дослідження його структури у дітей та підлітків. Визначення психологічної структури перфекціонізму у дитячо-підлітковому віці дозволить проаналізувати специфіку його формування на різних етапах вікового розвитку людини, дослідити його роль у цілісному розвитку особистості.

Мета статті: здійснити емпіричне дослідження структури перфекціонізму у дитячо-підлітковому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш ґрунтовні дослідження структури перфекціонізму здійснювалися в межах когнітивного напряму психології. В межах цього підходу було розроблено найбільш популярні моделі вивчення перфекціонізму Р. Фроста, П. Хьюітта та Г. Флетта, Р. Слейні, Р. Хілла, Н.Г. Гаранян [2; 3]. В моделі Р. Фроста до складу перфекціонізму входять шість компонентів: особисті стандарти, організованість, невпевненість у діях, тривога з приводу помилок, батьківські очікування та батьківська критика [6, с. 451–455]. Дослідник вважає, що вказані

© Вавілова А. С., 2019

параметри відображають якісні характеристики перфекціонізму і визначають його позитивну чи негативну спрямованість у рамках структури особистості. Однак, модель Р. Фроста була піддана критиці через змішування рис перфекціонізму з його етіологічними передумовами (батьківські компоненти є чинниками, які обумовлюють появу цього особистісного феномену).

Модель Р. Слейні була створена з метою розділення адаптивного і дезадаптивного перфекціонізму. У первинній концепції автор виокремив п'ять компонентів перфекціонізму [8, с. 139–144], які дозволяють визначити його позитивну чи негативну спрямованість: високі особистісні стандарти; прагнення до порядку; труднощі в міжособистісних відносинах; тривога при виконанні завдань; прокрастинація (нездатність приступити до справи). Пізніше дослідник переглянув свою класифікацію і виключив із моделі тривогу, проблеми у взаємовідносинах та прокрастинацію, оскільки вказані риси можуть бути як причиною, так і наслідком перфекціонізму.

Модель Р. Хілла включає наступні компоненти перфекціонізму: прагнення до досконалості; стурбованість помилками; високі стандарти до інших; потребу у схваленні; організованість; батьківський тиск; румінацію (нав'язлива стурбованість з приводу помилок); планування [7, с. 84–88]. Модель включає два фактори вищого порядку: адаптивний (добросовісний перфекціонізм) і дезадаптивний (самооцінюючий) перфекціонізм, а також дозволяє визначити якісні відмінності позитивного та негативного полюсів перфекціонізму.

Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорова та Т.Ю. Юдеєва на основі досліджень «клінічного перфекціонізму» та його наслідків для особистості запропонували наступну структуру перфекціонізму як складного психологічного утворення (основні параметри) [1, с. 23–39; 4, с. 13]:

1) нереалістично завищена складність цілей;

2) поляризована, «чорно-біла» оцінка результату власної діяльності;

3) зосередженість на невдачах і помилках та ігнорування реальних успіхів;

4) перманентне порівняння себе з іншими людьми за умови орієнтації на полюс «найуспішніших і найбільш досконалих»;

5) відчуття власної невідповідності позитивним уявленням інших людей про себе;

6) відчуття незадоволення собою у зовсім несподіваних, нейтральних для самооцінки ситуаціях;

7) надмірні вимоги та завищені очікування до інших.

Такі структурні компоненти перфекціонізму визначають появу патологічних проявів у особистості, відображаються на продуктивності її діяльності, емоційній сфері та сфері міжособистісних контактів.

Одними з перших дитячо-підлітковий перфекціонізм почали вивчати канадські дослідники П. Хьюітт та Г. Флетт. Автори запропонували двохвимірну модель перфекціонізму: Я-орієнтований та соціально приписаний (для дорослих така модель має три виміри перфекціонізму – Я-орієнтований, об'єктно-спрямований та соціально приписаний). Перфекціонізм трактується дослідниками через призму когнітивних схем та переконань, які визначають емоційний стан і поведінку перфекціоністів [5, с. 1054–1059]. У моделі П. Хьюітта та Г. Флетта відсутні структурні компоненти, які б розкривали перфекціонізм на різних рівнях особистості (когнітивному, емоційному, мотиваційному та поведінковому).

Виклад основного матеріалу. У дослідженні структури дитячо-підліткового перфекціонізму взяли участь 70 досліджуваних віком 12–17 років. Оскільки перфекціонізм є багатовимірним феноменом, який проявляється на різних рівнях особистості, було здійснено аналіз цього явища на когнітивному, емоційному, мотиваційному та поведінковому (діяльнісному) рівнях. Для реалізації поставленої мети було використано наступні психодіагностичні методи (табл. 1): «Дитячо-підліткова шкала перфекціонізму» П. Хьюітта та Г. Флетта, «Опитувальник мотивації досягнення» А. Реана, «Багатовимірна шкала дитячої тривожності» К. Малкової та «Шкала депресії» А. Бека (підлітковий варіант).

Когнітивний компонент перфекціонізму у дітей та підлітків було визначено за допомогою діагностики перфекціоністських установок за Дитячо-підліткової шкали перфекціонізму П. Хьюітта

Таблиця 1

Методи діагностики структури перфекціонізму у дітей та підлітків

Методи (способи діагностики)	Показники, які визначають методики	Структурні компоненти перфекціонізму
Дитячо-підліткова шкала перфекціонізму П. Хьюітта та Г. Флетта	Перфекціоністські установки	Когнітивний
Опитувальник мотивації досягнення А. Реана	Мотиваційні тенденції досягнення успіху чи уникнення невдачі	Мотиваційний
Багатовимірна шкала дитячої тривожності К. Малкової та Шкала депресії А. Бека (підлітковий варіант)	Рівень загальної тривожності та її підвидів / рівень депресивних проявів	Емоційний
Середній бал успішності у школі	Результативність та успішність у навчальній діяльності	Поведінковий (діяльнісний)

Таблиця 2

Показники кореляційного зв'язку між рівнем дитячо-підліткового перфекціонізму, мотивацією досягнення, тривожністю, депресивними проявами та рівнем шкільної успішності

	Мотивація досягнення	Тривожність	Депресивні прояви	Рівень шкільної успішності
Перфекціонізм	0,471*	0,586**	0,568**	0,380*

Примітка: значення кореляційних зв'язків за коефіцієнтом Пірсона на значущому рівні $p \leq 0,01$**; $p \leq 0,05$*

та Г. Флетта. Оскільки прагнення до досконалості передбачає наявність відповідної системи уявлень та переконань у необхідності бути ідеальним, когнітивний компонент було визначено як базовий у структурі перфекціонізму.

Перфекціонізм передбачає наявність завищеного рівня домагань, постановку перед собою складних цілей, тому було проведено кореляційний аналіз перфекціоністських переконань та особливостей мотивації досягнення за методикою А. Реана. За результатами кореляційного аналізу виявлено статистично значущий зв'язок між перфекціоністськими переконаннями та мотивацією досягнення ($r = 0, 471$; $p \leq 0,05$) на середньому рівні, який свідчить про амбівалентність мотиваційних тенденцій досягнення успіху та уникнення невдачі у перфекціоністів.

Наступний крок дослідження полягав у аналізі кореляційного зв'язку перфекціонізму та рівня академічної успішності. Результати дослідження продемонстрували силу зв'язку $r = 0,380$ при статистично достовірних результатах ($p \leq 0,05$). Відсутність прямого лінійного зв'язку між навчальними досягненнями та дитячо-підлітковим перфекціонізмом вказує на складний і неоднозначний характер поведінкових проявів прагнення до досконалості. Дуже високі показники перфекціонізму можуть призводити до зниження успішності та результативності у зв'язку з тривогою, страхом невдачі та негативною соціальною оцінкою з боку оточуючих.

Деструктивний перфекціонізм у дітей та підлітків є значущим фактором порушення емоційного благополуччя, тривожно-депресивної симптоматики. За допомогою методик «Багатовимірна оцінка тривожності» «Шкала депресії» було отримано дані кореляційних зв'язків між рівнем підліткового перфекціонізму та тривожно-депресивних проявів. Кореляційний аналіз продемонстрував наявність статистично значущого зв'язку між вираженістю перфекціонізму у підлітків і загальним рівнем тривожності ($r = 0,586$, $p \leq 0,01$) та наявність достовірного зв'язку між підлітковим перфекціонізмом і депресивними проявами ($r = 0,568$, $p \leq 0,01$). Таким чином, перфекціонізм безпосередньо пов'язаний з емоційною сферою дітей та підлітків і може здійснювати як негативний, так і позитивний вплив на рівень емоційного благополуччя.

Висновки. Перфекціонізм – це багатовимірний феномен, який полягає у вираженому прагненні до досконалості, проявляється на різних етапах вікового розвитку особистості і має складну неоднорідну структуру. Визначення структурних компонентів перфекціонізму є важливою умовою диференціації його конструктивної та деструктивної форм, виокремлення психологічних відмінностей перфекціонізму у дітей та дорослих.

За результатами дослідження було виокремлено чотири основні компоненти перфекціонізму, які проявляються на різних рівнях особистості: когнітивний, мотиваційний, емоційний та поведінковий (діяльнісний). Когнітивний компонент є базовим у структурі дитячо-підліткового перфекціонізму і полягає у наявності системи відповідних переконань та установок. Когнітивний компонент перфекціонізму виражається у системі ментальних установок та переконань, спрямованих на дотримання еталонів досконалості.

Мотиваційний компонент відображається на рівні мотиваційних тенденцій досягнення успіху або уникнення невдачі, тобто прагненні дітей та підлітків досягати найкращих результатів і уникати помилок.

Емоційний компонент перфекціонізму передбачає наявність чи відсутність емоційних проблем у вигляді тривожно-депресивних патернів, які виникають як наслідок переживання постійного стресу у зв'язку з необхідністю відповідати лише найвищим стандартам.

Діяльнісний (поведінковий) компонент проявляється у рівні успішності в навчанні чи діяльності і може свідчити про високу чи низьку результативність активності перфекціоніста.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на розширення структури дитячо-підліткового перфекціонізму, виокремлення не лише інтраперсональних, а й інтерперсональних (міжособистісних) компонентів перфекціонізму.

Література:

1. Гаранян Н.Г. Типологический подход к изучению перфекционизма. *Вопросы психологии*. 2009. № 6. С. 52–60.
2. Кононенко О.І. Багатомірність структури перфекціонізму особистості: теоретико-методологічний аналіз. *Вісник національного університету оборони України. Питання психології.* 2015. № 3. С. 130–136.
3. Лоза О.О. Моделі перфекціонізму та методики його діагностики. *Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля. Педагогіка і Психологія*. 2011. № 1. С. 122–124.

4. Юдеева Т.Ю. Перфекционизм как личностный фактор депрессивных и тревожных расстройств : автореферат дис. канд. психол. наук. Москва. 2007. 275 с.
5. Flett G., Hewitt P., Caelian C. Perfectionism in children: Associations with depression, anxiety and anger. *Person. Individ. Differ*. 2002. Vol. 32. P. 1049–1061.
6. Frost R.O., Marten P.A., Lahart C., Rosenblate R. The dimensions of perfectionism. *Cognitive theraphy and research*. 1990. № 14. P. 449–468.
7. Hill R.W., Huelsman T.J., Furr R.M., Kibler J., Vicente B.B., Kennedy C. A new measure of perfectionism: the perfectionism inventory. *Journal of Personality Assessment*. 2004. Vol. 82. № 1. P. 80–91.
8. Slaney R.B., Pincus A.L., Uliaszek A.A., Wang K.T. Conceptions of perfectionism and interpersonal problems. *Assessment.* 2006. № 13. P. 138–153.

Vavilova A. S. The structure of perfectionism in children and adolescents

The purpose of the article was to empirically study the structure of perfectionism in childhood and adolescence. The following psychodiagnostic methods were used to accomplish this goal: the Child-Adolescent Perfectionism Scale by P. Hewitt and G. Flett, Motivation Questionnaire by A. Rean, Multidimensional Scale of Child Anxiety by K. Malkova, and Beck Depression Scale (adolescent version).

It was found that perfectionism is a complex phenomenon, which means the striving for excellence, has a heterogeneous structure and can manifest at different levels of personality. Theoretical approaches to determining the structural components of perfectionism in adults and children are analyzed. The features of perfectionism at different levels of personality are considered: cognitive, emotional, motivational and behavioral (activity). The correlation analysis of perfectionism and motivation of achievement, depressive and anxious manifestations, level of school success is made. The components of perfectionism are characterized by their connection with different personality traits.

The cognitive component of perfectionism is expressed in a system of mental attitudes and beliefs aimed at following the standards of excellence. Perfectionists attitudes can be irrational and lead to neuroticism and low emotional well-being. The emotional component of perfectionism involves the presence or absence emotional problems in the form of anxiety-depressive patterns, which arise as a result of constant stress due to the need to have highest results. Healthy perfectionists are characterized by a high level of emotional well-being and a positive assessment of their own achievements. The motivational component implies a high level of aspirations and can manifest in the form of motivational tendencies for success or avoidance of failure.

Success connects with purposefulness and result orientation, while the desire to avoid failure means the fear of error and negative social assessment. The behavioral (activity) component of child-adolescent perfectionism is manifested in the level of academic achievement and can lead to an increase or decrease the effectiveness of activity.

Key words: *perfectionism, childhood and adolescence, motivation of achievement, success, cognitive attitudes, emotional sphere.*

УДК 37.036:378.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.3

О. В. Варгата
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

О. В. Кулешова
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Л. В. Міхеєва
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА

У статті висвітлено психолого-педагогічні аспекти розвитку творчого потенціалу особистості психолога. Приділено увагу науковим підходам щодо розуміння феномену творчого потенціалу та змісту структурних компонентів творчого потенціалу психолога.. Проаналізовано концептуальні підходи понять «творчий потенціал», «творчий потенціал особистості», «творчий потенціал психолога», «компоненти творчого потенціалу психолога» та висвітлено структурні компоненти творчого потенціалу психологів.

Визначено, що творчий потенціал особистості виступає в єдності своїх сторін: духовної, інтелектуальної, трудової та розглядається як цілісна система, що має за основу органічну єдність загального та індивідуального.

Обґрунтовано психологічний зміст та структуру творчого потенціалу особистості психолога, яка включає у себе такі компоненти: когнітивно-креативний, мотиваційно-вольовий, діяльнісно-рефлексійний. Окреслено характеристику кожного з компонентів. Так, когнітивно-креативний виражається в гнучкості, оригінальності, швидкості й оперативності мислення, легкості асоціацій, творчій уяві, спеціальних здібностях); мотиваційно-вольовий виражає пізнавальну мотивацію особистості, її інтереси, орієнтацію на творчу активність; проявляється через якість уваги, ступінь самостійності, здатності особистості до саморегуляції та самоконтролю, вольового напруження, спрямованості на досягнення кінцевої мети творчої діяльності, вимогливості до результатів власної творчості; діяльнісно-рефлексійний виражає усвідомлені потреби в творчій діяльності; самостійність (самоосвіту), наполегливість; рівень самооцінки, що значною мірою пов'язаний із задоволеністю чи незадоволеністю людиною собою, своєю діяльністю, що виникають у результаті досягнення успіху або появи невдачі.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі автори вбачають у дослідження психолого-педагогічних умов, які сприятимуть розвитку творчого потенціалу особистості майбутнього психолога.

Ключові слова: *творчість, потенціал, творчий потенціал, творчий потенціал особистості, творчий потенціал психолога, структурні компоненти, структурні компоненти творчого потенціалу психолога.*

Постановка проблеми. Науково-технічна революція, зростання складності і масштабності завдань, які розв'язуються суспільством, потреба у нових кваліфікованих кадрах стимулюють дослідження творчості, виявлення її закономірностей, розробку методології і теорії творчості, методики підготовки творчих кадрів, обдарованих працівників у різних галузях, зокрема психологів, які будуть компетентними та готовими до розв'язання нових і складних проблем.

Варто звернути увагу на наявність мотивації до змін, творчої діяльності як основи творчого потенціалу психолога. Фахівець повинен бути готовим до відмови від стереотипів, розвитку себе як творчої особистості, до інноваційної діяльності в умовах закладу вищої освіти. В процесі навчально-професійної підготовки майбутні психологи мають можливість для розвитку творчого потенціалу.

Розвиток творчого потенціалу особистості має розглядатися як цілісна система, що має за основу органічну єдність загального та індивідуального. Важливу роль у процесі актуалізації потенційних резервів особистості психолога відіграє необхідність створення соціокультурного розвивального

© Варгата О. В., Кулешова О. В., Міхеєва Л. В., 2019

середовища, в якому особистість зможе самореалізувати свій творчий потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічний зміст структурних компонентів творчого потенціалу особистості висвітлено в працях таких науковців: О. Варгатої, Е. Варламової, Л. Веретеннікової, І. Давидової, А. Коваленко, П. Кравчука, Т. Криво, Н. Кузьміної, І. Львової, С. Максименка, Н. Мартишиної, В. Моляко, Л. Овсянецької, О. Попель, В. Рибалки, С. Сисоєвої, Т. Титаренко, Т. Торгашиної, О. Туриніної, Г. Ялмурзіної та інших.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових підходів щодо творчого потенціалу особистості та обґрунтувати психологічний зміст і структуру творчого потенціалу особистості психолога.

Виклад основного матеріалу. На підставі всебічного аналізу літературних джерел із філософії, психології, педагогіки, у яких висвітлювались різні аспекти творчого потенціалу, зроблено висновок, що, визначаючи творчий потенціал, науковці частіше за все розглядають його як якість, властивість, комплексну характеристику особистості, що має інтегративний, системоутворюючий характер; пов'язують це поняття з можливостями особистості у творчій самореалізації, творчими силами, з готовністю до творчої діяльності, творчою активністю, творчими здібностями, творчою унікальністю, потенційною креативністю.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, присвяченої проблемам творчого потенціалу, можна визначити основні структурні компоненти творчого потенціалу та їх домінуючі ознаки.

Творчий потенціал, творчі сили, творча активність, творчі здібності, творча обдарованість, творча унікальність, креативність – різні відтінки, що характеризують творчу особистість, а людина як індивід, особистість, індивідуальність характеризується різними потенціалами, серед яких провідну роль відведено творчому потенціалу. Він виступає в єдності своїх сторін: духовної, інтелектуальної, трудової.

Духовний потенціал – внутрішня психічна можливість розвитку особистості, внутрішня енергія, спрямована на творче самовідбиття й самоствердження [15].

Інтелектуальний потенціал – здібності, знання, навички та вміння як соціально-психологічні можливості особистості, що їх вона використовує для розробки й реалізації своїх творчих задумів.

Трудовий потенціал охоплює три компоненти:

1) Виробничо-кваліфікаційні якості – обсяг загальних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь працівника.

2) Психофізіологічні властивості – рівень здібностей, стан здоров'я, тип вищої нервової діяльності, працездатність, витривалість.

3) Особистісні якості – ставлення до праці, зміст потреб, інтересів, установок [6].

І. Львова виокремлює чотири групи особистісних якостей креативного суб'єкта, які становлять творчий потенціал особистості:

– світоглядні якості: активна життєва позиція, оптимізм, гармонійність, гуманність, відданість своїм ідеалам і принципам, високе почуття обов'язку, патріотизм, високий рівень розвитку естетичних почуттів, прагнення до процесу творчості, відкриттів, духовного зростання, самопізнання, самовираження тощо;

– ціннісні якості: доброзичливість, тактовність, щирість, працьовитість, милосердя, толерантність (терпимість до інших людей), критичність;

– інтелектуальні якості: далекоглядність (уміння прогнозувати події, вчинки, дії), допитливість, спостережливість, почуття гумору, гнучкість розуму (здатність до прийняття адекватних рішень, залежності від ситуації), варіативність мислення, незалежність і самостійність думки, високий рівень розвитку інтуїції, ерудованість, захопленість змістом діяльності, здатність до аналізу і синтезу, оригінальність, метафоричність мислення, ініціативність;

– вольові якості: цілеспрямованість, наполегливість, сміливість, вміння доводити розпочату справу до кінця, здатність до самоствердження, витримка, мужність і стійкість (здатність долати життєві поразки та негаразди), неабияка енергійність, впевненість у собі [11].

В. Моляко акцентує увагу на тому, що творчий потенціал – не суцільне автономне утворення, а складна підсистема, яка тісно переплітається з іншими структурними складниками психіки з її, умовно кажучи, елементами, що детермінують творчі процеси.

Автор до структурних ознак творчого потенціалу відносить задатки, схильності (виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг, динаміці психічних процесів); інтереси, їх спрямованість, частоту і систематичність прояву, домінування пізнавальних або інших інтересів; допитливість, прагнення до створення нового, пошук і вирішення проблем; швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів; схильність до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для подальшого відбору структур і функцій певного продукту; прояви загального інтелекту (творчого мислення), схоплювання, розуміння, швидке оцінювання і вибір шляхів розв'язання, адекватність дій; емоційну насиченість процесів, емоційне відношення, вплив відчуттів на суб'єктивне оцінювання, вибір, переваги та інше; інтуїтивізм (здатність до надшвидких оцінок, рішень, прогнозів); порівняно швидке оволодіння вміннями, нави-

чками, прийомами, технікою роботи; здатність до вироблення стратегій і тактик при вирішенні нових загальних і спеціальних завдань, проблем, пошуках рішень у складних умовах, нестандартних, екстремальних ситуаціях [10].

У результаті вивчення наукових джерел із педагогіки і психології виявлено різні підходи до визначення структури й домінуючих ознак творчого потенціалу особистості. Так, О. Туриніна наголошує, що творчий потенціал поєднує в собі природне (об'єктивне) та соціальне (суб'єктивне), внутрішнє та зовнішнє, статичне та динамічне. Вона виокремлює такі складники його структури: інформаційна (інформація, обізнаність людини щодо розв'язування актуальної проблеми, знання); інструментальна (прийоми, методи, стратегії); мотивація, воля, впевненість людини в собі [14].

Т. Торгашина підкреслює, що творчий потенціал відображає як внутрішні (ставлення особистості до діяльності, що здійснюється), так і зовнішні (результативні) аспекти діяльності. Дослідниця виокремлює мотиваційно-особистісний (наявність потреб у творчій діяльності, що виявляється в мотивах, прагненнях, інтересах), інтелектуально-змістовний (наявність можливостей до перетворюючої діяльності, що виявляється у творчих здібностях, знаннях, уміннях, навичках), процесуально-діяльнісний (власне діяльність за ступенем самостійності, інтенсивності, продуктивності, організованості) компоненти [14].

Схожі підходи до визначення структурних компонентів творчого потенціалу презентують й інші дослідники:

1) О. Попель (пізнавальна мотивація людини, її інтереси, орієнтація на творчу активність); інтелектуальний (оригінальність, гнучкість, швидкість і оперативність мислення, легкість асоціацій, творча уява, спеціальні здібності); емоційний (емоційне налаштування на творчий процес, емоційний супровід творчості); вольовий (якість уваги, самостійність, здатність до саморегуляції, вольового напруження, спрямованість на досягнення кінцевої мети творчої діяльності, вимогливість до результатів власної творчості) [12];

2) дослідниця Л. Веретеннікова (мотиваційний, змістовний, процесуальний, емоційно-вольовий, рефлексивний компоненти) [4];

3) авторка Г. Ялмурзіна (мотиваційно-ціннісний, креативний, когнітивний, рефлексивнооціночний компоненти) [16];

4) науковець Т. Криво розглядає емоційно-мотиваційний, когнітивний, діяльнісний компоненти [8];

5) Н. Мартишина: ціннісний (визнання творчості як цінності, життєвої необхідності), когнітивний (знання про людину як суб'єкт творчості, креативність особистості), діяльнісний (творчі здібності, вміння творчої праці) компоненти [9].

На думку І. Давидової, компоненти творчого потенціалу бувають двох типів: дані від народження (приховані (резервні) можливості, актуалізовані (реалізовані) здібності до творчої діяльності) та набуті в процесі навчання (знання, вміння, навички) [5].

Узагальнення результатів аналізу психолого-педагогічних джерел дало змогу виокремити підходи науковців до визначення змісту, структури та домінуючих ознак творчого потенціалу особистості, конкретизувати основні структурні компоненти творчого потенціалу: когнітивно-креативний, мотиваційно-вольовий, діяльнісно-рефлексійний.

Когнітивно-креативний виражається в гнучкості, оригінальності, швидкості й оперативності мислення, легкості асоціацій, творчій уяві, спеціальних здібностях. Це й інтелектуальні якості: допитливість, ерудованість, логічність, обґрунтованість, аргументованість, здібності до аналізу й синтезу, здатність знаходити аналогії, використовувати різні форми доказів; схильність до експериментів, уміння ставити питання, бачити суперечності, формулювати проблеми і гіпотези, виконувати теоретичні і експериментальні дослідження, володіти способами розв'язування різних задач; володіння культурними нормами і традиціями; вміння самовизначатися в ситуаціях вибору; здатність позначити своє розуміння або нерозуміння з будь-яких виникаючих питань; уміння зрозуміти й оцінити іншу точку зору, вступити в змістовний діалог або суперечку; вміння зіставляти культурно-історичні аналоги зі своїми освітніми продуктами і результатами одногрупників, вичленити їх схожість і відмінності, перевизначити або доопрацювати власні освітні результати; здатність перетворювати здобуті знання в духовні і матеріальні форми, будувати на їх основі свою подальшу діяльність; емоційно-образні якості (наснага, натхненність, емоційний підйом у творчих ситуаціях; образність, асоціативність, уява, фантазія, мрійливість, романтичність, відчуття новизни, незвичайного, схильність до творчого сумніву, до емпатії, знакотворчості, символотворчості); ініціативність, винахідливість, кмітливість; своєрідність, неординарність, нестандартність, самобутність; здатність до генерації ідей, їх продукування як індивідуально, так і в комунікації з людьми, текстом, іншими об'єктами пізнання; володіння нетрадиційними евристичними процедурами; незалежність, схильність до ризику; наявність досвіду реалізації найбільш творчих здібностей у формі виконання і захисту творчих робіт тощо [1].

Мотиваційно-вольовий виражає пізнавальну мотивацію особистості, її інтереси, орієнтацію на творчу активність; проявляється через якість уваги, ступінь самостійності, здатності особистості до саморегуляції та самоконтролю, вольового

напруження, спрямованості на досягнення кінцевої мети творчої діяльності, вимогливості до результатів власної творчості), емоційний (характеризує емоційне налаштування на творчий процес, емоційний супровід творчості).

Мотиваційно-вольовий компонент включає навчально-пізнавальну мотивацію, мотивацію майбутньої професійної діяльності, мотивацію до творчості і саморозвитку. Це потреба в розвитку і реалізації особистісного потенціалу, усвідомлення своєї ролі і призначення; прагнення до вдосконалення професійно значущих якостей майбутнього фахівця, необхідних для успішного здійснення педагогічної діяльності і професійного зростання; потреба у самовихованні, самореалізації і саморозвитку; розуміння необхідності вивчення педагогічної теорії і практики, освоєння професійно-педагогічних дій щодо її проектування і здійснення [2].

Діяльнісно-рефлексійний – усвідомлення потреби у творчій діяльності; самостійність (самоосвіта), наполегливість. Також до складу цього компоненту автори відносять самооцінку. Рівень самооцінки значною мірою пов'язаний із задоволеністю чи незадоволеністю людиною собою, своєю діяльністю, що виникають у результаті досягнення успіху або появи невдачі. Поєднання життєвих успіхів і невдач, переважання одного над іншим поступово формують самооцінку особистості. Особливості самооцінки особистості виражаються в цілях і загальній спрямованості діяльності людини, оскільки в практичній діяльності вона, як правило, прагне до досягнення таких результатів, які узгоджуються з її самооцінкою, сприяють її зміцненню [13].

Рівень творчого потенціалу визначається шляхом сумування результатів всіх компонентів, розробленої нами структури творчого потенціалу майбутніх психологів.

Висновки. На підставі всебічного аналізу літературних джерел із філософії, психології, педагогіки, у яких висвітлювались різні аспекти творчого потенціалу, зроблено висновок, що, визначаючи творчий потенціал, науковці частіше за все розглядають його як якість, властивість, комплексну характеристику особистості, що має інтегративний, системоутворюючий характер; пов'язують це поняття з можливостями особистості у творчій самореалізації, творчими силами, готовністю до творчої діяльності, з творчою активністю, творчими здібностями, творчою унікальністю, потенційною креативністю.

Проаналізувавши науково-педагогічну літературу з цієї проблеми, авторами було обґрунтовано психологічний зміст творчого потенціалу особистості майбутнього психолога та розроблено власну структуру творчого потенціалу особистості психолога, яка включає у себе такі компоненти: когнітивно-креативний, мотиваційно-вольовий, діяльнісно-рефлексійний.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі автори вбачають у дослідженні психолого-педагогічних умов, які сприятимуть розвитку творчого потенціалу особистості майбутнього психолога.

Література:

1. Варгата О.В. Завада І.А. Формування творчого потенціалу майбутнього психолога засобами інноваційних технологій у вищій школі // Збірник наукових праць Хмельницького ін-ту соц. технологій Ун-ту «Україна». Хмельницький : ХІСТ, 2017. № 14. С. 8–11.
2. Варгата О.В. Завада І.А. Психологічні особливості розвитку творчого потенціалу майбутніх психологів у психолого-педагогічній літературі // збірник наукових праць молодих вчених. Хмельницький : ХІСТ, 2018. № 2. С. 268–274.
3. Варламова Е.П. Психология творческой уникальности. М. : Ин-т психологии РАН, 2002. 256 с.
4. Веретенникова Л.К. Развитие творческого потенциала современного школьника // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова : Педагогика и психология. 2010. № 1. С. 15–24.
5. Давыдова И.В. Учебное сотрудничество студентов педвуза как условие развития их творческого потенциала / И.В. Давыдова // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2009. Вып. № 109. С. 93–97.
6. Клименко В.В. Психологія наукової творчості. К. : Аверс, 1998. 126 с.
7. Козак Л.В. Підготовка майбутніх викладачів дошкільної педагогіки і психології до інноваційної професійної діяльності : монографія. Київ. ун.- т. ім. Бориса Грінченка. К. : Едельвейс, 2014. 599 с.
8. Криво Т.М. Технология развития художественно-творческого потенциала студентов педвуза посредством проектной деятельности // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2012. № 2. С. 121–125.
9. Мартишина Н.В. Ценностные характеристики творческого потенциала педагога // Вестник Рязанского государственного ун-та им. С.А. Есенина, 2012. Вып. 36. С. 61–69.
10. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості // Обдарована дитина. 2004. № 6. С. 2–9.
11. Овсянецька Л.П. Творчий потенціал людини: соціально-психологічна парадигма // Соціальна психологія. 2004. № 2. С. 140–145.
12. Петровский А.В. Проблемы развития личности с позиций социальной психологии // Вопросы психологии. 1984. № 4. С. 15–29.
13. Сисоєва С.О. Творчий розвиток фахівців в умовах магістратури : монографія / Нац. акад. пед.

наук України, Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. К. : Едельвейс, 2014. 399 с.
14. Ткач Р.В. Психологічні особливості творчої активності особистості. Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 1999. 24 с.
15. Устинова Н.В. Розвиток творчого потенціалу вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти : дис. … канд. пед. наук: 13.00.04 / Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. К., 2006. 232 с.
16. Чаплигін О.К. Ритміка творчого акту як взаємодія діяльно-духовних рівнів творчого потенціалу людини // Наукові записки Харківського військового ун-ту. Серія «Соціальна філософія, педагогіка, психологія». Х. : ХВУ, 2000. Вип. VIII. С. 56–60.

Varhata O. V., Kuleshova O. V., Mikheieva L. V. Structural components of the creative potential of personality of psychologist

The article highlights the psychological and pedagogical aspects of development of the creative potential of psychologist. The emphasis is put on scientific approaches to understanding the phenomenon of the creative potential of psychologist and structural components of the creative potential of psychologist In the article the research analyses the essence and the correlation of the fundamental concepts of the investigation: creative potential, creative potential of personality, creative potential of psychologist, structural components, structural components of the creative potential of psychologist. The development of creative potential of the psychologist in high school it is one of the most actual problems in modern psychology and pedagogical.

Creativity potential as a scientific category author considered it from philosophical, psychological and pedagogical positions. The investigated category is analyzed from philosophical, pedagogical, psychological points of view, their common and different traits are defined. The article gives the basic approaches to the person's creative potential formation in the native and foreign investigations.

The analysis of scientific literature on the creative potential has allowed author to understand that creativity is a prerequisite for the creative process, on the one hand, and its result on the other. And if the person realizes in his life more resources than it has for a particular period of life, when it confronts a distant goal and directs the creative efforts on the implementation of their own dreams, it helps to the person to realize its creative potential.

The article focuses at the problem of the structural components of the creative potential of the future psychologist in high school. Psychological content and structural components of the of creative potential of personality of psychologist (cognitive-creative, motivational-volitional, activity – reflexive).

Prospects for further exploration in this direction should be aimed at developing the psychological and pedagogical conditions of the creative potential of psychologist.

Key words: *creative, potential, creative potential, creative potential of personality, creative potential of psychologist, structural components, structural components of the creative potential of psychologist.*

УДК 159.922-053.6:316.613.434
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.4

О. В. Варгата
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

А. Р. Михайлов
студент IV курсу спеціальності «Практична психологія»
Хмельницький національний університет

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми психологічних особливостей прояву аутоагресивної поведінки підлітків. Визначено, що аутоагресія – це один із внутрішніх факторів, що може заважати особистості на шляху до особистісного, фізичного та морального благополуччя. Окреслено, що високий рівень аутоагресивної поведінки є відображенням соціально-психологічних проблем оточення та неспроможності суспільства вийти на якісно новий рівень сприйняття молодої людини. Охарактеризовано психосоціальні фактори, чинники, умови аутоагресивної поведінки підлітків. Розкрито сутність проявів аутоагрексивної поведінки у підлітковому віці як психологічного феномену. Проаналізовано концептуальні підходи понять: «агресія», «ауто агресія», «аутоагресивна поведінка», «суїцид», «суїцидальна поведінка», «само ушкодження», « підлітковий вік».

Визначено, що підлітковий вік є одним із найскладніших кризових періодів розвитку людини. Охарактеризовано, що психологічними особливостями цього віку є різкі якісні зміни, що відображаються на всьому розвитку особистості підлітка.

Розкрито основні типи та особливості аутоагресивної поведінки і їх прояви у соціальній ситуації розвитку підлітка, що спричиняють самоушкодження. Розроблено діагностичний комплекс дослідження психологічних особливостей прояву аутоагресивної поведінки підлітків та підібрано ряд опитувальників і етодик, які дозволили комплексно продіагностувати зв'язок різних психічних станів підлітків і порівняти їх під час дослідження.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі мають бути спрямовані на розробку психокорекційної програми, яка включатиме в себе комплекс управ, методик та технік для саморегуляції, підвищення самооцінки та впевненості у собі, релаксації, взаємодії з іншими людьми, що в свою чергу сприятиме розвитку та гармонізації особистості. При впроваджені профілактичної роботи із аутоагресією потенційно можна покращити психосоматичне здоров'я молоді, підвищити рівень працездатності та задоволеності життям.

Ключові слова: *агресія, аутоагресія, аутоагресивна поведінка, суїцид, суїцидальна поведінка, самоушкодження, підлітковий вік.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві прояви аутоагресивної поведінки молоді стають все більш актуальною та нагальною проблемою. Аутоагресія – це один із внутрішніх факторів, що може заважати особистості на шляху до особистісного, фізичного та морального благополуччя. Високий рівень аутоагресивної поведінки є відображенням соціально-психологічних проблем оточення та неспроможності суспільства вийти на якісно новий рівень сприйняття молодої людини. До основних психо-соціальних чинників аутоагресивної поведінки сучасної молоді можна віднести постійні проблеми у сім'ях та невпевненість у міжособистісних стосунках з однолітками, труднощі у навчанні, пов'язані з перевантаженнями, неуспішністю, конфліктами з учителями або однолітками та спілкуванні, негативних емоцій, які переживають підлітки, що послаблюють їх адаптаційні ресурси. Не менш значним чинником аутоагресивної поведінки є булінг та кібербулінг в усіх їх проявах, що також може призводити до суїцидальної поведінки. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, рівень самогубств в Україні становить більше 20 осіб на 100 тис. населення, що свідчить про належність України до групи країн із високим та дуже високим рівнем самогубств [1, с. 161–165].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічним аспектам означеної проблеми присвячені численні наукові дослідження: підліткові кризи виокреслені у працях Л. Виготського, С. Холла, З. Фройда, питання агресії досліджували Ю. Шайгородський, І. Шаблінський, Ф. Зимбарго, психологічні прояви аутоагресії та аутоагресивної поведінки розкрили Д. Клонскі, О. Погорілко, К. Скеґґ, К. Хевтон та інші.

© Варгата О. В., Михайлов А. Р., 2019

Мета статті – теоретично дослідити проблему аутоагресії та здійснити комплексне діагностичне дослідження психологічних особливостей прояву аутоагресивної поведінки у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Проблема вивчення підліткової аутоагресії має фундаментально-теоретичний та прикладний рівень досліджень. У зв'язку з цим сучасні дослідження психологів визначають ранню юність як один із найскладніших періодів дорослішання. Цей період характеризується прийняттям перших важливих у житті рішень, першими роздумами над глобальними екзистенційними питаннями та пошуками свого місця у суспільстві. Підлітковий вік – це надзвичайно важливий етап життєвого шляху, адже саме для нього характерна спрямованість у майбутнє. Старшокласник має не просто уявляти собі своє майбутнє в загальних рисах, а й усвідомлювати способи досягнення зазначених життєвих цілей. Самовизначення, як професійне, так і особистісне, стає центральним новоутворенням раннього юнацького віку [3]. У прагненні досягти самостійності і незалежності молоді люди інколи потрапляють у «пастку власних емоцій і переконань», що може призводити до зривів і гострих кризових ситуацій. Причини кризи підліткового віку пояснюються психологами по-різному.

Так, С. Холл у своїх працях говорить про те, що підлітковий вік – це вік «бурі і натиску», якому притаманні подібні риси, які в поведінці виражаються підвищеною емоційністю, збудливістю, нестабільністю та активністю. Основною причиною такої поведінки автор вважає розрив між статевою та соціальною зрілістю [4].

Схожі ідеї висував Л. Виготський, говорячи про неузгодженість процесів статевого дозрівання, загально-біологічного розвитку та соціального розвитку. Така тенденція неузгодженості між основними процесами розвитку індивіда лише загострюється в наш час [5, с. 10–35].

Агресія – це поведінка, яка спричинює шкоду іншим людям. Агресія проявляється у побитті інших людей, вербальних образах, погрозах, ворожих насмішках, жартах, а також містить непрямі форми фізичної та вербальної агресії (бойкот, ворожа міміка та жестикуляція). Однією із сучасних форм агресії є кібербулінг – цькування та глузування із людини в мережі Інтернет, що зазвичай відбувається в соціальних мережах та на форумах.

Е. Шнейдман виявив, що вивчення аутоагресивної поведінки виходить із базових тенденцій клінічної психології. Його можна виразити таким поняттям: «аутоагресивна поведінка – це дії, спрямовані на нанесення якої-небудь шкоди своєму соматичному або психічному здоров'ю» [6, с. 7].

Аутоагресія буває усвідомлена і неусвідомлена, має безліч різних форм: фізичні (самопобиття, самопорізи, дряпання шкіри тощо) та психологічні (самопринижження, самообмеження, соціальне самопринижження). Перші прояви усвідомленої аутоагресії зазвичай припадають на підлітковий вік, адже саме цей вік характеризується підвищенням самоконтролю, вимог особистості до себе, підвищеною емоційністю та загостренням суперечностей, що неодмінно призводить до незадоволеності оточуючим світом та власною персоною.

К. Ясперс зосереджує увагу на тому, що причинами аутоагресії є нездатність індивідуума до соціальної адаптації та неуспішність в особистісній взаємодії, адже, на його думку, аутоагресія пов'язана із особливостями сприйняття інших людей [7, с. 365]. Автори підтримують думку автора, адже найскладніші особистісні суперечності часто пов'язані із її місцем у суспільстві та його спроможності до успішної взаємодії з ним. Вищевказана теорія наштовхує на думку, що аутоагресивна поведінка може бути результатом комплексів, які виникли у результаті низького рівня адаптації.

За Н. Говоріним та І. Романовою, аутоагресія є нічим іншим, як само руйнівною поведінкою, яка може проявлятися у соціально-патологічній формі: пияцтво, наркоманія, неконтрольовані сексуальні зв'язки, екстремальні види спорту, небезпечні професії. Така поведінка є схожою до самопринижження, самозвинувачення, нанесення собі тілесних ушкоджень, деколи самогубства. Тобто соціально-патологічна, неприйнятна поведінка є проявом аутоагресії, адже людина ризикує, нехтує своїм життям, собою. Це відбувається через дезадаптацію до несприятливих психологічно та фізіологічно умов життя [8, с. 34; 9, с. 10].

Представники психоаналізу розглядають аутоагресію як захисний механізм психіки. Дослідники вважають, що аутоагресія – це наслідок нереалізованої, невираженої агресії, через що вона направляється на саму особистість [10, с. 124]. У молоді зазвичай зустрічаються дві групи причин, якими, зазвичай, підлітки пояснюють свої аутоагресивні дії:

1) у підлітка або занадто багато емоцій, з якими він не може впоратися, а біль від самоушкодження дає їм вихід;

2) емоцій немає зовсім, він відчуває себе бездушним і нанесення собі рани або удару дає йому можливість відчути себе живим.

Після заподіяння собі болю підліток відчуває не тільки полегшення, але іноді й ейфорію. Дехто каже, що біль і кров викликають дуже приємні переживання, перебивають ті негативні емоції, які мучили до акту самоушкодження [11].

Аналізуючи різні джерела, автори дійшли висновку, що суїцидальні прояви, механізми і фактори виникнення схожі до ті, що призводять до аутоагресії, але мають більш глибокий і травмуючий характер та створюють відчуття абсолютної

безвихідності із ситуації. Тобто, людина знаходиться в стані, де суїцид – це єдиний спосіб вирішення ситуації. Суїцид – це цілеспрямоване позбавлення себе життя, що зазвичай здійснюється добровільно. Суїцидальна поведінка – це дії, що спрямовані на здійснення самогубства (замахи на самогубство, підготовка, пошук інформації) [12, с. 87].

Авторами було досліджено основні психосоціальні фактори, що сприяють проявам аутоагресії у підлітків: будь-які проблеми в сімейних стосунках: розлучення батьків, регулярні конфлікти, сварки або ж ігнорування; жорсткі морально-етичні правила, встановлені в рамках актуальної або еталонної суспільної групи; приниження з боку інших людей: батьки, знайомі, кібер-булінг; внутрішні суперечності та невідповідність уявлень та сподівань реальності; проблеми у взаєминах із друзями або «другою половинкою»; психокомплекси та занижена самооцінка особистості підлітка; бажання дисциплінувати себе, аби відповідати певним нормам і уявленням; відкрите неприйняття особистості однолітками, батьками або важливими для нього людьми; криза невизнання, недооцінення талантів із боку оточуючих.

Узагальнюючи теоретико-методологічні ідеї вітчизняних та зарубіжних дослідників, можна визначити аутоагресію як саморуйнівний процес, спричинений рядом комплексів, що може набувати різноманітних форм, але всі вони направлені на завдання шкоди людиною самій собі. У підлітковому віці ця проблема набуває особливого значення, адже їм притаманний підвищений рівень емоційності, вразливості, нестабільності та вимог до себе.

На основі теоретичного вивчення було розроблено комплексне діагностичне дослідження проявів аутоагресивної поведінки підлітків. Авторами було розроблено авторський тест-опитувальник «Рівень аутоагресивної поведінки підлітків» та підібрано ряд діагностичних методик: тест суїцидальної поведінки (модифікований тест тривожності за М. Горською), тест «Рівень самооцінки» (за В. Тернопільською). Підібрані методики дозволили комплексно продіагностувати зв'язок різних психічних станів підлітків та порівняти їх під час дослідження. Апробація проводилась на базі

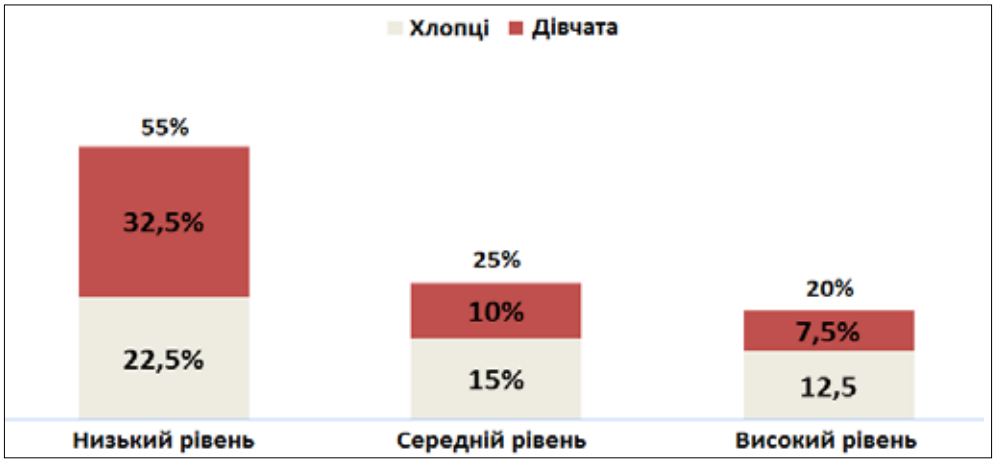

Рис. 1. Рівень самооцінки

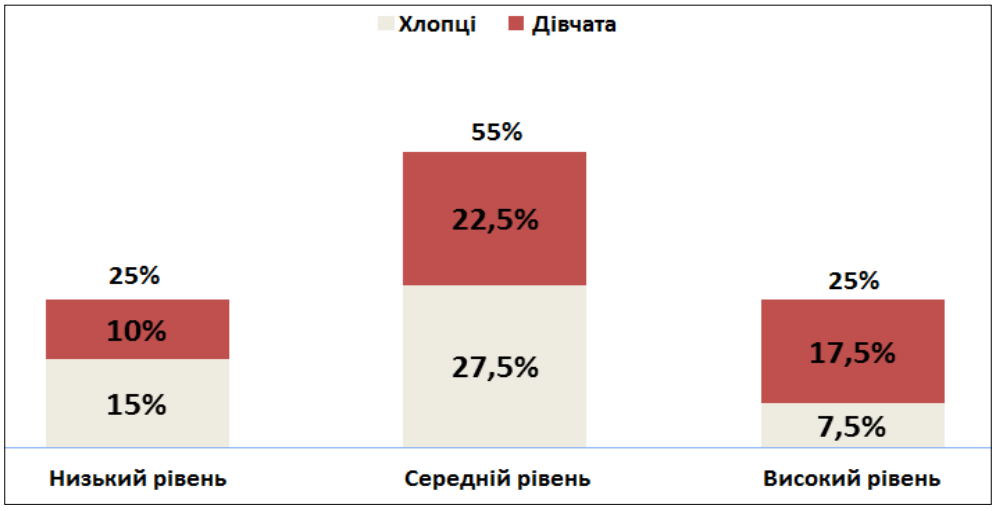

Рис. 2. Рівень тривожності

Хмельницького ліцею № 17. У ній взяли участь 40 ліцеїстів, з них 20 дівчат та 20 хлопців 9-го та 10-го класу віком 14-16 років.

Метою тесту самооцінки було виявлення рівня самооцінки підлітків та її взаємозв'язок із схильністю до аутоагресивної поведінки [14]. Дослідження тесту самооцінки (за В. Тернопільською) дозволили виявити такі показники рівнів самооцінки підлітків, які вказані на рисунку 1.

Так, серед дівчат-підлітків більше осіб із низькою самооцінкою, ніж серед хлопці, у яких переважає середня та висока самооцінка.

Здійснюючи діагностику за тестом суїцидальної поведінки, авторами вивчалися такі показники рівнів: агресивність, ригідність, тривожність, фрустрація та схильність до суїцидальної поведінки [13]. Результати показників рівнів тривожності у хлопців та дівчат вказані на рисунку 2.

На рисунку 2 можна побачити наступні результати: у хлопців-підлітків переважає низький та середній рівень тривожності, у дівчат – високий та середній.

Показники рівнів фрустрації у хлопців та дівчат подано на рисунку 3.

Проілюстровані дані на рисунку 3 дали можливість встановити такі результати: високий рівень фрустрації у дівчат (15%) більш виражений, ніж у хлопців (7,5%). Результати дослідження відповідають віковим особливостям підлітків, адже зміни зовнішніх і внутрішніх умов можуть сприяти розвитку страху, що обумовлені психологічним станом.

Наступним показником цієї методики було визначення рівня схильності до суїцидальної поведінки. Показники рівнів схильності до суїциду вказано на рисунку 4.

Як видно з цієї гістограми, лише 2,5% хлопців і 5% дівчат виявили схильність до суїцидальної поведінки. Тобто, із сорока досліджуваних троє виявили схильність до суїциду згідно цієї методики, але ні в кого не було виявлено патологічних тенденцій, тобто схильність до самогубств є, але вона досить низька.

Дані на рисунку 5 показують, що згідно пробного авторського тест-опитувальника «Рівень аутоагресивної поведінки підлітків» 25% підлітків мають високий рівень аутоагресивної поведінки, 10% показали дуже високий рівень аутоагресивної поведінки. Згідно отриманих даних дівчата у підлітковому віці більш схильні до аутоагресивної поведінки, ніж хлопці.

Підбиваючи підсумки діагностичного дослідження, можна сказати, що представники жіночої

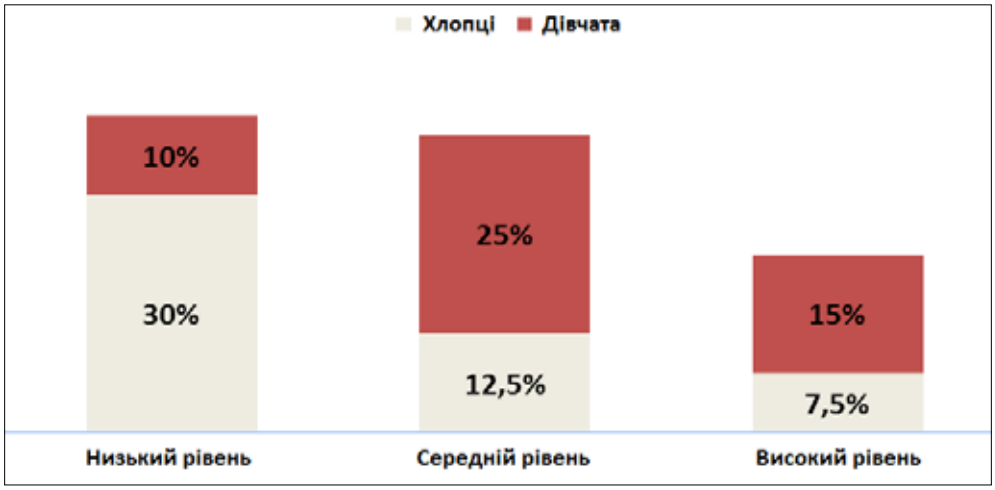

Рисунок 3. Рівень фрустрації

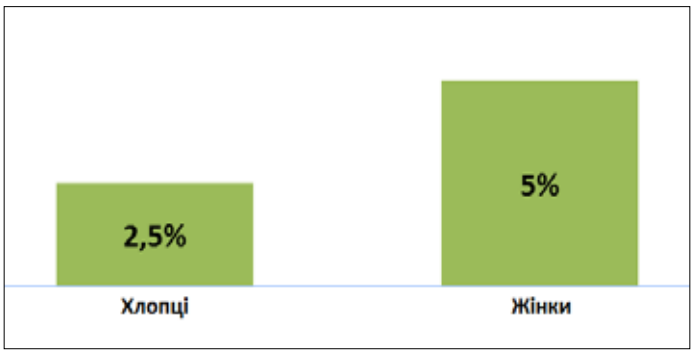

Рис. 4. Рівень схильності до суїцидальної поведінки

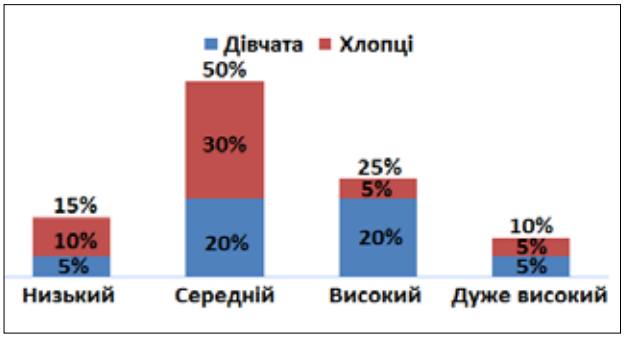

Рис. 5. Рівень схильності до аутоагресивної поведінки

статі більш схильні до аутоагресивної поведінки; підвищена тривожність і занижена самооцінка – це характеристики, які часто проявляються у підлітків, схильних до аутоагресивної поведінки. Згідно авторського тесту-опитувальника «Рівень аутоагресивної поведінки підлітків», 25% підлітків проявили високий рівень, а 10% – дуже високий рівень схильності до аутоагресивної поведінки.

Висновки. Було проведено теоретичний аналіз проблеми аутоагресії підлітків у науковій літературі. Визначено поняття підліткового періоду та аутоагресії, самоушкодження, адаптивного синдрому, кризи в підлітковому віці, що можуть спричиняти сильні внутрішні конфлікти і викликати досить серйозний дискомфорт у особистості. Визначено основні типи та особливості аутоагресивної поведінки і їх прояви у соціальній ситуації розвитку підлітка, що спричиняють самоушкодження. Проведене діагностичне дослідження аутоагресії підлітків дозволило визначити рівень схильності до аутоагресивної поведінки у підлітків.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі мають бути спрямовані на розробку психокорекційної програми, яка включатиме в себе комплекс управ, методик та технік для саморегуляції, підвищення самооцінки та впевненості в собі, релаксації, взаємодії з іншими людьми, що в свою чергу сприятиме розвитку та гармонізації особистості. При впроваджені профілактичної роботи із аутоагресією потенційно можна покращити психосоматичне здоров'я молоді, підвищити рівень працездатності та задоволеності життям.

Література:

1. Феодосєєва І.В. Вікові особливості суїцидальної поведінки підлітків // Young Scientist. 2016. № 9. С. 161–165.
2. Александрова Ю.В. Характеристика психологических особенностей подростков и юношей. М. : МГУ, 2002. 85 с.
3. Вікова психологія // Модульне середовище для навчання. 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://msn.khnu.km.ua/mod/page/view.php?id=122531.
4. Cole M., Cole S. The development of children. Second edition. N.-Y : Scientific American Books, 1993.
5. Выготский Л.С. Педология подростка (написана в 1930–1931 г.г.) // Собрание сочинений: В 6-ти томах. Т. 4. Детская психология / под ред. Д.Б. Эльконина. М. : Педагогика, 1984. С. 10–34.
6. Шнейдман Э.С. Душа самоубийцы. М. : Смысл, 2001. 315 с.
7. Ясперс К. Общая психопатология. М. : Практика, 1997. 1056 с.
8. Говорин Н.В. Алкогольный фактор в криминальной агрессии иаутоагрессии. Чита : Иван Федоров, 2009. 184 с.
9. Романова И.В. Психофизиологические критерии рискасуицидального поведения у школьников 14-17 лет : автореф. дисс. … к. биол. н.: 19.00.02 ГОУВПО «Государственный педагогический университет». Челябинск, 2010. 23 с.
10. Зигмунд Фройд. Психоаналитические этюды / под ред. Д.И. Донского, В.Ф. Круглянского. Харьков : Фолио, 2005. 255 с.
11. Селфхрам: Я выбираю боль // Вопросы медицины. 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://batenka.ru/resource/med/self-harm/.
12. Головачев В.Ц. Самоубийство как родовой обычай и сакральный ритуал в традиционном Китае (На примере средневековых государств северного Китая) // Таврический журнал психиатрии (Acta Psychiatrica, Psychologica, Psychotherapeutica et Ethologica Tavrica). Симферополь, 2006. С. 83.
13. Тест суїцидальної поведінки // ВСПУ. 2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://ito.vspu.net/praktyka/pages/ped_2017/saity_17/kaplinskiy/files/vuh/test.p.
14. Тест на визначення рівня самооцінки // Центральна міська дитяча бібліотека. 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://bibliokid.if.ua/piznavay/piznay-sebe-psykhologichni-testy-dlya-ditey/335-test-na-vyznachennya-rivnya-samootsinky.html.

Varhata O. V., Mykhailov A. R. Features of manifestations of autoaggressive behavior of adolescents as a psychological phenomenon

The article deals with the theoretical analysis of the problem of psychological peculiarities of manifestation of teenagers' autoaggressive behavior. It has been determined that autoaggression is one of the internal factors that can interfere with the individual on the path to personal, physical and moral well-being. It is emphasized the high level of autoaggressive behavior is a reflection of social and psychological problems of the environment and the inability of society to reach a new level of perception of a young person. Psychosocial factors,

aspects, conditions of teenagers' autoaggressive behavior are characterized. The essence of manifestations of autoaggressive behavior in adolescence as a psychological phenomenon.

It is determined that adolescence is one of the most difficult crisis periods of human development. It is characterized that the psychological features of this age are sharp qualitative changes that are reflected throughout the development of the personality of the teenager. The main types and features of autoaggressive behavior and their manifestations in the social situation of adolescent development that cause self-harm are revealed.

The diagnostic complex of research of psychological peculiarities of manifestation of autoaggressive behavior of adolescents was developed and a number of questionnaires and techniques were selected, which allowed to comprehensively diagnose the connection of different mental states of adolescents and compare them during the study.

Prospects for further exploration in this direction should be aimed at developing a psycho-correction program, which will include a set of exercises, techniques and techniques for self-regulation, self-esteem and confidence, relaxation, interaction with other people, which in turn will promote the development and harmonization of personality. By implementing preventive work with autoaggression, it is possible to improve the psychosomatic health of young people and life satisfaction.

Key words: *aggression, auto-aggression, auto-aggressive behavior, suicide, suicidal behavior, self-harm, adolescence.*

УДК 317.6:159
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.5

С. М. Волошин
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

МЕТОДИ ТА ФОРМИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

У статті визначено основні форми і методи роботи практичного психолога з внутрішньо переміщеними особами у закладах соціального спрямування. Охарактеризовано методи та форми роботи з цією категорією населення.Основними методами соціально-педагогічної роботи з цією категорією клієнтів є соціально-педагогічна допомога, координація зусиль найближчого оточення особистості; створення групи підтримки; корекція відносин та реабілітація; моделювання сфер успішної діяльності; підтримка ініціатив як всієї сім'ї, так і окремого її члена; відновлення втрачених умінь клієнта; консультування; сімейна та групова терапія. Встановлено, що найбільш ефективними є такі форми роботи практичного психолога: індивідуальні (індивідуальна психотерапія, консультування) та групові (тренінги, групова терапія).

У статті аргументовано ідею про те, що групова терапія може бути ефективною для внутрішньо переміщених осіб. Останні можуть символізувати для них членів сім'ї, друзів чи суспільство в цілому. У зв'язку з цим груповий процес відрізняється особливою динамікою: на перших порах учасники ігнорують і відкидають психологів, сприймають їх як таких, що не здатні зрозуміти, що вони пережили. Все це вимагає особливої емпатійної підтримки психолога. Групова терапія надає можливість розділити травматичний досвід у безпечному середовищі, зрозуміти колективний характер травми і переоцінити власний досвід.

У дослідженні встановлено, що всі проблеми, з якими стикаються сім'ї вимушених переселенців на нових місцях проживання, дуже різнорідні як за масштабами (загальнодержавні, пов'язані насамперед із діяльністю законодавчої і виконавчої гілок влади; місцеві − пов'язані з діяльністю органів місцевого самоврядування – та індивідуальні, що визначаються особливостями індивідуальної адаптації та сприйняття серед місцевого населення), так і за змістом (економічні, соціально-побутові, гуманітарно-культурні тощо). Автор вважає, що розв'язання цих проблем має носити комплексний характер, оскільки позитивні зміни навіть в одному напрямі можуть суттєво вплинути на загальну картину.

Ключові слова: *внутрішньо переміщена особа, форми, методи, практичний психолог, заклади соціального спрямування.*

Постановка проблеми. Поява значної кількості внутрішньо переміщених осіб в сучасних умовах розвитку суспільства передбачає удосконалення методичного інструментарію роботи практичного психолога з цією категорією населення у різних закладах соціального спрямування України. Саме тому у сфері освіти з'явилося безліч невирішених питань, які стосуються формування життєвого простору особистості [1].

Очевидної значущості набуває аналіз сучасного стану вирішення проблем та організації роботи практичного психолога, вибору форм та методів роботи з ними. Окрім того, внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) стикаються з відсутністю постійного житла, місць працевлаштування та належної реєстрації [5].

С. Закірова, досліджуючи основні причини, які ускладнюють інтеграцію ВПО, вказує на розбалансованість визначення статусу цих осіб, упередженість ставлення до переселених осіб, складність адаптуватися у нових соціально-економічних умовах [5]; Г. Лазогос визначила 12 принципів роботи з внутрішньо переміщеними особами [7]; Г. Герило, Т. Гніда, І. Корнієнко та Ю. Луценко вивчали питання організації соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, що постраждали внаслідок військових дій у зоні проведення АТО [8].

А. Акмалова визначає допомогу мігрантам як один із основних напрямів соціальної роботи, досліджує теоретико-методологічні основи соціальної роботи з мігрантами, розкриває зміст роботи з ними [2]. П. Сміт пропонує методику терапії посттравматичних розладів у дітей, які постраждали внаслідок війни [9]. У колективній монографії під редакцією М. Шулер-Очак було розроблено питання застосування методів психотерапії у роботі з внутрішньо переміщеними особами різних країн світу (Індонезії, Китаю, країн Латинської Америки, Нідерландів, США) [12].

Мета статті: проаналізувати специфіку використання методів і форм роботи практичного психолога з внутрішньо переміщеними особами.

© Волошин С. М., 2019

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», прийнятому 20 жовтня 2014 року, визначено та регламентовано статус внутрішньо переміщеної особи. У його редакції зазначено, що це «особи або групи осіб, які були змушені покинути або залишити свої будинки чи місця звичайного проживання, зокрема, в результаті або задля уникнення наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або викликаних діяльністю людини лих, і які не перетинали визнаних міжнародною спільнотою державних кордонів» [11].

Сьогодні ВПО вважають особливою категорією населення, якій надається комплексна допомога на державному рівні – міськими та районними центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, волонтерськими та неурядовими організаціями, різного виду представництвами ООН, ПРООН, Міжнародним комітетом Червоного Хреста.

Основними методами соціально-педагогічної роботи з цією категорією клієнтів, на думку автора, є:

– соціально-педагогічна допомога, підтримка, профілактика: вибір програми і плану дій; обговорення альтернативних шляхів вирішення проблеми; допомога в організації виходу з проблеми; координація зусиль найближчого оточення особистості; створення групи підтримки;

– корекція відносин та реабілітація: моделювання ситуації для вирішення подібних проблем у майбутньому;

– моделювання сфер успішної діяльності (ті, в яких сім'я зможе себе реалізувати);

– підтримка ініціатив як всієї сім'ї, так і окремого її члена; відновлення втрачених умінь клієнта (при травмі разом з іншими спеціалістами) та повернення людини до нормального життя;

– консультування;

– підтримка;

– сімейна та групова терапія;

– методи релаксації;

– методи арт-терапії.

Автор зупинився окремо на деяких із них. Так, групова терапія може бути ефективною для ВПО із так званих «гарячих точок». У процесі роботи групи беруть участь не лише ВПО, але й психологи, які не мають подібного досвіду. Останні можуть символізувати для них членів сім'ї, друзів чи суспільство в цілому. У зв'язку з цим груповий процес відрізняється особливою динамікою: на перших порах учасники ігнорують і відкидають психологів, сприймають їх як таких, що не здатні зрозуміти, що вони пережили [12, с. 43–44]. Все це вимагає особливої емпатійної підтримки психолога. В таких умовах група забезпечує мікрокосм, в якому внутрішньо переміщена особа може знову навчитися взаємодіяти з іншими людьми, отримати надійну групу підтримки, яка функціонує як у групі, так і за її межами. Групова терапія надає можливість розділити травматичний досвід у безпечному середовищі, зрозуміти колективний характер травми, переоцінити власний досвід [12, с. 43–44].

Автор вважає доцільним використання методів релаксації, оскільки внутрішньо переміщені особи переживають травму і часто перебувають у напрузі та не можуть розслабитися. Методи релаксації спрямовані на створення умов для вироблення навичок довільної саморегуляції людиною фізіологічних і психічних функцій. Серед них варто виокремити метод нервово-м'язового розслаблення американського лікаря Е. Якобсона та аутогенне тренування німецького лікаря Й. Шульца. Нервово-м'язова релаксація складається з серії простих вправ, кожна з яких полягає у чергуванні сильної напруги і швидкого розслаблення певної групи м'язів. У результаті цих управ виникає ефект зняття напруги в кожній задіяній групі м'язів, що супроводжується виникненням тепла і тяжкості.

Зняття напруги в м'язах може сприяти усуненню негативних емоцій. Виділяються нижчий і вищий ступінь аутогенного тренування. На нижчому відбувається навчання релаксації за допомогою вправ, спрямованих на викликання тепла, тяжкості, управління серцевим і дихальним ритмом. Вищий ступінь орієнтований на створення трансових станів різного рівня.

Принциповий механізм аутотренінгу – формування стійких зв'язків між «самонаказами» і виникненням певних станів у різних психофізіологічних системах. Нервово-м'язове розслаблення доступне будь-якій людині, а аутогенне тренування вимагає попереднього навчання і дозволяє більш активно впливати на свій психофізичний і емоційний стан [12, с. 67–69]. У контексті окресленої проблеми найбільш ефективними автор вважає такі форми роботи практичного психолога: індивідуальні (індивідуальна психотерапія, консультування) та групові (тренінги, групова терапія).

На сучасному етапі розвитку українського суспільства країна лише починає набирати досвід соціальної та соціально-педагогічної роботи з такою категорією мігрантів, як внутрішньо переміщені особи, які через анексію АР Крим та бойові дії на Донеччині та Луганщині були вимушені покинути власні домівки і шукати притулку в різних областях України. Масштаби внутрішньої міграції в Україні свідчать про гостроту цієї ситуації і водночас актуалізують необхідність вчасної комплексної фахової соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами [6; 8].

Висновки. Як засвідчила практика, всі проблеми, з якими стикаються сім'ї вимушених переселенців на нових місцях перебування, дуже різнорідні як за масштабами (загальнодержавні, пов'язані насамперед із діяльністю законодавчої і виконавчої гілок влади; місцеві − пов'язані з діяльністю органів місцевого самоврядування, та індивідуальні, що визначаються особливостями індивідуальної адаптації та сприйняття серед місцевого населення), так і за змістом (економічні, соціально-побутові, гуманітарно-культурні тощо). Розв'язання цих проблем має носити комплексний характер, оскільки позитивні зміни навіть в одному напрямі можуть суттєво вплинути на загальну картину.

Активна діяльність закладів соціального спрямування покликана на допомогу внутрішньо переміщених осіб в адаптації до нових умов життєдіяльності, мінімізацію негативних наслідків та розв'язання проблем, що провокують важкі життєві обставини переселенців; на допомогу їм у набутті навичок адекватного поводження в новому соціальному середовищі, безконфліктної поведінки; надання ефективних гуманітарних послуг із метою поліпшення якості життя внутрішньо переміщених осіб тощо. Увагою соціальних служб було охоплено як доросле населення переміщених осіб, так і дітей.

Для дітей на базі міських ЦСССДМ організовується цикл занять, спрямованих на попередження дезадаптації, на профілактику різних проявів девіантної поведінки, цикл тренінгів для розвитку соціальних і комунікативних навичок, спрямованих на креативність, лідерство та співробітництво тощо. За участі волонтерів організовується гурткова робота, яка має і терапевтичний ефект: майстер-класи з квілінгу, аплікації; «м'яка іграшка своїми руками» тощо. Проводиться цикл занять із танцювальної терапії.

Суттєву роль відіграють також інформаційні акції, спрямовані на толерантне сприйняття переселенців із боку місцевої громади. На фоні багатьох труднощів, які наявні сьогодні в школах, позитивна атмосфера прийняття цих дітей та відсутність щодо них проявів стигмації у навчальних закладах – це вже вагомий результат проведеної практичними психологами соціальної роботи.

Пропоноване дослідження не претендує на висвітлення усіх проблем, пов'язаних із соціальною роботою та специфікою соціальної адаптації переселенців. Перспективою подальших наукових розвідок може бути відстеження динаміки розв'язання окреслених у ній проблем.

Література:

1. Адаптація вимушено переселених дітей. Електронний ресурс. Режим доступу: http://teacherjournal.in.ua/blog/articles/969/5a156fabd6.pdf.
2. Акмалова А.А. Социальная работа с мигрантами и беженцами. М. : ИНФРА-М, 2008. 220 с.
3. Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція у приймаючих громадах. Електронний ресурс. Режим доступу: pleddg.org.ua/.../2016/.../IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.p.
4. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз. Відділ соціальної безпеки Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf.
5. Закірова С. Переселенці у нових громадах: повернутися додому не можна залишитися. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikhgromadakh&catid=8&Itemid=350.
6. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» Права Людини в Україні. Електронний ресурс. Режим доступу: https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18.
7. Лазос Г.П. Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями із Криму). К. : ТОВ «Видавництво «Логос». 206 с.
8. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів [авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А.; заг. ред. Ю.А. Луценко]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.
9. Сміт П. Діти та війна: навчання технік зцілення. Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. 84 с .
10. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности. М. : Смысл, 2002. 479 с.
11. Arts Therapists, Refugees, and Migrants: Reaching Across Borders. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 1998. 288 p.
12. Schouler-Ocak M. Intercultural Psychotherapy: For Immigrants, Refugees, Asylum Seekers and Ethnic Minority Patients. Springer Nature, 2019. 371 p.

Voloshyn S. M. Methods and forms of work of the practical psychologist with internally displaced persons in domestic institutions of social direction

The main forms and methods of work of a practical psychologist with internally displaced persons in social care institutions are defined in the article. The methods and forms of work with this category of population are characterized.The main methods of social and pedagogical work with this category of clients are: social and pedagogical assistance, coordination of efforts of the closest surroundings of the individual; setting up a support group; relationship correction and rehabilitation; modeling of areas of successful activity; supporting the initiatives of both the entire family and its individual member; recovery of lost client's skills; consultancy; family and group therapy. It is established that the most effective forms of work of a practical psychologist are the following: individual (individual psychotherapy, counseling) and group (trainings, group therapy).

The idea that group therapy can be effective for internally displaced persons are argued in the article. The latter may symbolize for them: family members, friends or society at large. In this regard, the group process has a special dynamic: at first, participants ignore and reject psychologists, perceive them as unable to understand what they have gone through. All this requires special empathic support from the psychologist. Group therapy provides an opportunity to share traumatic experiences in a safe environment, to understand the collective nature of trauma and, accordingly, to reevaluate one's own experience.

The research found that all problems faced by families of internally displaced persons in new places of residence are very diverse in scope (national, primarily related to the activity of legislative and executive branches of government; local – related to the activities of local authorities self-government and individual, determined by the characteristics of individual adaptation and perception among the local population) and content (economic, social, humanitarian, cultural, etc.). It is believed that addressing these issues should be complex, as positive changes, even in one direction, can significantly affect the overall picture.

Key words: *internally displaced persons, forms, methods, practical psychologist, social care institutions.*

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.6

А. В. Галкин
кандидат технических наук,
независимый исследователь

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ ГЛУБИННЫХ УБЕЖДЕНИЙ

Модель когнитивного подхода к лечению психологических расстройств, предложенная А. Беком, предполагает, что причину расстройств нужно искать в базовых, глубинных убеждениях. Однако на практике действия психотерапевтов в рамках когнитивного подхода ограничиваются, как правило, работой с автоматическими мыслями и, в лучшем случае, с промежуточными, лежащими на поверхности, убеждениями.

Тому есть несколько причин. Во-первых, трудности, связанные с обнаружением глубинных убеждений. Во-вторых, трудности замещения обнаруженных убеждений. Но если трудности обнаружения преодолеваются развитием рефлексивных способностей пациента и повышением эмпатии и ясности распознавания у психотерапевта, то трудности замещения связаны с недостаточным исследованием причин и механизмов возникновения глубинных убеждений. Исследование глубинных убеждений, лежащих в основе повышенной тревожности, приводит к пониманию, что они базируются на недоверии к миру, привычке жить в ожидании катастрофы и подсознательной уверенности, что опасность подстерегает на каждом шагу.

Порождающие страх представления о мире как враждебном и опасном месте проистекают из мировоззрения материализма, где человек рассматривается как игрушка в руках безличных и беспощадных слепых сил. За этим скрывается глубинный мотив – мотив выживания, глубинный страх смерти. Это закономерное следствие материалистического мировоззрения, ньютоно-картезианской картины мира, определяющей общественной сознание последние триста лет. Это также свидетельствует о кризисе господствующей мировоззренческой парадигмы, явственно проявляющейся в массе проблем, с которыми сталкивается человечество в последнее время. Замена глубинных убеждений, являющихся когнитивным основанием тревожного расстройства, возможна путем замены мировоззренческой парадигмы.

В статье рассматривается альтернативное мировоззрение, опирающееся на передовые исследования последних десятилетий, современную версию панпсихизма, принятие и имплементация которой в психотерапевтическую практику позволят эффективно воздействовать на дезорганизующие убеждения.

Ключевые слова: *когнитивная терапия, когнитивная модель, дезорганизующие убеждения, мировоззрение.*

Постановка проблемы. Научная проблема заключается в отсутствии ясного представления об источниках и механизмах образования глубинных убеждений.

Цель статьи: предложить подход к изучению и модификации глубинных убеждений, основывающихся на анализе мировоззренческих установок.

Изложение основного материала. Наиболее эффективным, если не самым эффективным, подходом к лечению психологических расстройств (psychological disorders) признана когнитивная терапия. Модель когнитивного подхода, предложенная А. Беком [1] и ставшая стандартом, предполагает, что причину расстройств нужно искать в базовых, глубинных убеждениях.

Концептуальная модель когнитивно-поведенческой терапии представлена в формуле ABC, где:

− A (activating event) – некое происходящее в реальности событие, являющееся для субъекта стимулом;

− B (belief) – система личностных убеждений индивидуума, когнитивная конструкция, отражающая процесс восприятия человеком события в виде возникающих мыслей, формируемых представлениях, образуемых убеждениях;

− C (emotional consequences) – итоговые результаты, эмоциональные и поведенческие последствия.

Система убеждений человека в свою очередь разделена на три уровня [2]:

− Автоматические мысли.

− Промежуточные убеждения.

− Глубинные убеждения (корневые установки, базовые убеждения).

Несмотря на очевидные указания модели на глубинные убеждения как на первопричину расстройств, современные имплементации когнитивной терапии основное внимание уделяют методам работы с автоматическими мыслями. Так, наиболее распространены следующие методы лечения: структурированное обучение, эксперимент, тренировки в ментальном и поведенческом планах, призванные помочь пациенту овладеть следующими операциями:

© Галкин А. В., 2019

− обнаруживать свои негативные автоматические мысли,

− находить связь между знаниями, аффектами и поведением,

− находить факты «за» и «против» этих автоматических мыслей,

− подыскивать более реалистичные интерпретации для них,

− научить выявлять и изменять дезорганизующие убеждения, ведущие к искажению навыков и опыта.

Таким образом, на практике действия психотерапевтов в рамках когнитивного подхода ограничиваются, как правило, работой с автоматическими мыслями и, в лучшем случае, с промежуточными, лежащими на поверхности, убеждениями [2]. Тому есть несколько причин. Во-первых, трудности, связанные с обнаружением глубинных убеждений. Во-вторых, трудности замещения обнаруженных убеждений. Но если трудности обнаружения преодолеваются развитием рефлексивных способностей пациента и повышением эмпатии и ясности распознавания у психотерапевта, то трудности замещения связаны с недопониманием причин и механизмов возникновения глубинных убеждений. Автор иллюстрирует это на примере тревожного расстройства личности (anxiety disorders).

Несмотря на то, что фундаментальные исследования тревожного расстройства [3; 4] определяют страх как основную причину: «Страх... является основным когнитивным процессом, лежащим в основе всех тревожных расстройств» [3], причины возникновения страха не исследуются. Усилия же практикующих врачей ориентированы на «... вмешательства, которые «ослабляют» или нормализуют клиническую тревогу, чтобы она стала менее тревожной и мешающей повседневной жизни» [3]. При этом предполагается, что тревожность в разумных пределах – нормальное явление: «Устранение всей тревоги не является ни желательным, ни возможным, но ее снижение до нормального уровня человеческого опыта является общей целью схем лечения тревожных расстройств» [4].

Это утверждение подкрепляется только авторитетом авторов. Действительность говорит об обратном. К примеру, буддизм, а особенно важнейшая из его школ – дзен достижение безмятежности определяет как одну из основных задач: «Семь факторов Просветления, или бодхьянг, таковы: осознанность, различение состояний ума, энергия, радость, безмятежность, самадхи и беспристрастность» (Дигха-никая, 22, 2, 303). Что такое безмятежность как не полное отсутствие тревожности? Это наводит на мысль, что возможность избавления от тревожности все-таки существует. Реализация этой возможность заключается в исследовании причин возникновения страхов и способов их устранения.

Исследование глубинных убеждений, лежащих в основе повышенной тревожности, приводит к пониманию, что они базируются на недоверии к миру, привычке жить в ожидании катастрофы и подсознательной уверенности, что опасность подстерегает на каждом шагу. Порождающие страх представления о мире как враждебном и опасном месте проистекают из мировоззрения материализма, где человек рассматривается как игрушка в руках безличных и беспощадных слепых сил. За этим скрывается глубинный мотив – мотив выживания, глубинный страх смерти. Это закономерное следствие материалистического (и атеистического) мировоззрения, ньютоно-картезианской картины мира, определяющей общественное сознание последние триста лет.

Замена глубинных убеждений, являющихся когнитивным основанием тревожного расстройства, сводится к замене мировоззренческой парадигмы. Базисные принципы ньютоно-картезианской науки можно свести к следующим положениям:

− последовательный механицизм: правила механики тождественны принципам природы,

− сознание рассматривается как продукт высокоорганизованной материи (центральной нервной системы) и как эпифеномен физиологических процессов в головном мозге.

При этом остается без ответа ключевой вопрос – связь между сознанием и мозгом (“hard problem”). Это широко известная проблема, решить которую не удается в рамках ньютоно-картезианской парадигмы. Без объяснения остаются и результаты двухщелевого эксперимента в квантовой физике, многократно повторенные не только на микроуровне с элементарными частицами, но и на макро- – с молекулами фуллеренов. Эти эксперименты – один из триггеров, запустивших процесс поиска альтернативного мировоззрения, не противоречащего как традиционным религиям, так и метафизическим концепциям в традиционной науке, в первую очередь в квантовой физике и философии: «Необходима принципиально новая модель реальности, в которой сознание является столь же фундаментальным аспектом реальности, как пространство, время и материя, а может быть еще более фундаментальным» [6].

Поэтому в последние десятилетия все громче звучат голоса, предупреждающие о серьезной недостаточности ньютоновско-картезианского мировоззрения: «… переживаемый человечеством глобальный кризис в основе своей является кризисом сознания, … мы должны пересмотреть свои представления о вселенной, о человеке и об идеях прогресса и развития… Нам необходимо освободиться от эгоцентрического, материалистического модуса сознания» [6].

Кризис современного мировоззрения отмечен и в докладе Римского клуба [5]. «Наивный реализм и материализм несостоятельны в философском плане и попросту неверны в научном», – таковы выводы доклада. В документе декларируется идея «нового Просвещения», фундаментальной трансформации мышления, результатом которой должно стать целостное мировоззрение. Гуманистическое, но свободное от антропоцентризма, открытое развитию, но ценящее устойчивость и заботящееся о будущем. Авторы доклада находят возможным и «достижение согласия между религиозными и научными поисками» [5], предлагают не противопоставлять науку и религию, а использовать синергию их взаимодополнения.

Черты нового мировоззрения, появившиеся в трудах Д. Бома, Р. Шелдрейка, И. Пригожина, Р. Пенроуза и многих других, обретают законченные очертания в квантовых концепциях сознания Михеева [9] и Чопры [7], предлагащих взгляд на вселенную как на космический разум, охватывающий все. Сознание рассматривается как независимый атрибут вселенной, обладающий свойствами всеобщности и нелокальности, и непосредственно участвует в формировании окружающего материального мира [7]. Упрощая формулировку концепции нового мировоззрения для практического применения в психотерапевтической практике, следует понимать, что сознание – это всё, что есть, а вселенная – это целостный организм. Не существует ничего, кроме сознания. Сознание имеет всеобщий характер, и в то же время оно локализовано. Все едино.

В рамках предложенной концепции находят объяснение феномены, отвергаемые традиционной наукой, но тем не менее демонстрирующие рост интереса в научной среде. Это NDE (околосмертный опыт, англ. near-death experiences) от ~2 000 публикаций в 1990 г. до ~ 44 000 публикаций в 2017 г., OBE (внетелесный опыт, англ. out-of-body experience) от ~ 8 700 публикаций в 1990 г. до ~230 000 публикаций в 2017 г., реинкарнация из 139 публикаций в 1990 г. и 1 500 публикаций в 2017 г. (по данным semanticscholar.org). Лавинообразный рост интереса к этим темам в научной среде в последние десятилетия, несмотря на отрицание официальной наукой, только подчеркивает остроту необходимости радикального пересмотра господствующей мировоззренческой парадигмы.

Развивая эту концепцию в плоскости применения к психотерапии, нетрудно прийти к следующему итогу: поскольку сознание подразумевает разумность, а то, что мы называем «реальностью», есть проявлением сознания (не существует ничего, кроме сознания), следовательно, реальность разумна. Более того, разумное сознание, создавая реальность, действует в своих интересах (а в чьих же еще?), следовательно, и в интересах каждой своей части, каждого локального сознания. Далее исследования паранормальных психических явлений, таких как NDE и OBE, убедительно доказывают существование локального (то есть личного) сознания за пределами физического тела, что означает первый шаг к избавлению от страха смерти, базового страха, стоящего за большинством проявлений тревожности.

Итак, окружение дружелюбно, бояться нечего; наилучшая стратегия локального сознания – действовать в интересах сознания глобального; страдание наступает, когда действия локального сознания вступают в противоречие с планами сознания глобального. Это пересекается с религиозными представлениями (хотя и изложенными в иной манере), например в христианстве: «мы дети божьи» (1-е Иоанна 3), где осознание глубокой внутренней связи с Творцом и «да будет воля Твоя» (Мф. 6:10) означает признание наличия плана («воля твоя») и согласия с этим планом («да будет...»), даже если детали плана нам непонятны. Такой сдвиг мировоззрения означает смену парадигм: парадигма выживания заменяется парадигмой единства, мотив выживания – мотивом служения целому.

Мотив единства закреплен в традиционных нравственных максимах: «Поступай с другими, как хочешь, чтобы поступали с тобой», «Я – это другой ты» и «Возлюби ближнего, как самого себя». Замещение мотива выживания мотивом единства ликвидирует реакции беспокойства и тревоги в принципе, ведь о чем можно беспокоиться клетке, когда она находится под защитой гигантского (по сравнению с ней) организма? Остается создать новое убеждение, опирающееся на новый мотив.

Выводы. Глубинные причины повышенной тревожности лежат на мировоззренческом уровне. Радикальное избавление от расстройства достигается путем смены мировоззренческой парадигмы – от материалистической ньютоно-картезианской к квантовой теории сознания. Процесс этот возможен только в том случае, когда сам психотерапевт придерживается новой мировоззренческой парадигмы.

Литература:

1. Cognitive therapy: foundations, conceptual models, applications and research. Knapp P., Beck A.T., Braz J. Psychiatry. 2008 Oct, 30 Suppl 2, с. 54–64.
2. Бек А., Джудит С. Когнитивная терапия: полное руководство. Cognitive Therapy: Basics and Beyond. М. : «Вильямс», 2006. 400 с.
3. Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.

4. Stanislav Grof, Ervin Laszlo, Peter Russell The consciousness revolution. A Transatlantic dialogue, Element Books Ltd, 1999. 163 p.
5. Михеев А.В. Квантово-информационная концепция сознания и реальности. XXXIX Зигелевские чтения, Санкт-Петербург, 2011. http://www.rait.airclima.ru/SR_Report.pdf.
6. Chopra D., & Kafatos M. You are the universe: Discovering your cosmic self and why it matters. New-York : Harmony Book, 2017. 288 p.

Halkin O. V. Existential grounds of basic belief

The model of the cognitive approach to the treatment of psychological disorders, proposed by A. Beck, suggests that the cause of the disorders should be sought in the basic beliefs. However, in practice, the actions of psychotherapists within the framework of the cognitive approach are limited, as a rule, to working with automatic thoughts and, in the best case, with intermediate beliefs that lie on the surface.

There are several reasons for this. First, the difficulties associated with discovering deep beliefs. Secondly, the difficulty of substituting the found beliefs. But if the difficulties of detection are overcome by the development of the patient's reflexive abilities and increased empathy and clarity of recognition by the therapist, then the difficulties of substitution are associated with insufficient research on the causes and mechanisms of the emergence of deep beliefs. A study of the underlying beliefs underlying increased anxiety leads to the understanding that they are based on distrust of the world, the habit of living in anticipation of a catastrophe, and the subconscious belief that danger lies in wait at every turn.

Fearful notions of the world as a hostile and dangerous place stem from the worldview of materialism, where a person is seen as a toy in the hands of impersonal and merciless blind forces. Behind this lies a deep motive – the motive for survival, and a deep fear of death. This is a natural consequence of the materialistic worldview, the Newtonian-Cartesian picture of the world, which has been determining social consciousness for the last three hundred years. It also testifies to the crisis of the prevailing worldview paradigm, which is clearly manifested in the mass of problems that mankind has been facing lately.

Replacing the basic beliefs, which are the cognitive basis of anxiety disorder, is possible by replacing the worldview paradigm. The article discusses an alternative worldview based on advanced research of the last decades, the quantum theory of consciousness, ideas about the holographic nature of the universe, a modern version of panpsychism, the adoption and implementation of which in psychotherapeutic practice will radically change the patient's ideas about the universe and effectively influence disorganizing beliefs.

Key words: *cognitive therapy, cognitive model, disorganizing beliefs, worldview.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.7

О. Я. Данилюк
кандидат філософських наук

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ЖІНОК ІЗ НЕБАЖАНОЮ ВАГІТНІСТЮ

Стаття присвячена проблемі ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю. З'ясовується стан дослідження проблеми у психологічній літературі. Проаналізовано прояви девіації материнства під час вагітності. Ціннісно-мотиваційна сфера є важливою характеристикою особистості, що слугує певним індикатором для відстеження соціальних та індивідуальних змін. Система ціннісних орієнтацій є одним із найважливіших компонентів структури особистості, що займає прикордонне положення між її мотиваційно-потребовою сферою і системою особистісних смислів.

Загальноприйнятим у суспільстві вважається поняття, що найбільшою цінністю та передумовою всіх інших прав є право на життя кожної людини. Це переконання підкріплене законодавством у більшості країн світу та підтверджене міжнародними конвенціями. Та разом із цим часто розуміння цінності людського життя набуває амбівалентного характеру, а саме вищезазначене твердження сприймається як провокативне. Найбільш яскравим прикладом, що породжує масу позанаукових домислів і маніпуляцій, є гарячі обговорення у суспільстві питання початку людського життя, а також прав жінки на вибір щодо народження дитини чи штучного переривання вагітності (аборту).

Материнство, як психологічний феномен, розглядається з двох основних позицій: забезпечення умов для розвитку дитини (репродуктивна функція); частина особистісної сфери жінки. В сучасному суспільстві традиційна модель материнства та дитинства потерпає від серйозних змін, що тісно пов'язані зі змінами в суспільних стосунках. Спираючись на різні підходи, в роботі наводяться результати емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю. Як наукову гіпотезу висунуто припущення, що незадоволеність стосунками з батьком дитини має визначальний вплив у процесі прийняття жінкою із небажаною вагітністю рішення щодо збереження чи переривання вагітності, а також, що допомога й милосердя до інших людей є найменш значимою в структурі цінностей у жінок, які обирають аборт.

Ключові слова: *цінності, мотив, мотивація, ціннісно-мотиваційна сфера, вагітність, аборт, материнська девіація.*

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що нині відсутні ґрунтовні напрацювання щодо кризового консультування жінок із небажаною вагітністю. Натомість існує цілий ряд досліджень щодо пренатального, перинатального розвитку людини, феномену материнства та проявів девіації, окремих розроблених методик щодо консультування тощо.

Мета статті: проаналізувати психологічні особливості структури ціннісних орієнтацій та мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю.

Виклад основного матеріалу. Ціннісно-мотиваційна сфера особистості є об'єктом значної кількості наукових праць у галузі психології, філософії, соціології. Множинність форм існування цінностей та їх характер стосовно індивідуальної свідомості й діяльності особистості, соціальних груп і людства в цілому спонукає до розвитку окремих векторів досліджень.

Поняттям цінностей та мотивації, а також їх ролі у формуванні особистості цікавились дослідники різних історичних періодів. Зокрема, обґрунтуванню цього феномену присвятили свої праці видатні вчені: М. Бердяєв, М. Вебер, І. Кант, А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл, О. Шпенглер, К. Юнг, Г. Ясперс та інші. Починаючи з XX століття, науковці з різних галузей приділяють значну увагу дослідженням ціннісно-мотиваційної сфери особистості, серед них А. Бітуєва, Т. Бутківська, Л. Коберник, Ю. Кузнецова, С. Матяж, О. Музика, М. Підлісний, М. Пірен, К. Цимбал та інші. Питанню ціннісно-мотиваційної сфери у різні вікові періоди життя людини приділяють увагу Т. Абрамова, Л. Вольнова, О. Мельничук, Р. Пасічняк, М. Савчин, Л. Василенко та інші.

Попри окремі наукові праці у царині психології материнства та опису психічних станів вагітних відсутні ґрунтовні дослідження ціннісно-мотиваційної сфери сучасних жінок із небажаною вагітністю та применшується вплив штучного переривання вагітності (аборту) на психіку жінки та всіх членів її родини. З огляду на вищезазначене, дослідження ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю, перед якими найбільш гостро постає питання вибору між життям і смертю людини, набуває особливої значущості та актуальності.

Незважаючи на те, що протягом багатьох років тривають гарячі суперечки між активістами

© Данилюк О. Я., 2019

руху pro – life («за життя») та прихильниками абортів («за вибір»), тема небажаної вагітності та вибору жінки залишається актуальною. Цю проблему в своїх працях досліджують Р. Алкорн, Д. Андрусенко, Н. Антипова, Ф. Гюі, К. Кобченко, П. Колман, Р. Лебедь, Г. Філіпова та інші. На переконання вчених, особливості ціннісно-мотиваційної сфери особистості впливають на побудову її життєвого шляху, а також позначаються на прийнятті доленосних і важливих рішень. Врахування особливостей цієї сфери у процесі прийняття стратегічних життєвих рішень жінками, які потрапили у кризову ситуацію в зв'язку із небажаною вагітністю, недостатньо досліджено.

Викладені у статті результати емпіричного дослідження базуються на загальнолюдських цінностях, зокрема цінності життя. Методологічною основою дослідження стали вихідні положення про структуру ціннісних орієнтацій особистості (М. Рокич, С. Бубнова), мотивації схвалення (Д. Краун, Д. Марлоу). Певні аспекти роботи щодо вивчення феномену материнства ґрунтуються на дослідженнях Г. Філіппової [1]. Різними видами дослідження було охоплено 300 жінок фертильного віку.

Отримані результати проведених досліджень ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю представлені в таблиці 1.

Аналіз отриманих даних у групі жінок із небажаною вагітністю, які обрали аборт, показав, що найбільш вагомими ціннісними орієнтаціями для вагітних жінок із небажаною вагітністю, які обрали аборт, є «Пізнання й повага людей і вплив на оточуючих» (14%). Розуміння й сприймання іншої людини є дуже складним процесом взаємодії як для особистості індивіда, який сприймає, так і для особистості суб'єкта сприймання. Характер взаємної активності між людьми багато в чому визначає результат їхньої взаємодії та діяльності.

Обов'язковим елементом спільної діяльності незалежно від того, що є її метою (досягнення матеріального результату, виховання тощо), є пізнання та взаємний вплив людей один на одного. Жінки цієї категорії вважають важливим визнання та повагу в певних суспільних групах (знайомі, колеги, друзі тощо), а також ставлення інших людей до них. Також вони відзначають вкрай необхідні атрибути життя: матеріальний добробут, відпочинок, любов. На це вказують означені більшістю з них цінності «Приємне проведення часу, відпочинок», «Високий матеріальний добробут» та «Любов» (по 13%). Найменший відсоток жінок із небажаною вагітністю надали цінностям «Пізнання нового у світі, природі, людині» (4%) та «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві» (1%).

Можна зробити висновки, що жінки з небажаною вагітністю, які обирають аборт, цінують засновані на любові близькі стосунки, наявність фінансового та матеріального забезпечення і гарний відпочинок, але пізнання нового й проблеми суспільства та його майбутнього їм байдужі. Це може характеризувати таких жінок як незацікавлених у встановленні сприятливих відносин у різних

Таблиця 1

Цінності в узагальненому вигляді

Цінності / групи жінок, %	Група вагітних жінок із небажаною вагітністю, які обрали аборт	Група не вагітних жінок, які обрали народження дитини	Група вагітних жінок із небажаною вагітністю, які обрали народження дитини	Група вагітних жінок, які в результаті небажаної вагітності обрали народження дитини	Група не вагітних жінок фертильного віку, які наразі не знаходяться в умовах вибору	Група не вагітних жінок пострепродуктивного віку
Приємне проведення часу, відпочинок	13	10	10	10	9	10
Високий матеріальний добробут	13	9	9	7	8	9
Пошук і насолода прекрасним	8	7	7	7	8	8
Допомога й милосердя до інших людей	8	15	14	14	12	14
Любов	13	12	12	12	10	11
Пізнання нового у світі, природі, людині	4	5	8	9	9	7
Високий соціальний статус і управління людьми	9	7	10	5	9	6
Пізнання й повага людей і вплив на оточуючих	14	13	10	13	11	11
Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві	1	7	8	7	9	8
Спілкування	8	6	6	7	7	7
Здоров'я	9	9	6	9	8	9

сферах соціальної взаємодії, розширенні своїх міжособистісних зв'язків, пізнанні своїх індивідуальних особливостей, у постійному розвитку здібностей та особистісних характеристик із метою реалізації своєї соціальної ролі.

Також простежується деформація етичних ціннісних орієнтацій. Такі зміни у ціннісних орієнтаціях певної кількості жіночого населення країни вимагають уваги зі сторони систем освіти та охорони здоров'я. Внаслідок значної кількості абортів, що наразі є одним із основних методів регулювання народжуваності в Україні, існують проблеми, пов'язані зі здоров'ям жінок, материнською смертністю та безпліддям.

Аналіз отриманих даних у групі не вагітних жінок, які обрали народження дитини, показує, що визначною ціннісною орієнтацією вагітних жінок із бажаною вагітністю, які обрали народження дитини, є «Допомога й милосердя до інших людей» (15%). Це означає, що вони надають значення таким людським якостям, як допомога, любов до ближніх. Милосердя, як діяльне прагнення допомогти усім потребуючим, є втіленням високої любові до ближніх. Також важливого значення жінки з бажаною вагітністю надають цінностям «Пізнання й повага людей і вплив на оточуючих» (13%) та «Любов» (12%). Найменший відсоток отримали цінності «Спілкування» (6%) та «Пізнання нового у світі, природі, людині» (5%).

Жінки з бажаною вагітністю, які чекають на народження дитини, понад усе цінують любов до оточуючих, щасливі сімейні стосунки та завжди готові підтримати й допомогти ближнім. Натомість, як показали дослідження, більшість із них не схильні до пізнання нового, а також у незначній мірі приділяють увагу спілкуванню. Це може бути обумовлено широким доступом до мережі Інтернет і активним використанням соціальних мереж.

Аналіз отриманих даних у групі вагітних жінок із небажаною вагітністю, які обрали народження дитини, вказує на те, що серед відповідей переважають цінності «Допомога й милосердя до інших людей» (14%) та «Любов» (12%). Натомість найменшу увагу жінки цієї категорії приділяють цінностям «Спілкування» й «Здоров'я» (по 6%). Останнє може означати, що, попри страхи за своє здоров'я чи здоров'я своїх дітей, жінки цієї категорії наважуються народити дитину (за умови відсутності вагомих медичних показників щодо переривання вагітності).

Згідно аналізу отриманих даних серед відповідей групи вагітних жінок, які в результаті небажаної вагітності обрали народження дитини, також, як і в попередньому випадку, найбільший відсоток займають цінності «Допомога й милосердя до інших людей» (14%) і «Любов» (12%). Найменший відсоток серед відповідей займає цінність «Високий соціальний статус і управління людьми» (5%). Поряд із цінностями, що зайняли високі показники серед відповідей цієї категорії жінок, зменшення уваги до статусу в суспільній сфері та управління людьми може означати прийняття жінкою нового статусу – матері, якому вона приділяє всю свою увагу, що позитивно відображається у її ставленні до оточуючих.

Аналіз отриманих даних у групі, що відображає відповіді не вагітних жінок фертильного віку, які наразі не знаходяться в умовах вибору, вказує на той факт, що цінності усіх зазначених категорій відображаються майже однаковим рівнем відсоткового вираження. Перевагу ж жінки цієї категорії надають цінності «Допомога й милосердя до інших людей» (12%). Разом із цією цінністю жінки також мотивують приємне проведення часу з рідними та друзями, матеріальний добробут задля забезпечення своєї родини, активність у суспільному житті тощо.

У групі не вагітних жінок пострепродуктивного віку показник цінності «Допомога й милосердя до інших людей» (14%) займає найвищі позиції рейтингу цінностей і серед жінок пострепродуктивного віку. Поряд із цим найменший відсоток серед відповідей займає цінність «Високий соціальний статус і управління людьми» (6%). Представники цієї категорії жінок вже досягли певного статусу в своєму житті та найбільш важливими цінностями вважають любов, взаємоповагу, щирі та побудовані на довірі стосунки.

Згідно з результатами дослідження серед цілого комплексу причин і мотивів, що спонукають жінку до аборту, найбільш розповсюдженими серед жінок, які обрали аборт, є такі (табл. 2).

Результати досліджень вказують на те, що низький рівень мотивації до схвалення виявлено

Таблиця 2

Причини та мотиви вибору збереження вагітності або аборту

Мотиви / Групи жінок, %	Група жінок, які обрали аборт	Група жінок, які зберегли вагітність
Конкуренція мотивів у життєвих планах	25	20
Невдоволеність стосунками з батьком дитини	23	27
Невдоволеність фінансовим станом	20	6
Страхи, пов'язані з особистим здоров'ям або зі здоров'ям дитини; інші страхи	20	17
Невдоволеність побутовими умовами	6	15
Тиск зі сторони рідних	6	15

в групі «Не вагітні жінки фертильного віку, які наразі не знаходяться в умовах вибору». Цей результат означає, що жінки групи мають достатньо низький рівень потреби у схваленні зі сторони інших людей. Незалежність від оточуючих може здаватися ігноруванням їх думки про себе. Цій групі жінок не притаманна категоричність суджень на свою адресу. Вони не намагаються виглядати в очах оточуючих краще, аніж є насправді, й тим самим ставити себе поза соціальними зв'язками та соціальним схваленням.

Представниці інших досліджуваних груп мають середній рівень потреби в схваленні з боку оточуючих людей. Особливості їх поведінки свідчать про бажання виглядати в очах оточуючих цілком адекватно. тобто бути такими, якими є насправді. Така поведінка дає можливості для самостійності в судженнях про себе. Не варто рекомендувати часто звертати увагу на думку про себе інших людей, якщо воно розходиться з власними уявленнями.

Відсутність показників, що свідчать про високий рівень мотивації, може свідчити про те, що жінки з усіх досліджуваних груп принаймні намагалися бути щирими та не проявляли протестних реакцій проти психологічного тестування чи міжособистісної взаємодії.

Результати емпіричного дослідження особливостей ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю, які обрали аборт, вказують на те, що найбільшою цінністю є думка інших людей і високе матеріальне становище, а на останньому місці – соціальна активність. Це може означати, що високе матеріальне становище та вплив соціальної бажаності для цих жінок є факторами матеріального благополуччя та соціального статусу як головних сенсів існування. Найбільш розповсюдженим мотивом, що схиляє жінку до рішення зробити аборт, є конкуренція мотивів у життєвих планах (25%), а найменш важливими вважаються фактори забезпечення належних побутових умов і тиск з боку рідних (по 6%).

Серед жінок, які у кризовій ситуації, що пов'язана із небажаною вагітністю, обрали народження дитини, переважає цінність прояву милосердя та співчуття до інших людей. Натомість менш важливими цінностями є власний престиж, тобто завоювання свого визнання в суспільстві та відповідність певним соціальним вимогам, а також «жива» комунікація з оточуючими й страхи, пов'язані зі здоров'ям. Такі люди здатні проявляти любов і милосердя до інших, при цьому навіть ризикуючи власним здоров'ям і соціальним статусом. Найбільш розповсюдженим мотивом, що в певні моменти життя може спонукати жінку до аборту, є невдоволеність стосунками з батьком дитини (27%). Найменш важливим мотивом є невдоволеність фінансовим станом (6%). Такі жінки важко переживають зраду з боку рідних людей, але за умови вчасного надання психологічної підтримки здатні справитися з власними негативними емоціями.

Наступну загальну групу досліджуваних результатів опитувань складають відповіді жінок репродуктивного та пострепродуктивного віку, які наразі не знаходяться в умовах вибору між народженням дитини та абортом. Серед цієї категорії жінок також переважає цінність допомоги й милосердя до інших людей, а інші цінності, наприклад відпочинок, матеріальний добробут, насолода прекрасним, любов, пізнання нового, спілкування, здоров'я та соціальна активність, займають приблизно однакові позиції. Лише серед жінок пострепродуктивного віку дещо нижчі позиції в рейтингу займає цінність високого соціального статусу та управління людьми, що переважно пов'язано із перевагою духовних цінностей над матеріальними.

Аналіз особливостей ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю дозволяє зробити висновок про те, що психологічні та аксіологічні фактори є основними під час прийняття рішення про аборт. Таким чином, проведення психологічного консультування жінок із небажаною вагітністю є гострою необхідністю. Проводити його слід у такому ж об'ємі, що і надання кваліфікованої психологічної допомоги жінкам у кризових ситуаціях.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз та емпіричні дослідження особливостей ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю дали можливість зробити наступні висновки. У результаті дослідження було виявлено, що найвищий ступінь вираження серед жінок, які обрали аборт, мають наступні цінності: пізнання й повага людей і вплив на оточуючих; приємне проведення часу, відпочинок; високий матеріальний добробут; любов. Натомість орієнтація особистості на пізнання знаходиться на останньому місці.

Також встановлено, що найбільш визначальним мотивом в усіх досліджуваних групах жінок, у тому числі й серед жінок із небажаною вагітністю, у процесі прийняття жінкою життєво важливого рішення щодо збереження вагітності чи аборту є невдоволеність стосунками з батьком дитини. Таким чином, висунута гіпотеза про те, що невдоволеність стосунками з батьком дитини має визначальний вплив у прийнятті жінкою з небажаною вагітністю рішення щодо збереження чи переривання вагітності; допомога й милосердя до інших людей є найменш значимою цінністю у жінок, які обирають аборт, підтвердилась.

Проведене дослідження є аналізом окремих структурних компонентів ціннісно-мотиваційної сфери жінок із небажаною вагітністю та не претендує на повне розкриття цієї проблематики. Перспектива подальших досліджень вбачається у розробці методології доабортного консультування.

Література:

1. Филиппова Г.Г. Психология материнства : Учебное пособие / Г.Г. Филиппова. М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 240 с.

Danyliuk O. Ya. Peculiarities of the valuation-motivation field of women with undermined pregnancy

The article is devoted to the problem of value-motivational sphere of women with unwanted pregnancy. The state of research of the problem in the psychological literature is clarified. The manifestations of maternity deviation during pregnancy are analyzed. The value-motivational sphere is an important characteristic of the individual, which serves as an indicator for tracking social and individual changes. The system of value orientations is one of the most important components of the personality structure, occupying a boundary position between its motivational-need sphere and the system of personal meanings. It is generally accepted in society that the most valuable and prerequisite of all other rights is the right to life of every person.

This belief is backed up by legislation in most countries of the world and confirmed by international conventions. But at the same time, often understanding the value of human life is ambivalent, and the above statement is perceived as provocative. The most striking example that generates a lot of extra-scientific conjectures and manipulations is the heated debate in society about the beginning of human life, as well as the right of women to choose to have a baby or to have an abortion.

Maternity, as a psychological phenomenon, is considered from two main points: providing conditions for the development of the child (reproductive function); part of a woman's personal sphere. But in today's society, the traditional model of motherhood and childhood is undergoing major changes that are closely linked to changes in social relations. Drawing on different approaches, the results of an empirical study of the psychological features of the value-motivational sphere of women with unwanted pregnancy are presented.

As a scientific hypothesis, it is suggested that dissatisfaction with a father's child has a decisive influence in the decision-making process of a woman with an unwanted pregnancy, and that help and charity for others is of the least importance in the value structure of women who choose abortion.

Key words: *values, motive, motivation, value-motivational sphere, pregnancy, abortion, maternal deviation.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.8

О. А. Даценко
асистент кафедри загальної та вікової психології
Криворізький державний педагогічний університет

ЖИТТЄТВОРЧІ УМІННЯ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

У статті на базі теоретико-методологічного аналізу окреслено основні напрями психологічного дослідження проблеми життєтворчих умінь у розрізі життєдіяльності особистості. Зазначено про важливість дослідження проблеми для системного вивчення феномену життєтворчості особистості. Представлено теоретичний огляд деяких сучасних концепцій життєтворчості і відповідних умінь у вітчизняній психології. Зроблено спробу розгорнутого дефінітивного аналізу поняття «життєтворчі уміння», визначення психологічного змісту і специфіки цього явища.

Виявляється структурна організація життєтворчих умінь, підкреслюється зв'язок з іншими інструментальними механізмами людини, такими як знання та навички. Визначається ієрархічна специфіка феномену, його функціональні можливості в процесах життєорганізації та життєзабезпечення. Зазначається про активно-перетворювальний та адаптивний характер життєтворчих умінь у зв'язку з критеріями задоволеності та успішності життєдіяльності.

Підкреслюється фундаментальна роль особистості в активізації життєтворчих умінь відповідно до цільових та смислових аспектів власного буття; виокреслюються показники сформованості життєтворчих умінь відповідно до процесів самореалізації. Акцентується увага на визначенні психологічних особливостей життєтворчих умінь як інструментального потенціалу особистості.

Зазначається про системну організацію життєтворчих умінь, їх взаємодетермінований зв'язок із раціональними, емоційно-почуттєвими, мотиваційно-ціннісними та поведінковими компонентами самосвідомості суб'єкта. Виокремлено основні життєтворчі уміння в контексті загальної організації та реалізації життя: цілепокладання, самозмінювання, пристосування, реконструювання, особистісне зростання, трансценденції, самодетермінації, концептуалізації життя. Робиться спроба виявлення деяких функціональних ознак життєтворчих умінь, наголошується на їх адаптаційному, рефлексивному та трансформаційному характері. Визначено місце життєтворчих умінь відповідно до системи онтологічних корелятів особистості, їх роль в актуалізації свідомих та регульованих процесів екзистенційних та особистісних змін.

Окреслено перспективи подальших наукових пошуків. Наголошується на необхідності створення цілісної теоретичної моделі дослідження феномену та розробки практичного інструментарію, спрямованого на підвищення рівня розвитку життєтворчих умінь особистості.

Ключові слова: *життєдіяльність, життєтворчість, життєтворчі уміння, життєві ресурси, життєвий потенціал, здібності.*

Постановка проблеми. Глобальні зміни, що супроводжуються значними соціально-економічними та політичними перетвореннями в нашому суспільстві, вимагають від людини здатності швидкого реагування на виклики сьогодення, гнучкості в організації власного життя. Динамізм та радикалізм сучасності досить часто породжує відчуття фрустрованості, розгубленості, знижує життєстійкість людини. Особистість постає перед необхідністю пристосування до мінливих умов життя, вирішення складних завдань, пошуку індивідуально-психологічних ресурсів успішної самореалізації. В нестабільних умовах людина намагається застосувати весь свій потенціал для оптимальної репрезентації себе світу.

Об'єктивні соціальні зміни, що відбуваються, гостро актуалізують проблему всебічного наукового аналізу феномену «життєтворчі уміння», адже саме вони озброюють людину необхідними ресурсами для вирішення складних життєвих задач, надають можливості успішно долати кризи. Особистість, що має в своєму арсеналі розвинуті уміння, ефективніше адаптується до змін, виявляє здатність самостійно будувати свій життєвий шлях, робить оптимальний вибір у складних життєвих ситуаціях, досягає мети, успішніше справляється з викликами життя.

Мета статті полягає у визначенні теоретико-методологічних засад дефініції «життєтворчі уміння», виявленні психологічної сутності та основних функціональних характеристик феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен життєтворчих умінь розглядається в рамках загальних теорій життєвого шляху та життєтворчості, що представлені в працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців: К. Абульханової-Славської, Л. Когана, Д. Леонтьєва, О. Коржової,

© Даценко О. А., 2019

О. Сухорукова, С. Степанова, Н. Логінової, С. Рубінштейна; А. Адлера, А. Маслоу, Х. Томе, К. Роджерса, В. Франкла та інших; С. Максименка, В. Ямницького, Л. Сохань, Г. Балла, І. Єрмакова, Т. Титаренко, В. Татенка, Л. Яновської. Проте, як зазначає В. Ямницький, стан дослідження проблеми життєтворчості у психології характеризується відсутністю єдиної методологічної бази, що значно ускладнює вивчення психологічних особливостей феномену. Науковець згадує про описовий характер проблеми, її дослідження в напрямі накопичення інформації [14, с. 145], тоді як аналіз інструментальних складників життєтворчості, умінь в тому числі, є недостатньо презентованим у психології.

Життєтворчі уміння як предмет психологічного дослідження розглядають відповідно до тих чи інших аспектів життєтворчості особистості: системної моделі життєтворчості (Л. Сохань, В. Ямницький, Л. Яновська, Л. Бурлачук та інші), структури життєтворчої компетентності (М. Степаненко, П. Горностай, І. Большакова), онтогенезу життєздійснення та життєтворчості (М. Боришевський, С. Максименко, В. Моляко, В. Нищета); життєвих стратегій (Л. Помиткіна, К. Мілютіна). Життєтворчі уміння пов'язуються вченими з різними особистісними детермінантами та механізмами людини (І. Бех, Т. Титаренко, Ю. Швалб, С. Степанов, А. Деркач, Т. Резнік, В. Рибалка), які виявляються з критеріями розвиненої самоактуалізації (Р. Ануфрієва, О. Саннікова, В. Татенко, Н. Чепелєва). Проте, незважаючи на достатню психологічну представленість проблеми, вона не полишає своєї актуальності і потребує більш ґрунтовного та системного вивчення. Необхідність до її звернення спричинена не лише запитами науки щодо розробки цілісної моделі феномену, але й необхідністю практичного впровадження результатів теоретичного дослідження.

Виклад основного матеріалу. В психологічній науці представлено досить широкий теоретичний аналіз «умінь». Їх розглядають як здатність людини усвідомлено застосовувати набуті знання, адекватно новим обставинам діяльності (С. Кіссельгоф, Л. Фрідман, П. Гурвіч), певну систему узгоджених дій, спрямованих на досягнення мети (Б. Теплов, В. Русалов, В. Небиліцин), як спосіб успішного виконання діяльності (В. Крутецький, С. Гончаренко, А. Карпов, І. Лернер) та інше. За визначенням М. Савчина, уміння – це здатність людини використовувати наявні знання, поняття, оперувати ними для виявлення суттєвих властивостей об'єктів і явищ, успішного розв'язання теоретичних і практичних завдань [11, с 224]. Узагальнення зазначених психологічних положень дозволяє визначити життєтворчі уміння як внутрішні, індивідуально-психологічні засоби реалізації власної життєдіяльності і себе в цьому процесі.

Життєдіяльність людини – це складна, багаторівнева та поліваріативна система, що відображає цілісне існування людини у визначеному культурно-історичному, соціально-економічному та індивідуально-психологічному просторі. Життєдіяльність – це осмислене, усвідомлене, цілеспрямоване перетворення особистістю об'єктивних обставин свого життя, процес встановлення та реконструкції життєвих стосунків, який закономірно поєднується з їхньою природною динамікою [2].

У буквальному сенсі життєдіяльність розуміється як діяльність по виробленню життя, а отже, як і будь-яка інша діяльність, потребує відповідних умінь. На відміну від інших умінь, життєтворчі уміння забезпечують результат не окремої діяльності, а якість життя в цілому. Сформовані на основі розвинутих особливостей та набутого досвіду, уміння надають життєвим знанням особливої ваги та значущості, можливості їх успішного використання в конкретних актах життєтворчості. Категорія «уміння» розгортає широкий понятійно-асоціативний ряд, що розкривається у таких конструктах: «вирішити», «досягти», «подолати», «з'ясувати» та інших. У зв'язку з цим психологічна специфіка умінь полягає в тому, що вони не лише актуалізують значення для життєдіяльності тих чи інших сигналів, уявлення про те, що потрібно перетворити у власних інтересах, але й практично реалізують через систему відповідних дій екзистенційні прагнення суб'єкта.

Діяльність по виробленню життя, як зауважує К. Абульханова-Славська, здійснюється двома основними способами: перший як відтворення визначеної стратегії життя, другий – як творча її розбудова, тобто життєтворчість [1]. Л. Сохань зазначає, що життєтворчість – це «особлива й вища форма прояву творчої природи людини... духовно-практична активність, що спрямована на творче планування, проектування та здійснення свого життєвого проекту» [7, с. 158]. Відповідно до життєтворчі уміння можна представити як індивідуально-психологічні властивості суб'єкта, що забезпечують ефективність оволодіння та подальшого використання усіх психо-фізіологічних, особистісних та соціальних ресурсів з метою творчого планування та реалізації життєвих задумів. Це системна властивість людини, що характеризує її можливість зберігати й оптимально розвивати себе, своє життя, успішно діяти у різних життєвих ситуаціях, вирішувати складні життєві проблеми. Розробляючи і здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість опановує мистецтво жити – уміння, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості, володінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості [7].

У площині психологічних досліджень, що проводяться українськими науковцями, життєтворчі уміння розглядаються як складники глобальної онтологічної сфери, що інтерпретується як життєтворчість (С. Максименко, Л. Сохань, В. Татенко, Т. Титаренко, Л. Яновська, І. Маноха, В. Ямницький, І. Єрмаков, І. Мартинюк, Є. Головаха, Ю. Швалб). Життєтворчість трактують як духовно-практичну діяльність особистості, націлену на творче проектування і здійснення її життєвого проекту, процес упорядкування подій життя особистості та її одночасне самовдосконалення [10, с. 59]; як особливу духовну активність особистості, що проявляється у способі організації життя, в життєвоважливих виборах, у постановці та вирішенні основних питань буття [15, с. 190].

У процесі життєтворчості адаптивна, творча та суб'єктна активність особистості спрямовується на реалізацію цільових та смислових аспектів її життя завдяки системі відповідних умінь [4]. Життєтворчі уміння – це системна властивість, що, охоплюючи раціональні, емоційно-почуттєві та спонукальні компоненти суб'єкта, актуалізує свідомі та регульовані процеси життєвих та особистісних змін. Їх дієва природа розкривається у здатності особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього та власної особистості.

Базуючись на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду, життєтворчі уміння зумовлюють таку організацію життя, яка з боку зовнішньої практичної діяльності здійснюється згідно із принципом максимальної ефективності, а з боку внутрішньої психічної діяльності – згідно з принципом максимального втілення особистісних смислів [8]. На думку С. Максименко, особистість стає справжнім суб'єктом життєтворчих умінь тоді, коли може вирішувати наступні завдання: узгодження особистісних потреб, здібностей, очікувань з умовами та вимогами діяльності; розбудова життя відповідно до власних цілей і цінностей; постійне прагнення до досконалості через вирішення суперечностей; продуктивна самореалізація; інтегрує такі характеристики, як активність, рефлексивність, незавершеність, відкритість, ініціативність, творчість, компетентність, самодетермінація, саморегуляція, усвідомленість, самостійність [8, с. 10–13].

Спираючись на дослідження Л. Яновської, можна стверджувати, що життєтворчі уміння виражають загальну здатність особистості до життєтворчості. Здатність особистості до життєтворчості – це «особливі трансцендентні утворення, інтегративна, духовна здатність суб'єкта перетворювати та розширювати свій життєвий світ, змінювати та організовувати свою систему відносин у процесі розвитку індивідуальності» [15, с. 283]. Ця здатність, на думку автора, не існує імпліцитно, а навпаки є експліцитною і завдяки умінням виявляє свою присутність у різноманітних життєтворчих актах. Уміння в системі життєтворчої здатності – це ті психологічні інструменти, які, відображаючи ціннісно-смислові, емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові аспекти самосвідомості, забезпечують упорядкування умов власного життя відповідно до потреб; передбачають здатність орієнтуватися у життєвих ситуаціях та реалістично їх оцінювати; обирати оптимальні шляхи досягнення своїх цілей; адекватно вибудовувати стосунки з оточуючими людьми; регулювати процеси самоздійснення [5; 8; 15].

У концепції життєтворчості А. Большакової життєві уміння розглядаються у контексті реалізації загальних тенденцій до життєздібності, яка розуміється авторкою як система «індивідуально-психологічних особливостей людини, що забезпечує успішність оволодіння та подальшого використання засобів, механізмів та стратегій творчого планування, проектування та здійснення життєдіяльності…» [2, с. 50]. В якості провідних життєтворчих умінь, що екстеріоризують загальну життєздібність людини, наголошується на уміннях: цілепокладання, самозмінювання, особистісного зростання, усвідомлення смислу та концепції життя, подолання життєвих труднощів, опановування технологій та стратегій життєтворчості [2].

У наукових працях К. Абульханової-Славської підкреслюється, що життєві уміння виступають як інтеграція різних видів спроможностей, які розкривають загальні можливості людини в тих чи інших сферах життєдіяльності [1]. Уміння – це освоєний людиною спосіб вирішення життєвих задач, опредметнення сутнісних сил людини, здатність досягати поставленої мети і виконувати функцію життєтворення. Життєтворчі уміння як механізми психологічної регуляції всіх рівнів функціонування людини визначають не лише оптимум її можливостей, але й забезпечують «вихід за межі…». Можна припусти, що існує ієрархічна модель життєтворчих умінь. Перший базовий рівень життєтворчих умінь підтримує загальний енергетичний баланс людини, виявляє потенціал життєзабезпечення, регулюється базовими індивідуальними потребами, необхідними для підтримання психофізіологічного та соціального існування людини. Другий рівень життєтворчих умінь виявляється більш складно організованою структурою і визначає насамперед спосіб життя особистості у сталих соціальних зв'язках та комбінаціях. На цьому рівні забезпечується прогностичні, організаційні та регуляторні функції життєздійснення, відбувається досягнення повсякденних цілей та вирішення першочергових задач. Життєтворчі уміння цього рівня визначають певний гомеостаз життєорганізації особистості та соціальну адаптованість, розвивають відчуття автентичності та суб'єктно-

сті власного життя. Життєтворчі уміння третього рівня виявляються в ситуації виходу особистості за межі буденності в площину екзистенціального поля. Вони спрямовані на реалізацію смислу життя та глобальних цілей. З одного боку підтримують життя у визначених ціннісно-смислових координатах, з іншого – надають можливості їх розширення, відкритості новому досвіду. Це, як правило, такі інтеграційні механізми, завдяки яким людина володіє здатністю підніматися над конкретною життєвою ситуацією, підкорювати обставини відповідно довготривалим життєвим перспективам. Особистість, що володіє подібними уміннями, як правило, вирізняється надситуативним прагненням до високої мети, трансцендентною активністю та здатністю до моральних вчинків.

У теорії Д. Леонтьєва життєтворчість розглядається як «особистісно-орієнтований потенціал, що забезпечує практику розширення відносин людини зі світом» [6, с. 108]. Творче ставлення людини до життя – це процес і результат реалізації власних трансценденцій, реконструкцій та самоперетворень, що відбуваються з використанням різних психологічних інструментів, умінь у тому числі. Як генералізований елемент особистісного досвіду, життєтворчі уміння спрямовані на створення нових цінностей духовної та матеріальної культури людини, виявляються на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях її існування. Це ті внутрішні ресурси або резерви, які є у вільному володінні людини і дозволяють їй забезпечувати свої основні потреби, розширювати поле життєдіяльності, роблячи більш досяжними значимі цілі в житті. Життєтворчі уміння виявляються не лише як інтенція досягнення, але і як механізм адаптації, про що було зазначено в роботах В. Ямницького, А. Маклакова. В такому випадку життєтворчі уміння забезпечують можливості пристосування людини до обставин, презентують широкі полімодальні властивості суб'єкта, що спрямовані на вибір найбільш оптимальної поведінки в цій ситуації [14].

Загально визначеною психологічною аксіомою при вивченні феноменів життєтворчості є парадигма, згідної якої особистість розглядається як суб'єкт власної активності. На думку К. Абульханової-Славської, тільки людина, наділена активністю, свободою та відповідальністю за життя; спрямована на вироблення активно-діяльної позиції щодо універсальних, світоглядно-ціннісних орієнтирів і творчого ставлення до об'єктивного середовища; визначає головні цілі життя та етапи їх досягнення; розв'язує різноманітні суперечності; намагається творчо реалізувати свій життєвий проект, який ґрунтується на спробі гармонійного поєднання потреб суб'єкта з його цінностями та вимогами суспільства [1, с. 8]. С. Рубінштейн, визначаючи людину як суб'єкта життєтворчості, зазначає про здібності до трансценденції, прогнозування, рефлексії, смислоутворення та саморегуляції [9].

У парадигмі суб'єктності життєтворчі уміння відображають формування такої особистості, яка постійно прагне до самовдосконалення та розвитку своїх потенцій, здатна до самореалізації та конструктивного облаштування свого життєвого простору. Вони виявляються як функціональні механізми самодетермінованої, свідомої активності, яку суб'єкт прагне реалізувати через систему духовно-практичних дій у визначених ціннісно-смислових координатах. Їх функціональне навантаження розкривається у можливостях життєпізнання і самопізнання; життєвого прогнозування і самопрогнозування, життєвого й індивідуального самовизначення. Існування людини як суб'єкта життєтворчості, а отже і відповідних умінь, на думку С. Максименко, забезпечується єдністю трьох аспектів: біологічного, соціального і духовного, і спрямоване на глобалізацію і модернізацію життя та «здатність до вираження» [8, с. 12]. Індикатором сформованості життєтворчих умінь є міра творчого виявлення особистості, задоволеність та успішність життя. В. Ямницький зазначає, що розвинута творча активність та відповідні уміння роблять особистість соціально успішною і максимально ефективною, самоактуалізованою та адаптованою [14, с. 146].

Психологічний феноменалізм життєтворчих умінь розкриває їх складний полізалежний характер з іншими інструментальними структурами особистості. Йдеться про те, що уміння разом зі спеціально структурованими системами знань, навичками, цінностями дають змогу ідентифікувати й розв'язувати залежно від умов певну проблемну ситуацію, досягати мети. Вони виявляють свою присутність не лише на рівні формального моделювання ситуації, але й визначають стан готовності і сам процес дії в цих ситуаціях. Причому такої дії, яка була б успішною і призвела до вирішення проблеми або досягнення мети. Життєтворчі уміння розкривають міру включеності особистості в перетворювальну активність, здатність ефективно вирішувати задачі, мобілізуючи при цьому весь свій потенціал, дозволяють отримати бажаний результат. На відміну від життєвих навичок, які відображають відносно сталий та автоматичний спосіб реагування, уміння передбачають цілеспрямовану трансформацію особистісного досвіду, його експлікованість у визначеній ситуації.

Якщо навички – це імплементація «готового» досвіду, то уміння зазвичай передбачають свідому «психологічну ревізію» на предмет знаходження тих засобів, що виявляють максимальну ефективність у конкретній ситуації. Процес практичної екстраполяції життєтворчого уміння є досить складним і передбачає декілька етапів: усвідомлення

наявності та змісту складної ситуації як реальної проблеми, що необхідно вирішити; суб'єктивне ставлення до проблеми, уявлення про справжню її сутність та можливі наслідки; готовність до змін; формування уявлення про способи вирішення, пошукова поведінка, аналіз наявних та потенційних ресурсів; вибір і актуалізація найбільш оптимальних механізмів або дій для вирішення проблеми.

Уміння творити життя як складник загальної життєтворчої активності підкреслюється в працях В. Ямницького. Автор зауважує, що життєтворча активність особистості має складну структуру та включає в себе адаптаційні, рефлексивні та екзистенційно-трансформаційні риси [14], які експлікуються у конкретних життєтворчих уміннях. У зв'язку з цим взаємоопосередкований зв'язок життєтворчої активності і відповідних умінь припускає можливість наділення останніх зазначеними рисами. Відповідно до цієї диспозиції адаптивність життєтворчих умінь виявляється у діях, що пов'язані з необхідністю пристосування до змін, розв'язання життєвих проблем, орієнтування у життєвих ситуаціях, здійснення життєвих виборів тощо. Рефлексивні властивості умінь відображають особливості самосвідомості людини, розуміння себе як суб'єкта життєтворчості, «виводять» суб'єкта за межі безпосередності і дозволяють зайняти позицію аналітика, критика, творця.

Уміння усвідомлювати життя забезпечують можливість його розуміння у змістових, динамічних та ціннісно-світоглядних характеристиках, дозволяють виявити ті проблемні моменти, що інгібують духовне зростання та продуктивність. Екзистенційний контекст життєтворчих умінь розкривається в таких онтологічних корелятах як багатство та відкритість світу внутрішніх переживань, актуальна потреба в оновленні оточуючого світу та самовдосконаленні, оптимальна життєва програма, інтегрованість зовнішнього та внутрішнього світу, задоволеність життям тощо.

Визначальними характеристиками людини, що здатна до життєтворчості, а отже володіє відповідними уміннями, спираючись на дослідження Т. Титаренко, виступає хист до семіотизації та наративізації себе і світу, що забезпечує особистісну цілісність; толерантність до індивідуальної своєрідності, готовність до прийняття чиєїсь інакшості, свобода від типовості, внормованості, стереотипності; жага до новизни, креативність, життєстійкість, відмова від усталеного, осілого життя заради ризикованого, мандрівного; децентрованість, неієрархічність, мережевість її динамічної структури, що забезпечує нон-фінальність змін; рухливість, відкритість світові, що породжує готовність адаптуватися до найрізноманітніших контекстів життєздійснення; пробудження її здатності жити водночас у численних реальностях, у тому числі й у віртуальних [13, с. 357–361].

Висновки. У статті була здійснена спроба визначення психологічних особливостей життєтворчих умінь як інструментального потенціалу особистості; виявлення активно-перетворювальної специфіки у реалізації функцій життєзабезпечення. Проведені дослідження не дають вичерпного аналізу проблеми життєтворчих умінь як індивідуального засобу життєвої самореалізації й актуалізують необхідність її ґрунтовного та системного дослідження.

Подальші розвідки можуть бути спрямовані на створення теоретичної інтегрованої моделі феномену та розробку тренінгів, спрямованих на підвищення рівня розвитку життєтворчих умінь особистості.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни: методологические проблемы психологии. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 263 с.
3. Богданова Н.Г. Культура життєтворчості особистості. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 302 с.
4. Большакова А.М. Життєтворчі здібності та креативний потенціал особистості, яка самоактуалізується. *Теорія і практика управління* соціальними системами. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. праць. Київ : ІВЦ Політехніка, 2016. № 4. С. 47–54.
5. Жизненный путь личности (Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / под ред. Л. Сохань. Киев : Наук. Думка, 1987. 277 с.
6. Леонтьев Д.А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира. *М-лы сообщений 1-й Всеросс. науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологи.* Москва : Смысл, 2001. С. 100–109.
7. Мистецтво життєтворчості особистості / ред рада: Л. Сохань, В. Доній. Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. Київ : ІЗМН, 1997. 392 с.
8. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика / за ред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми : Сум. ДПУ ім. А.С. Макаренка. 2015. 430 с.
9. Полетаева Н.А. Жизнетворческие способности в структуре личности взрослого возраста. *Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць*. Ч. 6. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2003. С. 43–47.

10. Психологія і педагогіка життєтворчості / ред. рада: В. Доній, Г. Несен, Л. Сохань та ін. Київ : ІЗМН, 1996. 792 с.
11. Савчин М.В. Педагогічна психологія. Київ : Академвидав. 2007. 422 с.
12. Сухоруков А.С. Жизнетворчество и формы движения смысловой системы личности [электронный ресурс] // Режим доступа: http://psychology.ru/lomonosov/tesises/cu.htm, свободный.
13. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості / за ред. Т. Титаренко. О. Злобіної, Л. Лєпіховатої. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 512 с.
14. Ямницький В.М. Системний аналіз феномена життєтворчості особистості. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4(38). С. 145–153.
15. Яновская Л.В. Способность к жизнетворчеству как психологическое понятие. *Вісник Донецького нац. ун-ту. Серія Б . Гуманітарні науки*. 2008. № 2. С. 279–284.

Datsenko O. A. Vitality skills of a personality: theoretical discourse

The main directions of psychological study of a personality's vital activity in the context of life skills are outlined in the article on the basis of theoretical and methodological analysis. The importance of researching the problem for the systematic study of the phenomenon of vitality is noted. A theoretical overview of some modern concepts of vitality and related skills is presented. The attempts are made to give an exhaustive definitive analysis of the concept "vitality skills", to determine the psychological content and specificity of this phenomenon.

The structural organization of vitality skills is revealed, the connection with other human instrumental mechanisms such as knowledge and skills is emphasized. The hierarchical specifics of the phenomenon, its functional capabilities in the processes of life organization and life support are determined. The active-transformative character of vitality skills in connection with the criteria of satisfaction and success of life activity is analyzed. The fundamental role of the individual in the activation of life skills in accordance with the purposeful and semantic aspects of one's being is accentuated; the indicators of life skills' formation according to the processes of self-realization are outlined. Emphasis is placed on determining the psychological characteristics of vitality skills as a personality's instrumental potential.

It is noted about the systematic organization of life-giving skills, their inter-determined connection with the rational, emotionally-sensory, motivational-value and behavioral components of the subject's consciousness. The basic vitality skills in the context of the general organization and realization of life are distinguished: goal setting, self-change, adaptation, reconstruction, personal growth, transcendence, self-determination, conceptualization of life etc. An attempt is made to identify some of the functional features of life skills, emphasizing their adaptive, reflexive and transformational character.

The place of vitality skills in accordance with the system of ontological correlates of personality, their role in actualization of conscious and regulated processes of existential and personal changes are determined. Prospects for further scientific researches are outlined. The need to create a coherent theoretical model for the study of the phenomenon and the development of practical tools aimed at increasing the level of development of vitalit abilities of the individual is emphasized.

Key words: *vital activity, vitality, vitality skills, vital resources, vital potential, abilities.*

УДК 159.922.1-055.87:159.955.4
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.9

С. Б. Жарікова
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ТИПІВ РЕФЛЕКСІЇ У СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ

У статті наведено результати дослідження гендерної специфіки взаємозв'язків психологічного благополуччя та диференційних типів рефлексії у студентів-першокурсників. Обґрунтовано актуальність дослідження та зазначено, що вивчення внеску рефлексії у функціонування психологічного благополуччя у студентів постає важливим дослідницьким завданням, яке набуває особливої значущості в контексті адаптації першокурсників до навчання у закладі вищої освіти.

Розкрито зміст проблеми психологічного благополуччя, підкреслено внесок рефлексії у його функціонування. Зазначено, що в якості психодіагностичного інструментарію було застосовано опитувальник «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф, адаптований Т.Д. Шевеленковою та П.П. Фесенком, та опитувальник «Диференційний тип рефлексії», авторами якого є Д.О. Леонтьєв та Є.М. Осін. Для статистичної обробки результатів було застосовано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Вибірку склали 170 студентів першого курсу навчання. Першу групу склали 100 юнаків, другу – 70 дівчат. Встановлено, що юнаки та дівчата демонструють відмінності у структурі взаємозв'язків між психологічним благополуччям та системною рефлексією, інтроспекцією та квазірефлексією. Доведено, що в юнаків актуалізація низки компонентів психологічного благополуччя відбувається із посиленням конструктивної системної рефлексії та зменшенням вираженості неконструктивної квазірефлексії, тоді як взаємодія психологічного благополуччя та неконструктивної інтроспекції є суперечливою, що відбивається як у додатних, так і від'ємних взаємозв'язках між ними.

У групі дівчат встановлено більшу кількість взаємозв'язків, які досягають рівня значущості, при цьому компоненти психологічного благополуччя в цих досліджуваних актуалізуються із вдосконаленням системної рефлексії та нейтралізацією неконструктивних типів рефлексії. Акцентовано увагу на необхідності організації конгруентних проблемі психологічних впливів та створення відповідних психологічних програм із метою поліпшення адаптації першокурсників до умов навчання у виші та оптимізації психологічного благополуччя на цьому етапі. Окреслено перспективу подальших досліджень, що полягає у створенні та апробації відповідних тренінгових програм.

Ключові слова: *гендер, інтроспекція, квазірефлексія, психологічне благополуччя, системна рефлексія, студенти першого курсу.*

Постановка проблеми. Проблема психологічного благополуччя набуває особливої значущості у сучасному світі, що характеризується швидкими та різновекторними трансформаціями суспільного життя, які досить часто обумовлюють негативний вплив на життєздійснення та реалізацію потенціалу особистості, гармонійність життя та задоволеність ним.

Проблема психологічного благополуччя вже кілька десятиліть є актуальною і значущою для світової спільноти, позаяк психологічне благополуччя є показником здоров'я, соціально-психологічної адаптації людини і ефективності її функціонування [1, с. 40].

Крім того, складні економічні та політичні умови, в яких знаходиться сьогодні наша країна, додають актуальності питанню психологічного благополуччя особистості. Найперспективнішим серед досліджень населення є студентська молодь, представники якої, можливо, найсильніше відчувають на собі нестабільність умов життя та непевність майбутнього. Від того, як проходить становлення особистості молодих людей, які смисли та цінності вони формують, яку особистісну позицію займають залежить подальша доля держави та суспільства. Тому серед молоді важливим є дослідження психологічного благополуччя та його передумов, зокрема внутрішніх якостей, на значущості яких в означеному контексті наголошує більшість науковців [2, с. 24].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічне благополуччя – це інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію головних компонентів позитивного функціонування, а також ступінь реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виявляється у від-

© Жарікова С. Б., 2019

чутті щастя, задоволеності життям та собою. На відміну від інших категорій, які знаходяться з ним у одному смисловому полі, «психологічне благополуччя» характеризується високим рівнем інтегральності, що виражається в поєднанні суб'єктивних та об'єктивних компонентів позитивного функціонування особистості та високим рівнем узагальненості, що відображає ступінь реалізованості цього функціонування на різних рівнях [3, с. 38].

«Психологічне благополуччя» як цілісне суб'єктивне переживання має величезне значення для самої людини, оскільки пов'язане з базовими людськими цінностями та потребами, а також із буденними поняттями, такими як щастя, щасливе життя, задоволеність життям і собою [4, с. 173].

Психологічне благополуччя особистості є відносно стійким, цілісним суб'єктивним переживанням, основу якого складає глибокий аналіз особистого життєвого шляху людини [5, с. 63]. Психологічне благополуччя неможливо уявити без рефлексії, адже це стійкий рефлексивний стан задоволеності та осмисленості життя [5, с. 62].

Рефлексивність особистості – це її (особистості) здатність до спрямування власної діяльності на саму себе, на власні особливості, тобто рефлексивність забезпечує особистості можливість самоконструювання, саморозвитку, самодетермінації. Необхідно розуміти, що вона може мати не лише конструктивний, а й деструктивний характер [6]. Отже, вивчення внеску рефлексії у функціонування психологічного благополуччя у студентів постає актуальним дослідницьким завданням, яке набуває особливої значущості в контексті адаптації першокурсників до навчання у закладі вищої освіти. Виходячи з того, що система детермінант психологічного благополуччя демонструє відмінності у чоловіків та жінок [7], автор вважає доцільним акцентувати увагу на гендерному ракурсі означеної проблеми.

Мета статті. Головною метою роботи є виявлення гендерної специфіки взаємозв'язків психологічного благополуччя з диференційними типами рефлексії у студентів-першокурсників.

Виклад основного матеріалу. В якості психодіагностичного інструментарію було застосовано наступні методики:

− опитувальник «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф, адаптований Т.Д. Шевеленковою та П.П. Фесенком. Методика дозволяє виявити стан актуального благополуччя особистості та його складників (позитивні стосунки з іншими, автономія, управління оточенням, особистісне зростання, ціль у житті, самосприйняття) на певному життєвому етапі [8];

− опитувальник «Диференційний тип рефлексії», авторами якого є Д.О. Леонтьєв та Є.М. Осін. Опитувальник розроблений на ґрунті авторської моделі рефлексивності, згідно якої Д.О. Леонтьєв та Є.М. Осін розрізняють позитивні та негативні різновиди рефлексивних процесів. Позитивним (конструктивним) різновидом дослідники вважають системну рефлексію, негативними (неконструктивними) – квазірефлексію та інтроспекцію [9, с. 110].

Вибірку склали студенти-першокурсники Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ». Першу групу склали 100 юнаків, другу – 70 дівчат. Для статистичної обробки результатів було застосовано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Було встановлено, що в групі юнаків шкала «Системна рефлексія» додатно корелює на значущому рівні зі шкалами «Управління середовищем» ($r = 0{,}313$, $p \le 0{,}01$) та «Мета в житті» ($r = 0{,}417$, $p \le 0{,}001$). Отже, із удосконаленням здатності до самодистанціювання й погляду на себе з боку, що забезпечує подальше самопізнання, вдосконалюється контроль всієї зовнішньої діяльності та посилюється відчуття спрямованості, бажання дотримуватись власних переконань, які виступають джерелами мети в житті.

У цій групі виявлено значущий від'ємний взаємозв'язок між диференційним типом рефлексії «Інтроспекція» та складником психологічного благополуччя «Позитивні відносини з оточуючими» ($r = 0{,}297$, $p \le 0{,}01$), а також значущий додатний зв'язок – зі складником психологічного благополуччя «Особистісне зростання» ($r = 0{,}518$, $p \le 0{,}001$). Зміст виявлених взаємозв'язків дозволяє констатувати, що із посиленням фокусування на власних думках та переживаннях юнаки стають менш здатними створювати позитивні стосунки з оточуючими, але у них зростає відчуття розвитку та реалізації власного потенціалу, відкритість новому досвіду.

Крім того, у юнаків визначено взаємозв'язок між диференційним типом рефлексії «Квазірефлексія» та складником психологічного благополуччя «Автономія» ($r = 0{,}504$, $p \le 0{,}001$). Із посиленням схильності до фокусування на ідеях, які знаходяться поза межами актуальної життєвої ситуації, в юнаків знижується самостійність, незалежність і вміння захищати свою точку зору.

У групі дівчат значущі додатні взаємозв'язки, визначені між шкалою «Системна рефлексія» та шкалами «Позитивні відносини з оточуючими» ($r = 0{,}327$, $p \le 0{,}01$), «Автономія» ($r = 0{,}402$, $p \le 0{,}001$), «Управління середовищем» ($r = 0{,}343$, $p \le 0{,}01$), «Мета в житті» ($r = 0{,}409$, $p \le 0{,}001$). Тобто, у дівчат розвиток здатності до системної рефлексії супроводжується позитивізацією міжособистісних стосунків, що стають більш близькими та довірчими, а також зростанням самостійності та незалежності, посиленням здатності керувати своїми діями та контролювати життєві

події, поглибленням розуміння мети та спрямованості у житті.

У цій групі встановлено від'ємні значущі взаємозв'язки диференційного типу рефлексії «Інтроспекція» зі складниками психологічного благополуччя «Позитивні відносини» ($r = 0,431$, $p \leq 0,001$), «Управління середовищем» ($r = 0,316$, $p \leq 0,01$), «Самосприйняття» ($r = 0,454$, $p \leq 0,001$). Отримані кореляції свідчать про те, що із посиленням фокусування на власних думках та переживаннях дівчата стають менш здатними формувати позитивні стосунки з оточуючими, організовувати життєві події з успіхом для себе, сприйняття себе у них втрачає позитивне забарвлення.

Також зафіксовано, що у групі дівчат диференційний тип рефлексії «Квазірефлексія», який виявляє значущі взаємозв'язки від'ємного характеру зі складниками психологічного благополуччя «Автономія» ($r = 0,319$, $p \leq 0,01$) та «Особистісне зростання» ($r = 0,403$, $p \leq 0,001$). Із посиленням схильності до фокусування на ідеях, які не мають відношення до актуальної життєвої ситуації, у дівчат зменшується самостійність та здатність відстоювати свою точку зору, а також послаблюється відчуття розвитку та реалізації власного потенціалу, зменшується відкритість новому досвіду.

Висновки. У дослідженні було встановлено, що у групі юнаків із розвиненням системної рефлексії вдосконалюється контроль всієї зовнішньої діяльності та посилюються відчуття спрямованості, бажання дотримуватися власних переконань, які є джерелами мети в житті. У групі дівчат із посиленням системної рефлексії відбувається позитивізація стосунків з оточуючими, дівчата стають більш самостійними та незалежними, в них зростає здатність керувати своїми діями та вдосконалюється вміння контролювати життєві події, поглиблюється розуміння мети та спрямованості у житті.

Із посиленням інтроспекції юнаки стають менш здатними створювати позитивні стосунки з оточуючими, але у них зростає відчуття розвитку та реалізації власного потенціалу, відкритість новому досвіду. Дівчата із посиленням інтроспекції стають менш здатними формувати позитивні стосунки з оточуючими, організовувати життєві події з успіхом для себе, позитивність сприйняття себе стає менш вираженою.

Зі зростанням схильності до квазірефлексії у юнаків знижується самостійність, незалежність і вміння захищати свою точку зору, у дівчат – зменшується самостійність та здатність відстоювати свою точку зору, а також послаблюється відчуття розвитку та реалізації власного потенціалу, відкритість новому досвіду.

Таким чином, здатність до контролю та управління середовищем, розуміння життєвих цілей та мети вдосконалюються зі зростанням здатності до системної рефлексії як у юнаків, так і в дівчат, в яких із актуалізацією цього типу рефлексії набувають більшої вираженості позитивні стосунки з оточуючими, зростають самостійність та незалежність. Стосунки з оточуючими погіршуються із посиленням інтроспекції як у юнаків, так і в дівчат, у яких зі зростанням схильності до інтроспекції погіршується здатність до управління середовищем та сприйняття себе, тоді як у юнаків зростає відчуття розвитку та реалізації власного потенціалу. Із посиленням схильності до квазірефлексії зменшується самостійність та здатність відстоювати свою точку зору як у юнаків, так і в дівчат. У той же час поглиблення квазірефлексії супроводжується зменшенням вираженості відчуття розвитку та реалізації власного потенціалу, відкритості новому досвіду.

Слід також зауважити, що в юнаків актуалізація низки компонентів психологічного благополуччя відбувається з посиленням конструктивної системної рефлексії та зменшенням вираженості неконструктивної квазірефлексії, тоді як взаємодія психологічного благополуччя та неконструктивної інтроспекції є суперечливою, що відбивається як у додатних, так і від'ємних взаємозв'язках між ними. У групі дівчат встановлено більшу кількість взаємозв'язків, які досягають рівня значущості, при цьому компоненти психологічного благополуччя в цих досліджуваних актуалізуються із вдосконаленням системної рефлексії та нейтралізацією неконструктивних типів рефлексії.

Отримані результати свідчать про відмінності у структурі взаємозв'язків психологічного благополуччя з означеними складниками рефлексії у студентів – юнаків та дівчат, які навчаються на першому курсі. Це свідчить про необхідність організації конгруентних проблем і психологічних впливів та створення відповідних психологічних програм із метою поліпшення адаптації першокурсників до умов навчання у виші та оптимізації психологічного благополуччя на цьому етапі.

Зважаючи на прикладну значущість поставленої проблеми, перспективу подальших досліджень автори вбачають у створенні та апробації відповідних тренінгових програм.

Література:

1. Коваленко В.С. Психологічне благополуччя як складник психологічного здоров'я людини: теоретичні підходи та емпіричні дослідження в закордонній психології. *Вісник Одеського національного університету. Психологія.* 2017. Т. 22. №. 3 (45). С.40–50.
2. Гранкіна-Сазонова Н. Психологічне благополуччя та життєстійкість студентів-психологів як важливі чинники освоєння професії. *Психологічний часопис*. 2018. Т. 17. № 7. С. 23–42.

3. Поліванова О.Є., Гуляєва О.В. До проблеми визначення психологічного змісту поняття «психологічного благополуччя». *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія».* 2015. № 1150. С. 34–39.
4. Кашлюк Ю.І. Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості. *Проблеми сучасної психології.* 2016. № 34. С. 170–186.
5. Каргіна Н.В. Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості : дис. … канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2018. 270 с.
6. Шаров А.С. Рефлексия в развитии и становлении человека. *Ежегодник РПО. Психология в системе наук (междисциплинарные исследования).* 2002. Т. 9, вып. 1. С. 47–49.
7. Гринів О.М. Детермінанти психологічного благополуччя сучасних чоловіків і жінок періоду ранньої дорослості. *Проблеми сучасної психології.* 2015. Вип. 29. С. 184–193.
8. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика.* 2005. № 3. С. 95–129.
9. Леонтьев Д.А., Осин Е.Н. Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике. *Психология. Журнал Высшей школы экономики.* 2014. Т. 11. № 4. С. 110–135.

Zharikova S. B. Gender specificity of the interrelation between psychological well-being and differential types of reflection in first-year students

The results of the study of gender specificity of the interrelation of psychological well-being and differential types of reflection in first-year students are presented in the article. The relevance of the study is substantiated and it is stated that studying the contribution of reflection to the functioning of psychological well-being in students is an important research task, which is of particular importance in the context of the adaptation of first-year students to higher education.

The content of the problem of psychological well-being is revealed, the contribution of reflection to its functioning is emphasized. It is noted that the questionnaire "The psychological well-being scale" by K. Riff in the adaptation of T.D. Shevelenkova and P.P. Fesenko, as well as the questionnaire "Differential type of reflection", created by D.O. Leontiev and E.M. Osin were used as psychodiagnostic tools. Spearman's rank correlation coefficient was used for statistical processing of results. The sample consisted of 170 first-year students. The first group consisted of 100 boys, the second – 70 girls.

It has been established that boys and girls show differences in the structure of relationships between psychological well-being and systemic reflection, introspection and quasi-reflection. It is proved that in boys, the actualization of a number of components of psychological well-being occurs with the intensification of constructive systemic reflection and the reduction of expressiveness of non-constructive quasi-reflection, whereas the interaction of psychological well-being and non-constructive introspection is contradictory in their effect. There are more relationships in the girl group that reach significance levels. In this case, the components of psychological well-being in these subjects are updated with the improvement of systemic reflection and neutralization of non-constructive types of reflection.

Emphasis is placed on the need to organize psychological influences in accordance with the identified problem and create appropriate psychological programs in order to improve the adaptation of first-year students f to the conditions of study in higher education and optimize psychological well-being at this stage. The perspective of further research is outlined, which is to create and approve appropriate training programs.

Key words: *gender, introspection, quasi-reflection, psychological well-being, systemic reflection, first-year students.*

УДК 316.624.3:364.63]:37.064.3
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.10

Т. В. Журавко
викладач-стажист кафедри психології та педагогіки розвитку дитини
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Надзвичайно гостро проблема мирного врегулювання конфліктів виділяється в аспекті реформування системи освіти. Заклади освіти ставлять за мету всебічний розвиток дитини, створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, проте часті явища булінгу та високий рівень конфліктності серед однолітків не дозволяє повною мірою досягти поставлених цілей.

Соціально-психологічна проблема булінгу майже не вивчена в нашій країні і з теоретичних позицій, і з позиції практики. На сьогоднішній день постає проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках дітей. В освітній практиці визнано поширення такого явища, як булінг. Практично в кожній групі є діти, які стають об'єктами глузувань та знущань.

Стаття присвячена соціально-психологічній проблемі боулінгу в сучасній системі освіти. Мета дослідження – розкрити соціально-психологічній особливості булінгу. Здійснено аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з означеної проблеми, доведено її актуальність.

Булінг – агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей щодо іншої дитини, яка супроводжується постійним фізичним та психологічним впливом. Проаналізовано основні причини та наслідки цього негативного соціально-психологічного явища. Через загострення суспільно-політичної ситуації в Україні, посилення соціальної напруженості, розгортання інформаційних протистоянь і пропагандистських кампаній створюється платформа для поширення булінгу. Коли через суспільно-політичні суперечності руйнується життєвий простір, порушується особистий комфорт і спокій дитини, це призводить до тривалих негативних соціально-психологічних, стресових ситуацій, посттравматичних розладів.

На підставі аналізу результатів доведено, що профілактика булінгу сприяє формуванню загальної готовності дитини до конструктивної взаємодії сучасного соціуму з почуттям власної гідності. У статті розкрито сутнісні ознаки, основні причини, форми прояву цього явища, визначено основні риси булінгу, проаналізовано основні механізми його розвитку. Проаналізовано соціально-педагогічну, психологічну проблему сучасності – булінг.

Ключові слова: *цькування, агресія, конфлікт, психолого-педагогічна проблема, діти.*

Постановка проблеми. Наразі українське суспільство визнає існування проблеми жорстокого поводження з дітьми, а також необхідність здійснення комплексу послідовних заходів щодо вдосконалення системи попередження, виявлення та подолання цього явища. Достеменно відомо, що однією з причин смерті дітей, зокрема раннього віку, є брак належного за ними догляду, незабезпечення їхніх основних потреб. Іншими наслідками жорстокого поводження є поширення насильницьких методів спілкування, розв'язання суперечливих ситуацій, нетолерантне ставлення членів суспільства один до одного, безоглядність та безпритульність дітей, їх алкоголізація та наркотизація тощо. Звісно, найгірші наслідки для дитини має насильство, що здійснюють по відношенню до неї її батьки або особи, які їх замінюють [7, с. 4].

Останнім часом тема насильства досить популярна в нашому суспільстві. Це пояснюється тим, що з насильством ми або безпосередньо, або опосередковано стикаємося досить часто. У будь-якому разі чуємо про насильство постійно. Однак складною ця тема є через не зовсім правильне розуміння людьми причин, цілей і сенсу будь-якого насильства. З одного боку, більшість з нас ставиться до насильства негативно, а з іншого – багато людей регулярно його вчиняють або хотіли б вчинити для розв'язання своїх проблем [6, с. 3].

Питання безпеки дитини, збереження її життя та здоров'я, формування вміння захистити себе в навколишньому середовищі є вкрай актуальними у системі освіти та виховання дітей і молоді. Останнім часом в учнівських колективах спостерігається тенденція поширення агресивних і насильницьких дій у поєднанні із залякуванням і цькуванням. Тому важливим завданням сучасних закладів освіти є визнання існування проблеми булінгу та створення безпечного навчально-виховного середовища для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними наслідками цього явища [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Створення мирного середовища як умови встановлення демократичних цінностей є орієнтиром для розбудови держави. Враховуючи сучасний етап соціокультурного розвитку України, необхідно констатувати зміну уявлень про шляхи вирішення конфліктів.

© Журавко Т. В., 2019

Дослідження українських науковців в основному спираються на зарубіжний досвід (Л. Лушпай). Зокрема, проблему насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі розробляють такі українські вчені, як С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов та інші. Заслуговують уваги і праці О. Барліт, А. Барліт, А. Король та інших [2, с. 24].

Надзвичайно гостро проблема мирного врегулювання конфліктів виділяється в аспекті реформування системи освіти. Заклади освіти ставлять за мету всебічний розвиток дитини, створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, проте часті явища булінгу та високий рівень конфліктності серед однолітків не дозволяє повною мірою досягти поставлених цілей [1, с. 74–78].

Відомий психолог І. Кон підкреслював, що «булінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем. Найчастіше йдеться про відносини у дитячому колективі, однак булінг зустрічається і серед дорослих та проявляється в основному у дисбалансі влади [4].

Аналіз наукових робіт дає можливість визначити основні риси булінгу: систематичність; нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором, тобто агресор займає вище становище, ніж його жертва; взаємовідносини переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Серед причин булінгу в колективі вчені виокремлюють такі: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля тощо.

Мета статті – розширення знань про боулінг як соціально-психологічну проблему в освітньому середовищі, його види та прояви в освітньому середовищі, формування негативного ставлення до нього, розвиток навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, спільний пошук шляхів попередження насильства та булінгу в дитячих колективах.

Виклад основного матеріалу. Насильство в освітньому середовищі має різний характер і природу. Воно може проявлятися як у формі одноразових, так і в вигляді систематичних дій. Але ці дії завжди завдають шкоди психічному та фізичному здоров'ю всіх учасників / учасниць цього процесу. Виявити випадки насильства в закладі освіти досить непросто передусім тому, що насильство відбувається переважно в місцях, де відсутній контроль і нагляд дорослих. До того ж і потерпілий, і спостерігачі воліють не повідомляти нікого про випадок, щоб їх не вважали «ябедником / ябедницею» або через страх зізнатися. Найнебезпечнішим є повторюваність випадків насильства в освітньому середовищі. Саме систематичні насильницькі дії є булінгом або цькуванням. Термін «булінг» походить від англійського слова "bully", тобто «хуліган», «забіяка», «задира».

Булінг **–** агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей щодо іншої дитини, яка супроводжується постійним фізичним та психологічним впливом [8, с. 14]. У Великій Британії з булінгом намагаються боротися з першого дня перебування у школі. З 80–х років минулого століття у Великій Британії почали розробляти кілька досить ефективних практик. З проблемами у дитячому колективі розбираються вчителі, які попередньо проходять спеціальну підготовку.

Японія – одна з небагатьох країн, де ще з XIX століття, а може й раніше добре було відомо про існування такого явища, як цькування в школах.

У Швеції діти та підлітки, починаючи з 2006 року, законодавчим шляхом захищені від цькування в школі. Кількість скарг, що все зростала, від школярів, які потерпали від булінгу, призвела до того, що уряд був змушений прийняти відповідний закон, який зобов'язував школи взяти активну участь у боротьбі проти дискримінації та булінгу. Ці дії, як показало дослідження ОЕСР, виявилися дуже успішними.

У демократичних державах при розв'язанні спорів, конфліктів, крім традиційної системи судів і арбітражу, використовують процедуру посередництва, яка називається медіацією. Медіатор займає нейтральну позицію: він не оцінює, не судить, не приймає рішень. Сторони самі повинні прийняти рішення і домовитись. Завдання медіатора: створити умови для того, щоб вони домовились: почули і зрозуміли один одного, перейшли від боротьби до співдружності [8, с. 14].

Навичкам мирно розв'язувати конфліктні ситуації і запобігати їм можна навчити. Чим раніше ми почнемо це навчання, тим краще. Вже в закладі дошкільної освіти дитина потрапляє в зону конфліктної взаємодії як з іншими дітьми (у групі), так і з вихователями. Не завжди є і взаєморозуміння між дітьми і їхніми власними батьками. Крім того, трапляється, що дитина випробовує на собі пресинг чужих батьків, які таким чином захищають своїх власних дітей. Подібне навчання дошкільнят завжди відбувається в ігровій формі й не має вікових протипоказань. Це цілком природно, оскільки спонтанна взаємодія наявна в будь-якому віці незалежно від того, навчена людина «правильному» спілкуванню чи ні. Спілкування – це природна частина життя, а конфлікт є її невіддільним складником [7, с. 74–78].

Вирішення означених проблем актуалізує питання побудови безпечного, мирного освітнього простору, який передбачає впровадження в систему освіти технології вирішення конфліктів шляхом співробітництва. Важливими кроками в цьому напрямі є формування у здобувачів освіти здатності проти-

стояти булінгу, навичок ненасильницької поведінки, побудови конструктивного діалогу.

Булінг виявляється у різних формах: вербальній, фізичній, соціальній. Ознаками фізичного булінгу є стусани, побиття, штовхання. Соціальне третирування пов'язане зі створенням напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть учителів чи персоналу школи, до аутсайдера, жертви, найчастіше фізично слабкішої дитини або з бідної чи неблагополучної родини. Третирування цього виду об'єднує форми непрямої фізичної та вербальної агресії: бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожа міміка чи жестикуляція, образливі прізвиська; насмішання над виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків (англ. joking-teasing); погрози, приниження; примус до «служіння» сильному: нести портфель, бути на підхваті, чергувати тощо (англ. put-downs). Також до форм булінгу можна віднести відбирання грошей та речей; змушування до певних негативних дій; дії сексуального характеру; кібербулінг (переслідування здійснюється за допомогою мобільного телефону, інтернету). Булінг – це соціальне явище, властиве переважно організованим дитячим колективам, насамперед школі.

Дослідники пояснюють цю обставину, тим, що школа – це універсальна арена, полігон для розрядки дітьми їхніх негативних імпульсів, які накопичилися вдома [3]. Виокремлюють такі фактори ризику можливих жертв боулінгу:

1) діти з вищим рівнем тривожності, ніж в середньому у групі. Часто їм не вистачає впевненості, життєдіяльності;

2) діти з низькою самооцінкою й негативним уявленням про себе можуть створювати враження, що не можуть чинити активний опір, коли на них нападають однолітки;

3) відсутність друзів у групі й труднощі у вибудовуванні та підтримці близьких стосунків з однолітками стають на заваді формуванню захисних відносин;

4) особливості зовнішності. Через повноту, виразні недоліки зовнішності, непривабливість, поганий одяг та інші зовнішні ознаки;

5) особливості поведінки. Діти, які погано вчаться, надміру рухливі й неуважні, запальні, які не вміють тримати дистанцію;

6) об'єктами цькування можуть стати діти, що належать до етнічної, національної та релігійної меншості;

7) жертвою боулінгу легко може стати чутлива, тиха, замкнута, пасивна, слухняна, сором'язлива дитина, яка легко й часто плаче, а також уникає прямої конфронтації в спілкуванні, відчуває труднощі зі самоствердженням у групі однолітків [6, с. 82–83].

Формування ж безпечного освітнього середовища стає завданням для всього суспільства.

Висновки. Булінг – явище, що може виникнути в більш-менш організованих, сталих дитячих колективах. Воно стосується і впливає на всіх його учасників, призводячи до порушення навчально-виховного процесу в школі, викликає тривалі наслідки для особистості, інколи віддалені в часі. Тому постає гостра потреба усвідомлення того, що ця проблема є; підготовки фахівців із певними теоретичними знаннями, спеціальними вміннями, навичками для виявлення, попередження та подолання такого негативного соціального, психолого-педагогічного явища як булінг.

Проаналізовані позиції дослідників проблеми булінгу в освітньому середовищі дають змогу констатувати, що це явище негативно позначається на психічному розвиткові дітей, що відображається на їх емоційній сфері, соціальних контактах, різних видах діяльності, успішності в них. Розповсюдженість агресивних проявів і цькування дітей визначає актуальність наукового підходу до визначення способів профілактики.

Література:

1. Андрєєнкова В.Л., Левченко К.Б., Лунченко Н.В., Матвійчук М.М. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації». К., 2018. 140 с.
2. Барліт О.О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя : Олекс, 2011. 52 с.
3. Брочковська Ю.Б. Буллінг як соціально-психологічна проблема. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. Вип. 2. С. 145–154.
4. Клименко Ю.О., Сайко Н.О., Шевчук В.В. Соціально-психологічна профілактика булінгу в освітньому середовищі. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology.* VI (75). Issue: 181. 2018. С. 73–75.
5. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131.
6. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях [Текст] / І.І. Дорожко, О.Є. Малихіна, Л.В. Туріщева. Х. : ВГ «Основа», 2019. 144 с.
7. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М.Е. / За заг. ред. Безпалько О.В. К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.
8. Ролінський В.І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / В.І. Ролінський. К., 2005. 20 с.

Zhuravko T. V. Bulling as a social-psychological problem in the educational environment

The problem of peaceful settlement of conflicts is extremely acute in the aspect of reforming the education system. Institutions of education aim at comprehensive child development, creating the conditions for learning effective behaviors with peers, but frequent bullying and high levels of conflict among peers do not fully achieve the goals. The socio-psychological problem of bulling has hardly been studied in our country from either a theoretical or a practical standpoint. Today, there is a problem of aggressive manifestations in interpersonal relationships of children.

In practice, the spread of such phenomenon as bulling is recognized. In almost every group, there are children who become bullied and bullied. The article is devoted to the socio-psychological problem of bulling in the modern education system. The purpose of the study is to reveal the socio-psychological features of bulling. The analysis of psychological and pedagogical and methodological literature on the problem is made, its relevance is proved.

Bulling is the aggressive and extremely unpleasant behavior of one child or group of children against another child, which is accompanied by constant physical and psychological influence. The main causes and consequences of this negative socio-psychological phenomenon are analyzed. Due to the aggravation of the socio-political situation in Ukraine, increasing social tensions, the deployment of information confrontations and advocacy campaigns, a platform for the spread of bulling is being created.

When social and political contradictions destroy the living space, violate the personal comfort and tranquility of the child, it leads to prolonged negative socio-psychological, stressful situations, post-traumatic disorders. On the basis of the analysis of the results it is proved that the prevention of bulling contributes to the formation of the general readiness of the child for constructive interaction of the modern society with a sense of dignity. The article describes the essential features, the main causes, forms of manifestation of this phenomenon, identifies the main features of bulling, analyzes the main mechanisms of its development. The socio-pedagogical, psychological problem of the present – bulling is analyzed.

Key words: *harassment, aggression, conflict, psychological and pedagogical problem, children.*

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.11

О. В. Журавльова
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної та соціальної психології і соціології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

О. А. Журавльов
доцент кафедри фізіології людини і тварин
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ КОНСТРУКТУ ПРОКРАСТИНАЦІЇ

У статті обґрунтовано актуальність вивчення прокрастинації як особистісного конструкту та висвітлено основні труднощі його концептуалізації. Здійснено теоретичний аналіз наукових праць, присвячених дослідженню типологічних аспектів вказаного феномену. Окреслено критерії, що використовуються вченими в якості підґрунтя для диференціації зволікання на різновиди. Представлено основні положення теорії Дж. Феррарі, який одним із перших запропонував розглядати прокрастинацію як багатовимірний феномен, що поділяється на декілька типів залежно від особливостей його прояву.

На основі узагальнення різних наукових поглядів щодо типологізації прокрастинації об`єднано різні види цього концепту (активізуючий, уникаючий, академічний, щоденний, невротичний, прийняття рішення, компульсивний тощо) у два широкі кластери: зволікання у прийнятті рішень і зволікання у виконанні задач. Підтверджено доцільність виокремлення саме цих форм прокрастинації з огляду на ключові ідеї теорії контролю за дією Ю. Куля, відповідно до якої прийняття рішення та безпосередні дії, спрямовані на його реалізацію, є відмінними за сутністю процесами, що контролюються різними функціональними субсистемами: саморегуляцією та самоконтролем. Вказані типи прокрастинації мають відмінні кореляційні зв'язки із властивостями, що входять до складу відомої факторної моделі особистості «Велика п'ятірка».

У результаті здійсненого теоретичного аналізу авторами констатується, що представлені у різних наукових джерелах класифікації типів конструкту прокрастинації є комплементарними, оскільки не взаємовиключають одна одну, а дають змогу аналізувати досліджуване поняття в різних площинах. У якості перспективи подальших досліджень вказано реалізацію емпіричної перевірки доцільності виокремлення окреслених типів зволікання.

Ключові слова: *зволікання прийняття рішення, зволікання виконання завдань, самоконтроль, саморегуляція, прокрастинація.*

Постановка проблеми. Попри стрімке зростання наукового інтересу до концепту прокрастинації, що детермінує появу численних теоретичних та практичних робіт, присвячених його дослідженню, проблема термінологічної невизначеності вказаного конструкту залишається актуальною.

Перманентна інтерпретація та реінтерпретація прокрастинації у межах різних психологічних шкіл зумовлює систематичне виявлення нових граней цього явища, що спонукає науковців наголошувати на його полісемантичному та багатовимірному характері. З огляду на це важливого значення набувають теоретичні розробки у напрямі розвитку типологічного підходу до вивчення вказаного феномену.

Попри це вказаний аспект у науковій літературі не отримав належного розвитку. У працях зарубіжних вчених окресленій проблематиці приділяється дещо більше уваги, ніж у роботах вітчизняних дослідників, проте часто представлені класифікації є фрагментарними чи ж піддаються критичним зауваженням інших представників наукової спільноти, що є не лише наслідком неоднозначного трактування самого поняття, а й індикатором необхідності виявлення сутнісних ознак прокрастинації не як окремої властивості, а з позиції складного комплексного особистісного утворення.

Метою статті є аналіз типологічних аспектів проблеми прокрастинації.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших концептуалізувати прокрастинацію як багатовимірний конструкт у 1992 році спробував Дж. Феррарі. З точки зору дослідника слід виокремлювати три типи цього явища [4]:

1. Активізуючу прокрастинацію (arousal procrastination), що передбачає свідоме відкладання індивідом важливих справ до дедлайну з метою переживання гострих емоцій, зумовлених максимальною мобілізацію власних енергетичних ресурсів в умовах дефіциту часу. Зазвичай прояв

© Журавльова О. В., Журавльов О. А., 2019

окресленої поведінки детермінується переконанням особистості у тому, що подібне відчуття «приливу адреналіну» сприяє більш успішнішому та швидкому виконанню завдання [5; 7; 8].

2. Прокрастинацію уникнення (avoidant procrastination) як механізм відтермінування непривабливих для особистості справ. Предиктором цього типу досліджуваного конструкту, як правило, виступає одна із двох різноспрямованих тенденцій. З одного боку, аверсивність задачі для суб'єкта посилюється прямопропорційно до зростання його переконаності у нестачі власних знань та здібностей для її успішного розв'язання. Уникнення неприємного завдання виконує захисну функцію власної самооцінки. З іншого ж боку подібне відкладання діяльності може зумовлюватись наявністю страху перед наслідками можливого успіху, зокрема зростанням відповідальності та очікувань зі сторони оточуючих [5; 6].

3. Прокрастинацію прийняття рішення (decisional procrastination), що передбачає нездатність особистості до своєчасного вибору однієї із можливих альтернатив у певній життєвій ситуації [3; 7]. Подібна нерішучість пояснюється вченими як спроба індивіда максимально відтермінувати можливі негативні наслідки у разі здійснення хибного вибору, який може призвести до внутрішньоособистісного чи міжособистісного конфлікту [2].

Слід зауважити, що представлений у 2010 році мета-аналіз П. Стілом не підтвердив тривимірної моделі, запропонованої Дж. Феррарі [16]. Відповідно до отриманих результатів сумнівним виявився поділ прокрастинації на стимулюючу (яка діагностувалась Дж. Феррарі за допомогою методики Adult Inventory of Procrastination (AIP) та уникаючу (що вимірювалась General Procrastination Scale (GPS). Кореляція між шкалами AIP та GPS склала 0,86, тобто взаємозв'язок між ними виявився значно сильнішим, ніж встановлений безпосередньо у дослідженнях Дж. Феррарі. Цей факт вказує на паралельність двох шкал, тобто вони зорієнтовані на діагностику однакового параметру, а не різних. Попри зазначені критичні зауваження П. Стіл наголосив, що уваги заслуговують низькі коефіцієнти кореляції показників, отриманих за вказаними методиками з результатами, виявленими за шкалою Decisional Procrastination Questionnaire, яка використовувалася з метою вивчення прокрастинації прийняття рішень. Висвітлені дані, на думку вченого, підтверджують доцільність виокремлення цього типу досліджуваного конструкту.

Аналіз англомовних і вітчизняних наукових джерел із вказаної тематики дає змогу констатувати, що значного поширення набула типологія, запропонована Н. Мілгремом, Дж. Баторі та Д. Моурером, згідно з якою прокрастинацію слід поділяти на [13; 14]:

1. Академічну (academic procrastination) – систематичне відкладання поточних навчальних завдань та максимальне відтермінування підготовки до будь-яких форм перевірки знань (іспит, написання наукової роботи тощо).

2. Щоденну (life routine procrastination) – виникнення труднощів зі створенням та дотриманням розкладу, що передбачає регулярне виконання побутових справ.

3. Невротичну (neurotic procrastination) – зволікання із життєво важливими рішеннями (вибір професії, створення сім'ї тощо).

4. Прийняття рішення (decisional procrastination) – хронічна нерішучість, що виявляється у будь-яких ситуаціях (навіть незначних).

5. Компульсивну (compulsive procrastination), що передбачає одночасне виникнення труднощів в індивіда як у ситуації вибору певної альтернативи, так і її реалізації.

Згодом представлена класифікація була вдосконалена Н. Мілгремом і Р. Тенне, які об'єднали вказані типи прокрастинації у два ширших кластери: зволікання у прийнятті рішень і зволікання у виконанні задач [15].

Підтвердженням доцільності виокремлення саме таких форм прокрастинації, на думку Н. Мілгрема, є положення теорії контролю за дією Ю. Куля, відповідно до якої прийняття рішення та безпосередні дії, спрямовані на його реалізацію, є відмінними за сутністю процесами, що контролюються різними функціональними субсистемами: саморегуляцією та самоконтролем. Труднощі прийняття рішень автор пов'язує із дисфункцією саморегуляції. Згідно з його точкою зору, вказаний процес відповідає за автономне формування особистістю цілей, конгруентних відносно інтересів, потреб і цінностей її власної Я-концепції, а відтак функціонує на засадах «внутрішньої демократії».

Ю. Куль акцентує увагу на тому, що селекція одного з варіантів дій не завжди супроводжується його реалізацією. Практичне втілення обраної інтенції можливе лише за умови ефективного здійснення індивідом самоконтролю, особливо у випадку наявності конкуруючих поведінкових тенденцій, що суперечать раніше сформульованій ним меті. Система самоконтролю ґрунтується на принципах «внутрішньої диктатури» – самодисципліни, відсутність якої детермінує формування прокрастинації виконання задач (біхевіоральної прокрастинації).

Уваги в цьому контексті заслуговують вказані Ю. Кулем механізми, які сприяють реалізації інтенції, тобто складають підґрунтя для успішного самоконтролю особистості. Серед них:

1. Селективна увага – зосередженість виключно на тій інформації, яка відповідає домінуючій інтенції та ігнорування всіх неузгоджених із нею стимулів.

2. Контроль кодування – першочергова та глибинна когнітивна обробка саме тих аспектів вхідної інформації, які сприяють досягненню визначеної мети.

3. Контроль емоцій, що передбачає наявність в індивіда метавольового знання щодо того, які саме емоції «допомагають» здійснити необхідні дії. З огляду на це особистість намагається викликати у себе «детермінуючі почуття», що сприяють утриманню її активності у попередньо визначеному напрямку [12].

4. Мотиваційний контроль – підсилення мотивації, що лежить в основі сформульованого наміру, у випадку неочікуваного виникнення перешкод на шляху його реалізації з метою підвищення привабливості цілі до того рівня, який створить умови для протистояння конкуруючим деструктивним інтенціональним тенденціям [1].

5. Контроль навколишнього середовища – усунення індивідом із поля своєї діяльності та оточення об'єктів, які можуть його спровокувати до небажаних дій, що суперечать прийнятому ним рішенню.

6. Економна переробка інформації, адже надмірна затрата енергетичних (часових) ресурсів суб'єкта на етапі оцінки рівня цінності потенційного досягнення та формування завищених очікувань щодо нього можуть зумовлювати відтермінування діяльності, безпосередньо зорієнтованої на реалізацію визначеної цілі [10].

7. Подолання невдач – вміння надмірно не зосереджуватися на власних помилках та поразках, а також здатність відмовитись від мети у випадку усвідомлення її недосяжності.

Ґрунтуючись на окресленій концепції варто зазначити, що практична реалізація обраної суб'єктом поведінкової лінії внаслідок тиску на нього широкого спектру зовнішніх і внутрішніх чинників вимагає докладання з його боку значних зусиль. Закономірно, що самоконтроль є пов'язаним із такими особистісними рисами як систематичність, витривалість, сила волі, працьовитість, цілеспрямованість і мотивація. В свою чергу саморегуляція, яка контролюється почуттям значущості цілі та можливістю отримання задоволення від втілення власного задуму, потребує значно менше зусиль, адже енергія, необхідна для її здійснення, генерується безпосередньо внаслідок усвідомлення цінності самої діяльності. Відтак ефективність вказаної функціональної субсистеми передбачає наявність в індивіда таких властивостей як інтелект, мудрість, креативність, ініціативність, винахідливість [9].

Цікавою у цьому контексті є запропонована Ю. Кулем теорія PSI (Persönlichkeits-System-Interaktionen), відповідно до якої особистісні характеристики, пов'язані із саморегуляцією, є спорідненими із властивостями екстенсивної пам'яті, що дає змогу інтегровано опрацьовувати отриману людиною інформацію, розглядати різні можливості інтерпретації цих даних. Вище зазначені індивідуальні особливості, пов'язані із самоконтролем, більшою мірою споріднені з системою інтенціональної пам'яті та секвенційного опрацювання даних, сконцентрованих на почуттях обов'язку та контролю [11].

В якості підтвердження обґрунтованості запропонованої типології Н. Мілгрем та Р. Тенне представляють також і результати власних досліджень, реалізованих на вибірці ізраїльських студентів. Відповідно до отриманих даних прокрастинація прийняття рішення та прокрастинація реалізації задач мають відмінні кореляційні зв'язки із властивостями, що входять до складу відомої факторної моделі особистості «Велика п'ятірка». Так, нерішучість найбільш тісно пов'язана із нейротизмом, тоді як біхевіоральне зволікання – з низьким рівнем сумлінності. Згідно з точкою зору вчених, виявлені особливості є цілком закономірними, адже ефективне та оперативне виконання конкретних завдань вимагає наполегливості, в той час як прийняття рішення часто передбачає наявність тривоги та стресу, що є фундаментальними характеристиками нейротизму [15].

Висновки. Отже, аналіз наукової літератури свідчить про відсутність єдності в поглядах науковців щодо критеріїв, які слугують основою для виокремлення видів прокрастинації. Проте запропоновані типології досліджуваного конструкту різними авторами є комплементарними, оскільки не взаємовиключають одна одну, а дають змогу аналізувати поняття в різних площинах.

Перспективним у контексті окресленого дослідження автори вважають емпіричну перевірку представлених науковцями класифікацій.

Література:

1. Beckmann J., Kuhl J. Altering Information to gain action control: Functional aspects of human information-processing in decision-making. *Journal of Research in Personality.* 1984. № 18. P. 223–237.
2. Effert B.R., Ferrari J.R. Decisional procrastination: Examining personality correlates. *Journal of Social Behavior and Personality*. 1989. № 4(1). P. 15–1156.
3. Ferrari J.R. Compulsive procrastination: Some self-reported characteristics. *Psychological Reports.* 1991. № 68. P. 455–458.
4. Ferrari J.R. Psychometric Validation of Two Procrastination Inventories for Adults: Arousal and Avoidance Measures. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*. 1992. № 14(2). P. 97–110.
5. Ferrari J.R., Barnes K.L., Steel P. Life regrets by avoidant and arousal procrastinators: Why put off today what you will regret tomorrow? *Journal of Individual Differences*. 2009. № 30(3) P. 163–168.

6. Ferrari J.R., O'Callaghan J., Newbegin J. Prevalence of Procrastination in the United States, United Kingdom, and Australia: Arousal and Avoidance Delays among Adults. *North American Journal of Psychology*. 2005. № 7(1). P. 1–6.
7. Ferrari J.R., Özer B.U., Demir A. Chronic procrastination among Turkish adults: Exploring decisional, avoidant, and arousal styles. *The Journal of Social Psychology*. 2009. № 149(3). P. 302–307.
8. Hensley L.C. The draws and drawbacks of college students' active procrastination. *Journal of College Student Development.* 2016. № 57(4). P. 465–471.
9. Kuhl J. Motivation und Persönlichkeit: Interaktionen psychischer Systeme. Göttingen : Hogrefe-Verlag. 2001. 1221 p.
10. Kuhl J., Beckmann J. Handlungskontrolle und Umfang der Informationsverarbeitung: Wahl einer vereinfachten (nichtoptimalen) Entscheidungsregel zugunsten rascher Handlungsbereitschaft. *Zeitschrift für Sozialpsychologie*. 1983. № 14. P. 241–250.
11. Kuhl J., Fuhrmann A. Decomposing Self-Regulation and Self-Control: The Volitional Components Inventory. In J. Heckhausen & C. Dweck (Eds.). *Motivation and Self-Regulation across the Life Span*. Cambridge : Cambridge University Press. 1998. P. 15–49.
12. Kuhl J., Schneider W. Emotion control and self-regulation in children: Avoidance of sadness-inducing stimuli while resisting temptation. Paper 11/1987. Munchen: Max-Plank-Institut fur Psychologische Forschung. 1987.
13. Milgram N.A., Batory G., Mowrer D. Correlates of academic procrastination. *Journal of School Psychology*. 1993. № 31. P. 487–500.
14. Milgram N.N., Naaman N. Typology in procrastination. *Personality and Individual Differences*. 1996. № 20(6). P. 679–683.
15. Milgram N., Tenne R. Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination. *European Journal of Personality*. 2000. № 14. P. 141–156.
16. Steel P. Arousal, avoidant and decisional procrastinators: Do they exist? *Personality and Individual Differences*. 2010. № 48. P. 926–934.

Zhuravlova O. V., Zhuravlov O. A. Typological approach to the study of procrastination construct

The article substantiates the relevance of the study of procrastination as a personal construct and highlights the main difficulties of its conceptualization. Theoretical analysis of scientific works devoted to the study of typological aspects of this phenomenon is carried out. The criteria used by scientists as a basis for differentiating delay into varieties are outlined. The basic principles of the theory of J.R. Ferrari are presented, which one of the first proposed to consider procrastination as a multidimensional phenomenon, which is divided into several types depending on the peculiarities of its manifestation.

Based on the generalization of different scientific views on typologization of procrastination, different types of this concept (activating, avoiding, academic, daily, neurotic, decision-making, compulsive, etc.) are combined, proposed by scientists, into two broad clusters: decision-making delay and a delay in the execution of tasks. The expediency of isolation of these forms of procrastination in view of the key ideas of the theory of control of J. Kuhl was confirmed, according to which decision-making and direct actions aimed at its implementation are different in essence processes that are controlled by different functional subsystems: self-regulation and self-control. It is noted that two of these types of procrastination have excellent correlation with the properties that are part of the known factor model of "the Big Five" personality.

As a result of the theoretical analysis, the authors state that the procrastination construct types presented in different scientific sources are complementary because they do not mutually exclude each other, but make it possible to analyze the researched concept in different planes.

The prospect of further research indicates the implementation of an empirical test of the feasibility of distinguishing the delineation types outlined.

Key words: *delay in decision making, delay in task completion, self-control, self-regulation, procrastination.*

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.12

С. Б. Кас'янова
аспірант кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В РОЗВИТКУ САМОЕФЕКТИВНОСТІ

Стаття присвячена проблемі самоефективності майбутніх фахівців соціономічних професій. Розглянуто сутність поняття самоефективності. Визначено роль емоційного інтелекту та його функції. Метою статті є дослідження ролі емоційного інтелекту в розвитку самоефективності слухачів соціономічних професій (безробітних, які проходять професійну перепідготовку). Методи: для проведення дослідження застосовано теоретичні методи (аналіз основних понять, систематизацію матеріалу, порівняння й узагальнення даних), емпіричні методи (психодіагностичне тестування із використанням методик: «Шкала самоефективності» Р. Шварцера і М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької, «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Голла, «ЕмІн» Д. Люсіна) та методи статистичної обробки даних (кореляційний аналіз). Статистичну обробку отриманих даних проводили за допомогою Microsoft Excel, IBM SPSS Statistics (версія 22). До вибірки дослідження ввійшли 114 слухачів. Результати: більшість респондентів має середній або низький рівні емоційного інтелекту. За шкалою «Управління своїми емоціями» слухачі мають середні та низькі показники, що свідчить про невисокий рівень розвитку самоконтролю, наявність труднощів у керуванні своїми емоціями та почуттями. Показники самоефективності переважно є на середньому або вище середнього рівнях. Дані кореляційного аналізу вказують на наявність позитивних тісних і достатніх зв'язків майже між усіма параметрами емоційного інтелекту та показниками самоефективності. Чим вищий рівень емоційного інтелекту, тим краще особистість може знайти рівновагу між емоціями та розумом, відчути внутрішню свободу та відповідальність за себе, усвідомити потреби та мотиви поведінки, скорегувати стратегію життя, виявити свої потенційні можливості, здібності та таланти, обрати професійну діяльність. Висновок: підвищити самоефективність особистості можливо за умови розвитку її емоційного інтелекту. Перспективну лінію вбачаємо в розробленні та впровадженні технологій цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту безробітних із метою підвищення їх самоефективності.

Ключові слова: *безробітні, професійна перепідготовка, емоції, методи, кореляційний аналіз.*

Постановка проблеми. Сьогодні внаслідок нестабільної економічної ситуації в Україні значно збільшилася кількість безробітних громадян. Ринок праці переживає не найкращі свої часи: кількість вакансій зменшується, а пропозицій – росте, зростає конкуренція. Характеризуючи форми вияву психологічного стану безробітних, дослідники вказують на негативні явища. Наприклад, на думку О.В. Корчевної, серед психологічних особливостей безробітних наявні, насамперед, низька готовність до змін у житті та у професійній сфері, невміння та небажання брати на себе відповідальність за своє життя, недостатня віра в самого себе та свої можливості, схильність відкладати реалізацію своїх намірів на невизначений термін, підвищена конформність і тривожність [9].

Попри всі негативні наслідки, безробіття має й позитивні свої сторони: підвищення соціальної цінності робочого місця; збільшення особистого вільного часу та свободи вибору місця роботи; зростання соціальної значимості й цінності праці; зростання конкуренції між працівниками; стимулювання підвищення інтенсивності і продуктивності праці; можливість для безробітного використати перерву в зайнятості для перенавчання, підвищення рівня освіти [13, с. 32].

Особливого значення набуває розвиток самоефективності та емоційного інтелекту в безробітних. Оскільки наявність високої самоефективності, впевненість у своїй спроможності, віра у свої сили, вміле поєднання розуму та емоцій, очікування успіху приводять до того, що людина докладає більше зусиль для пошуку роботи, досягає успіху в професійній діяльності, на відміну від тих, хто зазнає серйозних сумнівів у своїх можливостях [5; 6].

У своїй праці «Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності» Т.М. Титаренко пише: «Ставлення до життя значною мірою визначається тим, як людина бачить свої взаємини з іншими людьми і світом загалом, чи перебуває вона зі світом у злагоді або в конфронтації, приймає чи ні своїх близьких і саму себе. Розширюючи чи звужуючи сітку значущих взаємин, роблячи власний простір усе відкритішим чи замкненішим, людина прискорює або уповільнює власне особистісне зростання… Творча, здорова особистість відкрита для контактів, натомість особистість

© Кас'янова С. Б., 2019

невротична замикається в собі, заглиблюючись у власні проблеми й комплекси…» [17, с. 76–77].

Проблемам самоефективності та емоційного інтелекту присвячено чимало праць. Проте взаємозв'язки між цими категоріями, особливо в соціономічних сферах діяльності, досліджено не досить.

Мета статті – визначити роль емоційного інтелекту в розвитку самоефективності .

Виклад основного матеріалу. Поняття самоефективності було введено видатним американським психологом Альбертом Бандурою. На його думку, вміле використання навіть скромних здібностей дає змогу людині досягати високих результатів. Водночас наявність високого потенціалу автоматично не гарантує успіху, якщо людина не вірить у можливість застосування свого потенціалу на практиці. «Самоефективність – це усвідомлена здатність людини протистояти складним ситуаціям і впливати на ефективність діяльності і функціонування особистості загалом» [16, с. 500].

«Переконання людини стосовно її особистої ефективності впливають на те, який спосіб дії вона вибере, яких зусиль буде докладати, як довго вона вистоїть перед перешкодами і невдачами» [19, с. 65].

Аналіз літературних джерел свідчить, що проблема самоефективності знайшла певне відображення в працях зарубіжних і вітчизняних науковців. Самоефективність розглядається в контексті прогнозуючого параметра поведінки індивіда в різних сферах людського життя [10].

Р.Л. Кричевський визначає самоефективність як «... впевненість людей у своїх можливостях мобілізувати мотивацію, інтелектуальні ресурси, зусилля для здійснення контролю за подіями, що впливають на їхнє життя» [8].

Згідно з Т.О. Гордеєвою, самоефективність – це віра суб'єкта у свою здатність впоратися з певною діяльністю [4]. Л.З. Сердюк розглядає самоефективність як центральний компонент самотворення особистості [14]. І.І. Галецька вказує на наявність тісних кореляційних зв'язків між самоефективністю та особистісними показниками: адаптивністю, самоприйняттям, прийняттям інших, самоактуалізацією, самореалізацією [2]. О.О. Музика розглядає самоефективність як чинник професіоналізації студентів [11] О.М. Кокун зазначає важливу роль професійної самоефективності в самоздійсненні фахівця [15]. О.С. Бажин пропонує структуру кар'єрної самоефективності особистості професіонала, що включає в себе: самооцінку особистості, професійно інформативну компетентність, цілепокладання, управління своїм професійним майбутнім, управління особистим інтелектуальним капіталом [3].

Х. Зайкик і А. Сакс пропонують розглядати самоефективність пошуку роботи як ступінь упевненості в тому, що індивід зможе успішно продемонструвати певну поведінку в сфері пошуку роботи, що, на їхню думку, є ключовим механізмом процесу саморегуляції поведінки індивіда [20].

К. Петридес та Е. Фернгем пропонують розглядати емоційну самоефективність як «упевненість людини в тому, що вона володіє емпатією та асертивністю <…>, а також елементами соціального інтелекту та емоційно-інтелектуальними здібностями» [1, с. 58–59].

Суттєвим у контексті окресленої проблеми є питання ролі емоційного інтелекту в розвитку самоефективності. Проблема емоційного інтелекту знайшла певне відображення в працях зарубіжних і вітчизняних учених: сучасні теоретичні та емпіричні дослідження емоційного інтелекту (Р. Бар-Он, Г. Гарднер, Дж. Майєр, П. Саловей, Д. Гоулмен, Д.В. Люсін, Е.Л. Носенко), вивчення емоційного інтелекту як інтегративної здібності людини до розуміння різноманітних емоційних впливів та управління ними [12], дослідження адаптивних і стресозахисних функцій емоційного інтелекту [12] (Носенко, 2004). Емоційний інтелект як чинник успішної професійної діяльності розглядали у своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені (О.І. Власова, Н.В. Коврига, Е.Л. Носенко, І.М. Андреєва, Д.В. Люсін, Р.Бар-Он, Г. Гарднер, Г.Г. Гарскова, Д. Гоулман, Є.П. Ільїн, Д. Карузо, Дж. Майєр, М.О. Манойлова, П. Саловей). Перспективним є дослідження його взаємозв'язку з лідерськими якостями [7].

Аналіз теоретичних джерел свідчить, що існує декілька його моделей. Проте спільною рисою існуючих підходів до визначення емоційного інтелекту є розуміння даного конструкту як здатності до ідентифікації, розуміння емоцій і управління ними [1]. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених різноплановим дослідженням феномену емоційного інтелекту, недостатньо вивченою залишається його роль в розвитку самоефективності, що і обумовило актуальність даного дослідження.

Для проведення дослідження було використано методи: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, систематизацію і узагальнення); емпіричні (тестування з використанням методик: «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Голла [18], «ЕмІн» Д. Люсіна, «Шкала самоефективності» Р. Шварцера і М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької [2]), метод рангової кореляції Спірмана. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення IBM SPSS Statistics (версія 22).

Вибірку склали безробітні (слухачі соціономічних професій Харківського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України) в кількості 114 осіб віком від 21 до 43 років.

Виклад основного матеріалу. Результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту слухачів за методикою «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Голла та «ЕмІн» Д. Люсіна представлено в табл. 1, 2.

Таблиця 1

Результати діагностики емоційного інтелекту (методика «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Голла)

Складники емоційного інтелекту	Кількість респондентів (%)		
	високий	середній	низький
Емоційна поінформованість	36,4%	50,0 %	13,7%
Управління своїми емоціями	9,0%	59,1%	31,8%
Самомотивація	9,0 %	63,6%	27,3 %
Емпатія	31,8%	31,8 %	36,4%
Розпізнавання емоцій інших людей	22,7%	59,1 %	18,2%
Інтегративний емоційний інтелект	13,7 %	54,5 %	31,8%

Таблиця 2

Результати діагностики емоційного інтелекту (EI) (методика «ЕмІн» Д. Люсіна)

Складники емоційного інтелекту	Кількість респондентів (%)				
	дуже низький	низький	середній	високий	дуже високий
Розуміння своїх емоцій (ВП)	7,9%	18,4%	31,6%	26,3%	15,8%
Управління своїми емоціями(ВУ)	7,9%	10,5%	34,2%	21,1%	26,3%
Контроль експресії (ВЕ)	2,6%	18,4%	34,2%	36,8%	7,9%
Розуміння чужих емоцій (МП)	18,4%	18,4%	34,2%	13,2%	15,8%
Управління чужими емоціями (МУ)	13,2%	23,7%	31,6%	15,8%	15,8%
Внутрішньоособистісний ЕІ (ВЕІ)	0,0%	10,5%	42,1%	26,3%	21,1%
Міжособистісний ЕІ (МЕІ)	10,5%	15,8%	42,1%	13,2%	18,4%
Загальний емоційний інтелект (ОЕІ)	7,9%	2,6%	50,0%	21,1%	18,4%

Таблиця 3

Результати дослідження за методикою «Шкала самоефективності»

Шкала	Рівень нижче середнього (к-сть досл., %)	Рівень середній (к-сть досл., %)	Рівень вище середнього (к-сть досл., %)	Рівень високий (к-сть досл., %)
Самоефективність	4,3%	25,7%	55,7%	14,5%

Більшість респондентів мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони загалом володіють інформацією про природу емоцій та емоційних станів, розуміють настрої та бажання інших людей, враховують їх у процесі прийняття рішень, схильні надавати емоційну підтримку. Опитані з низькими показниками емоційного інтелекту мають недостатній рівень самоконтролю, їм важко керувати своїми емоціями. Вони – емоційно ригідні, погано розуміють внутрішній світ іншої людини, її приховані емоції; їх більше цікавлять власні переживання.

Обробка емпіричних даних, отриманих за методикою ««Шкала самоефективності» Р. Шварцера і М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької, дала змогу визначити рівні самоефективності в досліджуваних (табл. 3, рис. 2). Більшість із них має середній або вище середнього рівні самоефективності. Хоча вони вірять у власні сили та хочуть оволодіти новими знаннями, проте їм бракує впевненості та ініціативи, вони емоційно нестабільні, мають сумніви у своїй здатності досягти успіху.

Для визначення взаємозв'язків між складниками емоційного інтелекту та показниками самоефективності був застосований кореляційний аналіз (метод рангової кореляції Спірмена). Результати, які представлені в табл. 4, свідчать, що майже між усіма складниками емоційного інтелекту (за даними «Опитувальника емоційного інтелекту» Н. Голла і «ЕмІн» Д. Люсіна) та самоефективності встановлено позитивні статистично значущі зв'язки. Респонденти, які емоційно обізнані та здатні управляти своїми емоціями, вияв-

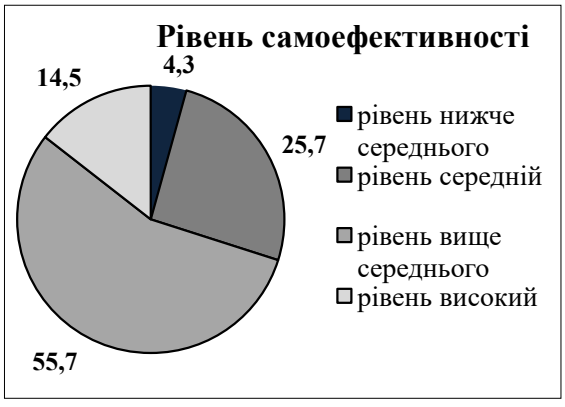

Рис. 2. Результати дослідження рівня самоефективності за методикою «Шкала самоефективності»

Таблиця 4

Величини коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена між складниками емоційного інтелекту та показниками самоефективності

Параметри емоційного інтелекту	Самоефективність
Емоційна поінформованість	0,308**
Управління своїми емоціями	0,570**
Самомотивація	0,715**
Емпатія	0,666**
Розпізнавання емоцій інших людей	0,775**
Інтегративний ЕІ (емоційний інтелект)	0,847**
Розуміння своїх емоцій (ВП)	
Управління своїми емоціями (ВУ)	0,436**
Контроль експресії (ВЕ)	
Розуміння чужих емоцій (МП)	0,472**
Управління чужими емоціями (МУ)	0,607**
Внутрішньоособистісний ЕІ (ВЕІ)	0,275*
Міжособистісний ЕІ (МЕІ)	0,587**
Розуміння своїх і чужих емоцій (ПЕ)	0,308**
Управління своїми та чужими емоціями (УЕ)	0,648**
Загальний емоційний інтелект (ОЕІ)	0,564**

Примітка: ** – $p < 0.01$; * – $p < 0.05$

ляють емпатію та розуміють емоції інших, переконані в тому, що їхня активність буде мати результат, їхня діяльність ефективна та високопродуктивна.

Висновки. У статті представлено результати дослідження впливу емоційного інтелекту на самоефективність. Більшість респондентів має середній рівень розвитку емоційного інтелекту та середній або вище середнього рівні самоефективності. Дані кореляційного аналізу результатів вказують на наявність позитивних тісних і достатніх зв'язків майже між усіма складниками емоційного інтелекту та показниками самоефективності. Чим вищий рівень емоційного інтелекту, тим краще особистість може знайти рівновагу між емоціями та розумом, відчути внутрішню свободу та відповідальність за себе, усвідомити потреби та мотиви поведінки, скорегувати стратегію життя, виявити свої потенційні можливості, здібності та таланти, досягти успіху, бути ефективною як у професійному, так і в особистому житті.

Перспективну лінію вбачаємо в тому, щоб на основі вищезазначених результатів розробити та впровадити технології цілеспрямованого підвищення емоційного інтелекту безробітних для підвищення їхньої самоефективності.

Література:

1. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта. Санкт-Петербург : БХВ-Петербург, 2012. 288 с.
2. Галецька І.І. Самоефективність у структурі соціально-психологічної адаптації. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки».* 2003. Вип. 5. С. 433–442.
3. Гальцева Т.О. Види самоефективності особистості: їх характеристика та дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки».* 2015. Вип. 4. С. 110–114.
4. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения. Москва : Смысл, Академия, 2006. 336 с.
5. Кас'янова С.Б. Емоційний інтелект як індикатор психічного стану. *Теорія і практика сучасної психології.* Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2018. Вип. 3. С. 28–33.
6. Кас'янова С.Б. Особливості впливу емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія «Психологія»*. 2018. Т. 23. Вип. 2 (48). С. 49–57.
7. Кас'янова С.Б. Роль емоційного інтелекту в розвитку лідерських якостей особистості. *Психологічні перспективи.* Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2018. Вип. 31. С. 118–130.
8. Кричевский Р.Л. Самоэффективность и акмеологический подход к исследованию личности. *Акмеология.* 2001. № 1. С. 47–52.
9. Корчевна О.В. Психологічні чинники активності безробітного на сучасному ринку праці. *Наукові записки. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2005. Вип. 26. Т. 2. С. 359–365.
10. Ліпінська Н.Ф. Самоефективність особистості як психологічна проблема. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія «Психологія».* 2014. Т. 19. Вип. 4 (34). С. 53–59.
11. Музика О.О. Самоефективність як чинник професіоналізації студентів. *Освітологічний дискурс.* 2018. № 3–4 (22–23). С. 83–94.
12. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху : монографія. Київ : Освіта України, 2016. 182 с.

13. Полуяктова О.В. Проблеми безробіття в Україні. *Економіка і суспільство*. 2016. № 2. С. 31–35.
14. Психолого-педагогічні основи процесу самотворення особистості : монографія / за ред. Л.З. Сердюк. Київ : Педагогічна думка, 2015. 197 с.
15. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості : монографія / за ред. О.М. Кокуна. Київ : Педагогічна думка, 2015. 297 с.
16. Саугстад П. История психологии. От истоков до наших дней. Самара : Бахрах-М, 2008. 544 с.
17. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
18. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Майнулов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : ИИП, 2009. 544 с.
19. Bandura A. Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs. NJ : Prentice-Hall, 1986. 617 p.
20. Zikic J. Job search and social cognitive theory: the role of career-relevant activities. *Journal of Vocational Behavior*. 2009. No 74. P. 117–127.

Kasianova S. B. The role of emotional intelligence in development of self efficiency

The article is devoted to the problem of competitiveness of the future specialists in socionomic professions. The essence of the concept of "self-efficacy" is considered. The role of emotional intelligence and its function is determined.

The purpose of the article is to investigate the role of emotional intelligence in the development of self-efficacy of students of socionomic professions (unemployed, who are in retraining). Methods: theoretical methods (analysis of basic concepts, systematization of material, comparison and generalization of data), empirical methods (psychodiagnostic testing with the use of the methods: "Self-efficacy scale" by R. Schwartzer and M. Jerusalem in the adaptation of I.I. Galetskaya, "Questionnaire emotional intelligence" by N. Hall) and methods of statistical data processing (correlation analysis). Statistical analysis of the obtained data was performed using Microsoft Excel, IBM SPSS Statistics (version 22). The sample of the study included 114 students .

Results: most respondents have medium or low levels of emotional intelligence. on the scale of "Own emotions management" students have average (40.4%) and low (55.3%) indexes, which indicates a low level of self-control, difficulties in management of their own emotions and feelings. Self-efficacy indicators are generally at or above average. Correlation data indicate that there are positive close and sufficient relationships between emotional intelligence and self-efficacy. The higher the level of emotional intelligence, the better a person can find the balance between emotions and a reason, to feel inner freedom and responsibility for themselves, to understand the needs and motives of behavior, to adjust the strategy of life, to identify their potential opportunities, abilities and talents, to choose a professional activity. Conclusion: it is possible to increase the self-efficacy of a person if his or her emotional intelligence is developed. We see a promising line in the development and implementation of technologies for the purposeful development of emotional intelligence of the unemployed in order to increase their self-efficacy.

Key words: *unemployed, professional retraining, emotions, methods, correlation analysis.*

УДК 159.9(01)
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.13

О. А. Мельник
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
докторант кафедри психології розвитку
факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УЯВЛЕННЯ ПРО МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПСИХІКИ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті обґрунтовано доводиться, що гра для представників філософсько-психологічної традиції кінця XIX – початку XX ст. розуміється як механізм розвитку всіх психічних проявів людини, а вивчення гри відіграє важливу роль у розумінні розвитку психічного життя людини. На почату психічного розвитку гра визнається провідною діяльністю. Гра і рівень розвиненості уяви значною мірою впливають на розвиток психіки, а об'єкт гри дитини завжди частково створений роботою уяви. Стверджується, що завдяки уяві уможливлюються побудова образів, їх відтворення і зберігання. Створення нових образів характеризує творчу або продуктивну уяву, відтворення минулих – репродуктивну. Між цими двома формами уяви не визнається принципова, якісна різниці, а є лише кількісна відмінність, різниця в розвиненості різних процесів. Уява є не лише функцією інтелекту, вона пов'язана і залежить від психічного процесу пам'яті, включена в роботу мисленнєвого процесу. Розкривається зв'язок, взаємовплив уяви з емоційною сферою. У такому разі психічним коренем гри визнається емоційна сфера. У першому періоді дитинства саме емоційна сфера превалює над інтелектуальною, саме перша здійснює провідний вплив, зокрема, і на розвиток психічних проявів. В іграх емоційне життя шукає свого вираження, вирішення своїх запитів і завдань. Гра визначає і виявляє психічну настанову і накладає свій відбиток на усьому психічному житті та на ході його розвитку. Психологічно гра у філософській психології кінця XIX – початку XX ст. визначається не як діяльність, мета якої в ній самій, а як діяльність, що слугує цілям тілесного і психічного вираження почуття. Зміна реальності, котра має місце під час гри, створюється роботою уяви. У грі дитина зовсім не прагне пізнати дійсність, а прагне її програти. У своїй суб'єктивній стороні гра визначається її зв'язком з емоційною сферою. Представники філософської психології на рубежі XIX – XX ст. стояли на позиції, що дитина дуже рано навчається того, що не з усім можна грати, рано навчається розрізняти настанову на гру і настанову на роботу, розуміючи під останньою ділове ставлення до дійсності. Наскільки у свідомості дитини дуже рано вимальовуються два шляхи активності (шлях пристосування і шлях творчості), настільки гра стає переважною (а дуже довго і єдиною) формою творчості дитини.

Ключові слова: *психічний розвиток, психологія гри, уява, емоції, пізнання реальності.*

Постановка проблеми. Досягненням вітчизняної психології став діяльнісний підхід, згідно з яким психіка розвивається в результаті діяльності (життєдіяльності). Під діяльністю розуміється активна взаємодія індивіда із середовищем, що спрямована на задоволення його потреб. Цей підхід передбачає, відповідно, нерозривний зв'язок індивіда із середовищем і його активну взаємодію з ним як необхідну умову розвитку психіки людини.

Діяльнісний підхід у психології розроблявся Л.І. Анциферовою, А.В. Брушлинським, П.Я. Гальперіним, О.В. Запорожцем, В.П. Зінченко, Г.С. Костюком, О.М. Леонтьєвим, В.О. Моляко, С.Л. Рубінштейном та іншими дослідниками. Уявлення багатьох відомих зарубіжних психологів (Т. Бауер, Е. Еріксон, К. Левін, А. Маслоу, Ж. Піаже) ґрунтуються також на нерозривному зв'язку індивіда і середовища та акцентують увагу на активній взаємодії з ним.

Діяльнісний підхід виявився досить продуктивним у віковій психології, котра досліджує складні процеси розвитку психіки в онтогенезі. Найбільший внесок у його становлення здійснений дослідженнями, що присвячені саме віковому розвитку. Не менш продуктивним він став й у філогенетичних дослідженнях і зоопсихології (Г.М. Чайченко, К.Е. Фабрі).

Мета статті полягає у розкритті ключових ідей про механізми розвитку психіки людини у філософсько-психологічній традиції кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з провідним видом діяльності.

Виклад основного матеріалу. Для представників філософсько-психологічної традиції кінця XIX – початку XX ст. гра розуміється як механізм розвитку всіх психічних проявів людини. Саме вивчення гри відіграє важливу роль у розумінні розвитку психічного життя людини. Аналіз гри як провідної діяльності дитини відкриває, на нашу

© Мельник О. А., 2019

думку, суттєві сторони в розумінні своєрідності процесів психічного дозрівання.

Звичайний погляд на ігри дітей може бути виражений так: діти грають увесь час тому, що у них немає жодної серйозної справи, грають для того, щоб заповнити чимось час. Представник німецької школи філософської психології Йога́нн Крістоф Фрідріх фон Ши́ллер (1759–1805) свого часу подивився серйозніше на ігри дітей. У своїх відомих «Листах про естетичне виховання» (1795 р.) Шиллер пов'язує переживання гри з естетичним життям в людині. Це зближення гри з естетичною сферою було у Шиллера філософськи дуже глибинним і було пов'язане з його своєрідним ученням про свободу. Людина повинна грати лише з красою, зауважує Шиллер, повинна тільки з красою грати, бо лише в такому разі вона є людиною в повному сенсі слова. У цій формулі Шиллера вперше явище гри було пов'язано з духовною сутністю людини, з вищим життям у неї. Для Шиллера світ прекрасного відкривається людині лише тоді, коли вона піднімається над власними потребами, виходить із-під влади необхідності. Але те ж саме визнається для представників вітчизняної школи філософської психології характерним і для явищ гри. Ідеї Шиллера щодо зближення гри й естетичних переживань як форм незацікавленої насолоди, тобто форм, які не приносять прямої вигоди, знайшли своїх послідовників надалі [12].

У другій половині XIX ст. ідеї Шиллера частково відтворив і розвинув відомий представник англійської школи філософської психології Герберт Спенсер (1820 1903). Спенсер зберігає зближення гри та естетичної сфери, але найбільший розвиток отримав у нього інший момент у теорії Шиллера, а саме – вчення про психофізіологічні умови гри. Гра біологічно абсолютно марна і безцільна, згідно зі Спенсером, вона виникає там, де серйозна життєва діяльність не потрібна або не може мати місця. Причина гри як у тварин, так і у людей лежить у тому, що в організмі нагромаджується енергія, котра залишилася нерозтраченою: ця енергія шукає свого виходу хоча б у безцільній діяльності. Згідно зі Спенсером, ігри цілком вміщаються в сферу імпульсивної активності, тобто слугують розрядкою накопиченої енергії. Сама форма діяльності під час гри визначається наслідуванням або самонаслідуванням, тобто під час гри людина виконує будь-які рухи, подібні до тих, які вона виконували під час серйозної роботи, під час реальної життєвої діяльності. Явища гри особливо зрозумілі у вищих тварин і у людини, вважає Спенсер, де задоволення потреб відбувається легше і швидше, ніж у нижчих тварин [11].

На підтримку своєї теорії Спенсер зазначає, якщо людина, наприклад, сидить певний час в одному і тому ж положенні, то вона через певний час починає відчувати потребу у русі: енергія, що скупчилася в людині, шукає свого виходу, і вона здійснює рух без будь-якої мети, лише тільки заради самих рухів. Отже, безперечним для вченого є те, що деякі ігри ґрунтуються на необхідності вивільнення енергії, що накопичилась. Проте у вітчизняній філософсько-психологічній традиції кінця XIX – початку XX ст. вважається, що це не єдина і не основна умова виникнення гри. Не тільки діти, а й дорослі, зауважує представник київської школи філософської психології В. Зеньковський (1881–1962), часто грають не завдяки невитраченій енергії, а завдяки основній життєвій енергії. Саме це, переконаний В. Зеньковський, найкраще показує, що рушійною силою в іграх є зовсім не потреба витратити зайву енергію (що має часто місце лише на початку гри), а якийсь інший фактор. На противагу Спенсеру ідея Зеньковського щодо сутності гри ґрунтується на твердженні, що гра вабить до себе людину, є джерелом сил, збудником нової психофізичної енергії, а не їх розгортанням [6].

У теорії Спенсера зміст ігор не тільки не має жодного значення, але є просто самонаслідуванням, відтворенням будь-яких рухів, пов'язаних із серйозною діяльністю людини. На думку І. Сікорського (1842–1919), цим абсолютно відсікається інтимний зв'язок гри з внутрішнім світом людини, гра позбавляється будь-якого психологічного характеру, залишаючись лише психофізіологічним явищем [10]. Зближення гри з мистецтвом не піднімає гру до високої змістовності мистецтва, як це було у Шиллера, а навпаки – знижує естетичні переживання до низького рівня імпульсивної активності, що має місце у психофізіологічних теоріях естетичного життя в людині на рубежі XIX – XX ст. Ось чому теорія Спенсера, вважають представники київської школи філософської психології, не наближає до розуміння явищ гри, бо закреслює абсолютно всю психологічну сторону питання, в якій якраз і криються найістотніші моменти для філософів-психологів щодо розуміння психіки і психічного розвитку людини.

Протилежна думка висувається в теорії активного відпочинку, яка була створена представниками німецької школи філософської психології Моріцем Лацарусом (1824–1903) і Гейманом Штейнталем (1823–1899). Відповідно до цієї теорії, крім пасивного відпочинку, який має місце уві сні, людина має потребу ще й в активному відпочинку, тобто в такій діяльності, яка була б вільна від усього одноманітного і нецікавого. Лацарус і Штейнталь стверджували, що в життєдіяльності людини її робота завжди пов'язана з усвідомленням необхідності, з усвідомленням підневільності і підпорядкованості суворим законам дійсності. І тому, втомлюючись від роботи, людина має потребу не лише у психофізіологічному, але й у суто психічному відпочинку. Психічний відпочи-

нок тільки і може бути реалізований в активності (а не уві сні), але ця активність повинна розвиватися на психічному просторі. Саме це і надає людині гра, на противагу роботі. У грі людина і активна, і відпочиває, тобто абсолютно не обмежена у своїй активності, що надає їй додаткових приливів сили. Саме тому, переконані Лацарус і Штейнталь, людина потребує гри і тоді, коли у неї немає жодного запасу енергії; для того щоб психічно розвіятись, людина може грати, навіть втомлюючись, бо фізичне стомлення не усуває глибокого психічного відпочинку [8]. Ця теорія знайшла своє підтвердження в ідеях представників філософсько-психологічного напряму на рубежі XIX–XX ст.

Проте в цей період зазначалось, що в дітей гра не є формою активного відпочинку. Для дитячої гри притаманний той самий характер серйозності, як і праці дорослого; гра для дитини має серйозне значення. Представник німецької школи філософської психології Карл Грос (1861–1946) стверджував, що ігри слугують засобом для тренування різних фізичних і психічних можливостей. Зокрема, завдяки іграм, зазначає Грос, відбувається розвиток органів руху, органів чуття, особливо зору, а також уваги, мислення; для того щоб людина могла використовувати свої психічні можливості, по-перше, вони повинні бути досить розвиненими, а по-друге, людині необхідно навчитись ними керувати. І те, й інше передбачає необхідну підготовку, передбачає період, котрий передує справжній і серйозній діяльності, під час якого органи тіла, психічні процеси, функції психіки розвиваються і дозрівають, і водночас людина навчалась би володіти і користуватись ними. Цей період повинен бути заповнений активністю, стверджує Грос, оскільки будь-який орган і функція розвиваються тільки в роботі, в дії [4]. Отже, за уявленнями Гроса, вважається, якщо ігри слугують якраз для цієї мети, якщо в іграх досягається тренування, розвиток органів та функцій і людина навчається володіти ними, то, звичайно, іграм належить надзвичайно важливе, центральне місце в житті дитини та у розвитку її психіки.

У системі дитячої активності відоме місце повинно бути відведено саме такій діяльності, у якій би відбувалась взаємодія зі всією реальністю, що оточує дитину навколо. Лише в реальній діяльності, якою є для дитини гра, переконані представники філософської психології кінця XIX – початку XX ст. уможливлюється психічний і фізичний розвиток дитини. Окрім вагомого значення гри як форми активності, для неї характерною ознакою виступає й доцільність, адже необхідні певний час і досвід задля формування в дитини функції передбачення, певної прогнозованості. Наприклад, під час ігор з іграшковими тваринами дитині нічого не загрожує, а процес пізнання і розвиток психіки, фізичних можливостей продовжується завдяки підключенню фантазії та відсутності загроз. Щодо інстинктів, то у грі вони облагороджуються, а своєрідність дій віднаходить своє визначення.

Представники київської школи філософської психології І. Сікорський і В. Зеньковський були переконані, що не тільки власне гра слугує механізмом розвитку психіки, а й рівень розвиненості уяви значною мірою впливає на розвиток психіки, і вказали на те, що об'єкт гри дитини завжди *частково* створений роботою уяви.

Якщо активність дорослих має своїм об'єктом реальність в її фактичному або хоча б засвоєному ними складі, то активність дітей, як вона виражається в іграх, спрямована не на реальність. Об'єкт гри неодмінно включає в себе реальність хоча б у незначній частині, але він не складається тільки з реальності: дитина за допомогою уяви доповнює і перетворює реальність, тож об'єкт гри завжди являє собою поєднання реального і уявного. Оскільки дитина дуже легко може варіювати роботу уяви щодо об'єкта гри, то це надає дитині надзвичайно важливого почуття влади над предметом гри, розвиває бажання пробувати на ньому свої сили, розвиває бажання до вільної і творчої активності. Завдяки саме цьому *іграм* розкривають перед *психічними можливостями* дитини нову і привабливу для себе перспективу творчості, створюють нові стимули до активності, зумовлюють приплив енергії і завдяки цьому є дуже суттєвим *фактором розвитку*. «Доки ще потрібний розвиток фізичних і психічних сил, – пише В. Зеньковський, – доти ще дитинство не закінчено, ігри мають цю психічну дію, мають цю функцію» [6, с. 26]. Звідси – формула, яку свого часу висунув Грос: ми не тому граємо, що ми діти, але для того і дано нам дитинство, щоб ми грали. Функція дитинства, згідно з цією формулою, полягає в тому, щоб дати розвинутися дитині, не входячи в пряме спілкування з дійсністю, але водночас не видаляючи її цілком від дійсності. Отже, ігри у філософській психології і є тією формою активності, в якій найкраще вирішуються завдання дитинства, оскільки об'єкт ігор неодмінно пов'язаний із реальністю, хоча і не перебуває повністю з нею. Участь уяви в побудові об'єкта гри зумовлює психічну дієвість гри, її стимулюючу силу.

У теоріях гри представників філософської психології кінця XIX – початку XX ст. акцент робиться на ролі *уяви*. Вважається також, що в процесі гри відбувається пізнання дійсності, а значить – і розвитку інтелекту. Завдяки уяві уможливлюється побудова образів, їх відтворення і зберігання. Створення нових образів характеризує *творчу* або *продуктивну уяву*, відтворення минулих – *репродуктивну*. Між цими двома формами уяви не визнається принципова, якісна різниця,

а є лише кількісна відмінність, різниця в розвиненості різних процесів. Уява є не лише функцією інтелекту, вона пов'язана і залежить від психічного процесу пам'яті, включена в роботу мисленнєвого процесу. В. Вундт (1832–1920) висував розуміння уяви, згідно з яким уява і мислення протиставляються всім іншим інтелектуальним процесам як вищі (апперцептивні) процеси – нижчим (асоціативним) [3]. Але у Вундта це залишалося тільки програмою, фактично ж у нього уява все-таки залишалася перехідним ступенем до мислення. Згодом під уявою Вундт починає розуміти загальну творчу здатність психіки. Згідно з поглядами представника французької філософської психології Теодюля Рібо (1839–1916), образи становлять не мету, а лише засіб у роботі уяви. Цим він відходить від інтелектуалістичного розуміння уяви, а основна функція уяви, згідно з Рібо, полягає в забарвлені емоційної сфери [7].

Функція уяви, її роль у розвитку емоційного життя виражається у наступному законі, сформульованому В. Зеньковським: будь-яке почуття шукає свого вираження як у тілесній, так і в психічній сфері; ці сфери є взаємопов'язаними. Тілесний прояв почуття виражається в рухах, міміці, пантоміміці, а під психічним вираженням почуття розуміється психічна робота, яка безпосередньо примикає до переживання почуття, і сенс якої полягає в тому, щоби зробити більш найчемнішим зміст почуття і так закріпити його в системі психічного життя. Це здійснюється завдяки образам, які спливають у свідомості і які слугують засобом психічного вираження почуття. Почуття, які не можуть знайти для себе «вдалого» психічного вираження в образі, залишаються ніби неусвідомленими і незакріпленими. Але якщо почуття знаходить своє вираження в будь-якому образі, то цей образ стає стільки ж засобом з'ясування, інтелектуалізації почуття, скільки й засобом психічного впливу його на психіку. В роботі уяви, відповідно, має місце *емоційне мислення*, яке необхідно протиставити *пізнавальному мисленню*. У пізнавальному мисленні образи сприймання перетворюються в думки, в яких людина усвідомлює істину. В роботі уяви матеріал емоційного досвіду переробляється з метою вираження і засвоєння ідеального.

У філософській психології кінця XIX – початку XX ст., як зазначено вище, ігри найтіснішим чином пов'язані з уявою. Уява пов'язується з емоційною сферою, між ними відбувається взаємовплив, а не суто інтелектуальний зв'язок. У такому разі *психічним коренем* гри визнається *емоційна сфера*. У першому періоді дитинства саме емоційна сфера превалює над інтелектуальною, саме перша здійснює провідний вплив, зокрема, і на розвиток психічних проявів. Ігри сприяють розвитку емоційної сфери та слугують завданням емоційного життя дитини. В іграх емоційне життя шукає свого вираження, вирішення своїх запитів і завдань. Гра визначає і виявляє *психічну настанову* і накладає свій відбиток на всьому психічному житті. Гра є особливою сферою життя в людині, де об'єкт діяльності є іншим, ніж зазвичай, і ставлення у людини до нього теж є особливим.

Психологічно гра у філософській психології кінця XIX – початку XX ст. може бути визначена не як діяльність, мета якої в ній самій, а як діяльність, що слугує цілям тілесного і психічного вираження почуття. Зміна реальності, котра має місце під час гри, створюється роботою уяви. В грі дитина зовсім не прагне пізнати дійсність, а прагне її *програти*.

У своїй суб'єктивній стороні гра визначається її зв'язком з емоційною сферою. Насамперед, гра слугує запитам почуття, і саме тому діти часто так легко і безтурботно руйнують те, що творили під час гри, адже речі самі по собі їх тут не цікавлять. Психологія гри, зазначає В. Зеньковський, позначена завжди серйозністю; те, що дорослі називають лукавством, грайливістю, є вже власне виходом зі своєрідної психології гри, яка завжди позначена, нехай навіть наївною, але все ж таки *серйозністю*. Не тільки дорослі, але й діти не схвалюють того, коли хто-небудь у процесі гри починає жартівливо і грайливо, а не, так би мовити, серйозно ставитися до того, що вони роблять. Настанова на серйозність цілком визначається в грі інтересами почуття, і цим вона відрізняється від тієї серйозності, яка властива дорослим під час роботи. В роботі важливий і цінний результат, а в грі – сама активність, тобто простір у вираженні почуття.

Представники філософської психології відстоювали позицію, що дитина дуже рано навчається того, що не з усім можна грати, рано навчаються розрізняти настанову на гру і настанову на роботу, розуміючи під останньою ділове ставлення до дійсності. Наскільки у свідомості дитини дуже рано вимальовуються два шляхи активності (шлях пристосування і шлях творчості), настільки гра стає переважною (а дуже довго і єдиною) формою творчості дитини. Пристосування до дійсності не дає жодного місця творчості, воно тут непотрібне і недозволене, і це дитина усвідомлює дуже рано на власному досвіді. Сфера гри все очевидніше відмежовується від сфери дійсності, і дитина, зазначає В. Зеньковський, навчається не переходити цей заповідний кордон. У цьому плані ігри мають значення в розвитку інтелекту, саме в розумінні того, що таке дійсність з її законами, з її незмінним порядком. Ігри сприяють розвитку інтелекту і як форма «експериментального вивчення» різних явищ, але все це побічні продукти гри, а не її основний зміст.

Висновки. Отже, в період дитинства провідною діяльністю, яка сприяє розвитку психіки у філософській психології кінця XIX – початку XX ст. і визнається механізмом цього розвитку, є *гра*. З переходом людини до зрілості гра не зникає, але в дитинстві вона утворює найважливішу форму активності і займає центральне місце в житті дитини та її психічному розвитку. Психічна організація дитинства надзвичайно сприятлива такому розвитку гри, оскільки взаємовідношення психічних проявів дитини визначається переважним розвитком емоційного життя, а отже – і уяви. Ігри слугують інтересам почуття, а робота уяви перетворює реальність. Завдяки саме останній своїй властивості ігри стають надзвичайно цінною підмогою в справі підготовки дитини до майбутнього життя. В іграх дитина проходить необхідний період підготовки, розвиває й тренує психічні властивості. Особистість дитини розвивається на психічному просторі, не знаючи обмежень і однобічності. Звичайно, посідаючи центральне місце в житті дитини, ігри не виключають «ділової» активності, реальної взаємодії з реальною дійсністю, але все це втягується в процес гри, забарвлюється її переживаннями. Спірним залишається для представників філософської психології на рубежі XIX – XX ст. питання про зміст ігор і питання про тривалість періоду ігор.

Література:

1. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы / В кн.: *Психология формирования и развития личности* / отв. ред. Л.И. Анциферова. Москва : Наука, 1981. С. 3–19.
2. Бауэр Т. Психическое развитие младенца. Москва : Прогресс, 1979. 320 с.
3. Вундт В. Фантазия как основа искусства. Москва : Тип. М.О. Вольфа, 1914. 150 с.
4. Грос К. Душевная жизнь ребенка. Киев : Фребелев, 1916. 224 с.
5. Запорожец А.В., Венгер Л.А. Зинченко В.П., Рузская А.Г. Восприятие и действие / под ред. А.В. Запорожца. Москва : Просвещение, 1967. 324 с.
6. Зеньковский В.В. Психология детства. Лейпциг : Сотрудник, 1924. 348 с.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л.М. Проколієнко. Київ : Рад. школа, 1989. 608 с.
8. Марцинковская Т.Д. История детской психологии. Москва : Владос, 1998. 272 с.
9. Приходько Ю.О. Дитяча психологія: Нариси становлення та розвитку. Київ : Міленіум, 2003. 192 с.
10. Сикорский И.А. Душа ребенка. Москва : Астрель, 2008. 153 с.
11. Спенсер Г. Воспитание умственное, нравственное и физическое. Санкт-Петербург : Изд. Н.П. Карбасникова, 1877. 380 с.
12. Шиллер Ф. Собрание сочинений : в 7 т. Т 6. Москва : ГИХЛ, 1957. 793 с.

Melnyk O. A. Pperceptions on mechanisms of development of the psychic of human in the philosophical-psychological tradition of the late XIX – early XX century

The article substantially proves that the game for representatives of the philosophical and psychological tradition of the late XIX – beginning twentieth century is understood as a mechanism for the development of all human mental manifestations, and the study of play plays an important role in understanding the development of human mental life. At the beginning of mental development, the game is recognized as a leading activity. Play and the level of development of the imagination greatly affects the development of the psyche, and the object of the child's play is always partly created by the work of the imagination. It is claimed that the imagination makes it possible to build images, reproduce them and store them. Creating new images characterizes the creative or productive imagination, reproducing the past – reproductive. There is no fundamental, qualitative difference between the two forms of imagination, but only a quantitative difference, a difference in the development of different processes. Not only is imagination a function of intelligence, it is connected and dependent on the mental process of memory, involved in the work of the thought process. The connection, the interplay of imagination with the emotional sphere is revealed. In this case, the emotional root of the game is the emotional sphere. In the first period of childhood, it is the emotional sphere that prevails over the intellectual, and the first exerts a leading influence, in particular, on the development of mental manifestations. In games, emotional life is looking for expression, solving its requests and tasks. The game defines and discovers mental orientation and imposes its imprint on the entire mental life and the course of its development. Psychological play in the philosophical psychology of the late XIX – beginning twentieth century. It is defined not as an activity whose purpose it is itself, but as an activity that serves the purposes of bodily and psychic expression of feeling. The change of reality that takes place at play is created by the work of imagination. In the game, the child does not want to know reality, but wants to lose it. In its subjective side, the game is determined by its relation to the emotional sphere. Representatives of philosophical psychology at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. stood in the position that the child learns very early because it is not possible to play with everything, early learn to distinguish between the instruction for the game and the instruction for the job, understanding the last business attitude to reality. As far as two ways of activity (the way of adaptation and the way of creativity) appear very early in the child's mind, so much play becomes the predominant (and for a very long time and only) form of the child's creativity.

Key words: *mental development, psychology of play, imagination, emotions, knowledge of reality.*

УДК 159.9.01–025.13
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.14

М. М. Мельничук
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ РІЗНОЇ СТАТІ

У роботі наведено узагальнені дослідження толерантності, які торкаються підходів до її змісту. Показано, що толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку. Доведено, що ці характеристики толерантності передбачають застосування системного підходу щодо дослідження цього явища. Отримані дані підтверджують гіпотезу про те, що рівень вираженості толерантності має тісний взаємозв'язок саме з показниками соціально-психологічного рівня системи толерантності. Показано, що орієнтація на загальнолюдський рівень цінностей, тобто домінування принаймні просоціального, а то і духовного, рівня у структурі особистості є взаємопов'язаним із толерантним поводженням з іншими, тоді як егоцентричний рівень може призводити до інтолерантної поведінки у представників обох статей. Проаналізовано, що як у хлопців, так і в дівчат показники загального рівня толерантності є тісно прямо пов'язаними (у порядку зменшення зв'язку) із соціальною адаптацією, відсутністю екстрапунітивних реакцій, універсалізмом, фіксацією на задоволенні потреби (подоланні перешкоди), відсутністю фіксації на перешкодах і вимірюваних аспектах інтолерантності, гнучкістю мислення. Це свідчить про включення комунікативної толерантності в систему соціальної адаптації, її зв'язок з особливостями реагування на стрес, загалом – поведінковими стратегіями людини, про важливість ціннісних орієнтацій (на універсальні цінності, доброту, гармонію у протилежність орієнтації на власний статус, досягнення та задоволення) та розвитку дивергентного мислення для проявів толерантності. Визначено, що в межах обох статей отриманні дані дають змогу відхилити припущення про лінійну детермінацію толерантності рівнем нервово-психічної стійкості. З'ясовано, що у хлопців порівняно з дівчатами можна говорити про менший рівень інтегрованості толерантності в систему особистісних якостей і характеристик, більшу різницю між толерантністю на рівні поведінки та на рівні установок, більшу відносну питому вагу гнучкості мислення, відсутність орієнтації на владу для комунікативної толерантності.

Ключові слова: *терпимість, відвертість, поблажливість, безконфліктність, емпатія, системний підхід.*

Постановка проблеми. Важливою якістю, яка свідчить про соціальну зрілість особистості та сприяє її повноцінній адаптації в суспільстві, є міжособистісна толерантність. Саме тому проблема психологічного вивчення причин, механізмів і наслідків толерантності особистості є *актуальною* суспільною проблемою.

Огляди закордонних і вітчизняних робіт із толерантності свідчать про неможливість дати толерантності однозначну дефініцію, звести до якоїсь однієї характеристики, локалізувати в певній тематиці. Аналіз літератури показує, що одні вчені ототожнюють толерантність із терпимістю, яка споконвічно припускає деяке зусилля над собою [2; 4; 7–9 та ін.]. Інші дають толерантності більш широке визначення, у якому основними її характеристиками виступають позитивні за своєю природою якості й властивості особистості [1; 9; 10; 14]. Навіть у *психологічному аспекті* феномен толерантності не лежить тільки в одній площині – його зміст неоднорідний, не може бути зведений до окремої властивості, показника, характеристики. Отже, сутність проблеми толерантності в психології розкрита недостатньо.

Метою статті є аналіз статевих відмінностей міжособистісної толерантності студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Такі характеристики толерантності, як складність, багатокомпонентність, подвійна обумовленість (біологічне – соціальне), передбачають: по-перше, застосування системного підходу щодо дослідження цього явища, по-друге, дають змогу вважати толерантність системним об'єктом вивчення. Системний підхід до вивчення толерантності дає змогу виокремити три рівні цього інтегрального особистісного феномена: психофізіологічний, індивідуально-психологічний і соціально-психологічний (М. Мельничук). Найнижчий психофізіологічний рівень (вегетативні реакції, зміни психомоторики тощо) в системі толерантності ми пропонуємо назвати *витривалістю.*

© Мельничук М. М., 2019

Психологічний рівень (показники психічних функцій) включає тріаду компонентів (когнітивний, емоційний, поведінковий), що ми визначаємо як *поблажливість.* Особистісні установки, цінності та смисли, що об'єднані на соціально-психологічному рівні й виявляються як розвинена толерантність, ми пропонуємо назвати *прийняттям.*

Для вивчення особливостей взаємозв'язків між показниками кожного рівня системи толерантності та загальним рівнем її вираженості нами проведено емпіричне дослідження. У ньому перевірялося припущення: рівень вираженості толерантності має тісний взаємозв'язок саме з показниками соціально-психологічного рівня, оскільки ієрархія структурних елементів системи толерантності дає змогу верхнім (пізнішим) складникам виконувати регулюючу функцію відносно нижніх. Виявлено, що орієнтація на загальнолюдський рівень цінностей (універсалізм, доброта), тобто домінування принаймні просоціального, а то і духовного, рівня у структурі особистості, є взаємопов'язаним із толерантним поводженням з іншими, тоді як егоцентричний рівень (влада, гедонізм) може призводити до інтолерантної поведінки [13].

Безсумнівний інтерес являє собою дослідження статевих особливостей взаємозв'язку показників системи толерантності. У вітчизняній і зарубіжній психології та соціології накопичено досить багато досліджень, які демонструють відмінності у значимості тих чи інших цінностей для чоловіків і жінок [9; 15].

У дослідженні взяли участь студенти Полтавського національного педагогічного університету віком від 20 до 21 років. Обсяг вибірки – 250 осіб. Група студентів мала однаковий вік і рівень освіти. До неї увійшли представники обох статей (149 чоловічої та 101 жіночої статі).

Арсенал нашого дослідження складається з таких методик (відповідно до попереднього обґрунтування причин нашого вибору): методика «Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С.М. Кірова)»; методика «Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса»; методика «Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном)»; методика Н. Голла на визначення рівня емоційного інтелекту; методика дослідження малюнкової фрустрації (за С. Розенцвейгом); методика Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості; методика «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.У. Солдатовою, О.О. Кравцовою, О.Є. Хухлаєвим, Л.А. Шайгеровою)»; методика діагностики загальної комунікативної толерантності (за В.В. Бойком). Аналіз результатів проводився за допомогою методів математичної статистики SPSS.

Огляд найбільш «інформативних кореляцій» (за Пірсоном) шкали «Кількісний аналіз» методики «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.У .Солдатовою, О.О. Кравцовою, О.Є. Хухлаєвим, Л.А. Шайгеровою)» і загальної шкали методики діагностики загальної комунікативної толерантності (за В.В. Бойком) з іншими змінними у межах кожної статі дав змогу виявити таке. Найбільш виразним результатом є виявлення надзвичайно тісного зв'язку з рівнем соціальної адаптації ($r = 0,960$; $p < 0,001$). Такий рівень взаємозв'язку примушує замислитись, чи є ці шкали показниками різних конструктів (які поєднує, наприклад, певні загальні механізми реагування на соціальне оточення) чи вони є проявами загального чинника, наприклад соціальної зрілості чи адаптованості до середовища. У будь-якому разі можна зазначити, що соціальна адаптація тісно пов'язана з рівнем толерантності та навпаки. Загалом, можна говорити про високий рівень зв'язку узагальненої шкали толерантності за Г.У. Солдатовою з показниками методики С. Розенцвейга. Крім уже вказаної шкали соціальної адаптації, наявні сильні кореляції (у діапазоні від 0,706 до 0,887 за модулем) з екстра- та імпунітивними реакціями (перша з цих кореляцій є від'ємною), фіксацією на задоволенні потреби та фіксацією на перешкодах (від'ємна). Отже, відсутність тенденції звинувачувати в неприємностях інших, концентрація уваги на досягненні мети, а не на перешкодах, є тісно взаємопов'язаними з комунікативною толерантністю. Можна висунути припущення, що механізми та детермінанти комунікативної і фрустраційної толерантності значною мірою є спільними, що й зумовлює картину, яка спостерігається. Зі шкалами самозахисту та інтрапунітивної реакції наявні помірна та слабка негативні кореляції відповідно, тобто якщо намагання ухилитись від відповідальності та докорів може бути досить суттєвою перешкодою для толерантності, то прийняття провини на себе теж не є позитивним чинником для останньої, можливо, через надмірну увагу до себе, власного «Я», почуття провини, що може переноситися на оточення.

Під час огляду результатів кореляційного аналізу зі шкалами методики Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості звертає на себе увагу висока кореляція з цінністю універсалізму (як на нормативному, так і на поведінковому рівні; $r = 0,882$; $p < 0,001$, $r = 0,855$; $p < 0,001$ відповідно), а також висока від'ємна кореляція з нормативним рівнем цінності влади ($r = -0,707$; $p < 0,001$). На нашу думку, ці результати є цілком логічними, враховуючи те, що перша шкала оцінює орієнтацію на вищі цінності, гармонію та децентрацію, тоді як друга – орієнтацію на себе та свій статус. Такі результати підтверджуються й іншими даними: середнім позитивним зв'язком із добротою ($r = 0,673$; $p < 0,001$ для поведінкового та $r = 0,646$;

p < 0,001 для нормативного рівнів), від'ємним – з нормативним рівнем досягнень і поведінковим рівнем влади (r = -0,587; p < 0,001; r = -0,539; p < 0,001 відповідно), помірними зворотними кореляціями з нормативним і поведінковим рівнями гедонізму (r = -0,482; p < 0,001; r = -0,424; p < 0,001 відповідно). Зазначимо, що з цінностями самостійності, безпеки, конформності, традицій, стимуляції або зовсім не виявлено зв'язку, або наявні слабкі чи дуже слабкі кореляції.

Звертаючись до взаємозв'язків зі шкалами методики В.В.Бойка, можна зазначити, що вони переважно середні (діапазон від r = -0,411 до r = -0,798; p < 0,001 в усіх випадках) й усі від'ємні (що відповідає особливостям цього діагностичного інструмента). Сильна кореляція спостерігається лише з узагальненою шкалою методики В.В. Бойка (r = -0,798). Якщо ж говорити про субшкали, то зі зниженням толерантності найбільшою мірою взаємопов'язані неприйняття іншого, категоричність і невміння приховувати почуття (у порядку зменшення зв'язку), а найменшою (що цікаво) – нетерпимість.

Аналізуючи результати кореляційного аналізу зі шкалами методики дослідження творчого мислення Ф. Вільямса, можна зазначити таке. З узагальненою шкалою та назвою спостерігаємо прямі середні кореляції (r = 0,567; p < 0,001; r = 0,530; p < 0,001 відповідно). Найсильніша тісна кореляція наявна з гнучкістю (r = 0,713; p < 0,001), а найслабші помірні – з розробленістю та оригінальністю (r = 0,459; p < 0,001; r = 0,359; p < 0,001 відповідно). Це свідчить на користь припущення щодо важливості творчого дивергентного мислення з багатим словниковим запасом (що говорить про сформованість вербального інтелекту), вміння розуміти ситуацію з різних кутів зору, гнучкості в підході до розв'язання завдань для розвитку комунікативної толерантності.

Переходячи до кореляцій зі шкалами методик нервово-психічної стійкості, емпатії (за А. Мехрабіаном і М. Епштейном) та емоційного інтелекту (за Н. Голлом), важливо зазначити, що лише зі шкалами емпатії та емоційної обізнаності були виявлені значущі кореляції (r = 0,229; p = 0,003; r = 0,188; p < 0,014, тобто слабка і дуже слабка відповідно). Це свідчить про відсутність лінійних зв'язків толерантності з емоційним інтелектом (як вимірюваного відповідним опитувальником), нервово-психічною стійкістю. Водночас розуміння власних емоцій і емоцій інших є слабо взаємопов'язаним з комунікативною толерантністю.

Також у разі кореляцій із власними субшкалами слід зазначити, що хоча всі шкали тісно пов'язані з узагальнюючим показником (діапазон від r = 0,728 до r = 0,813; p < 0,001 в усіх випадках), але найбільш точним наближенням до загальної шкали толерантності є етнічна толерантність.

Аналіз кореляцій шкали «Кількісний аналіз» з іншими методиками у межах чоловічої статі, дотримуючись запропонованої під час попереднього розгляду схеми, але звертаючи додатково увагу на відмінності структури зв'язків між чоловічою та жіночою статями, дав змогу виявити такі особливості. Однією з таких особливостей, що відразу помічається, є менша сила взаємозв'язків показників у чоловічої групи, при цьому частину слабких і дуже слабких кореляцій, що спостерігалися в дівчат, не виявлено на значущому рівні в юнаків.

Під час аналізу кореляцій із методикою С. Розенцвейга було виявлено, що, як і в жіночої вибірки, найбільш висока кореляція (з урахуванням усіх методик) спостерігається з рівнем соціальної адаптації (r = 0,895; p < 0,001). Це свідчить про тісний зв'язок соціальної адаптації з рівнем толерантності. На нашу думку, це більшою мірою говорить про комунікативну толерантність як прояв соціальної зрілості, соціальної адаптації. Можливе і таке пояснення: соціально адаптовані більшою мірою розуміють важливість і необхідність толерантного ставлення до оточення. Крім уже вказаної шкали соціальної адаптації, спостерігаємо сильні кореляції з екстрапунітивними реакціями та фіксацією на задоволенні потреби (r = -0,714; p < 0,001; r = 0,708; p < 0,001 відповідно). Комунікативна толерантність середньо взаємопов'язана з фіксацією на перешкодах й імпунітивними реакціями (r = -0,667; p < 0,001; r = 0,509; p < 0,001 відповідно). Тобто комунікативна толерантність є середньо та тісно взаємопов'язаною з відсутністю тенденції звинувачувати оточення в ситуації стресу, вмінням сконцентруватися на засобах подолання перешкод, а не на самих цих труднощах. Якщо правильне припущення про спільність механізмів і детермінант комунікативної та фрустраційної толерантності, то можна зазначити, що в юнаків вони, як і ці види толерантності, є більш диференційованими. Зі шкалами самозахисту та інтрапунітивної реакції значущих кореляцій, на відміну від дівчат, не виявлено.

Огляд результатів кореляційного аналізу зі шкалами методики Ш. Шварца дав змогу виявити, що, як і в жіночої вибірки, звертають на себе увагу високі кореляції з цінностями універсалізму та влади на нормативному рівні (r = 0,811; p < 0,001, r = -0,722; p < 0,001 відповідно). Також наявні середні позитивні кореляції з поведінковим рівнем цінностей універсалізму і доброти та нормативним рівнем доброти (r = 0,693; p < 0,001, r = 0,591; p < 0,001, r = 0,585; p < 0,001 відповідно). Узагальнена шкала толерантності за методикою Солдатової помірно зворотно корелює з нормативним і поведінковим рівнями досягнень і гедонізму (діапазон від r = -0,458 до r = -0,323; p < 0,003 в усіх випадках). Зазначимо, що з цінностями самостійності, конформності, традицій,

самостійності не виявлено зв'язку. Отже, можна говорити про цінності універсалізму і доброти як такі, що сприяють прояву толерантності через децентровану позицію людини, її прагнення до гармонії, тоді як орієнтація на власний статус, досягнення, задоволення через центрацію на себе, протиставлення себе іншим людям, можливо, більш низький (наприклад, психологічно-соціальний) рівень функціонування людини є чинниками, що перешкоджають формуванню та прояву комунікативної толерантності.

Під час аналізу взаємозв'язків зі шкалами методики В.В. Бойка можна зазначити, що вони переважно помірні (діапазон від r = -0,304 до r = -0,559; p ≤ 0,006 в усіх випадках) й усі від'ємні (що відповідає особливостям цього діагностичного інструмента). Середня кореляція спостерігається як з узагальненою шкалою методики В.В. Бойка (r = -0,559), так і з категоричністю (r = -0,509). Якщо ж говорити про інші субшкали, то зі зниженням толерантності найбільшою мірою взаємопов'язані прагнення переробити іншого та неприйняття іншого (у порядку зменшення зв'язку), а найменшою – я як еталон. Тобто можна говорити про певні відмінності структури зв'язків комунікативної толерантності з проявами інтолерантності у юнаків і дівчат.

Розглядаючи результати кореляційного аналізу зі шкалами методики дослідження творчого мислення Ф. Вільямса, можна зазначити, що з узагальненою шкалою та гнучкістю мислення наявні прямі середні кореляції (r = 0,501; p < 0,001; r = 0,685; p < 0,001 відповідно). Помірні прямі кореляції наявні з назвою, розробленістю й оригінальністю (r = 0,476; p < 0,001; r = 0,400; p < 0,001; r = 0,359; p = 0,002 відповідно). Зазначимо, що рівень гнучкості дивергентного мислення виявився в юнаків більше пов'язаним із комунікативною толерантністю, ніж узагальнена шкала проявів інтолерантності, що досліджується за допомогою методики В.В. Бойка. Це говорить про відносно більшу питому вагу розвиненості дивергентного мислення порівняно з виявами більш чи менш толерантної поведінки для виразності толерантних установок. А також, як і в жіночій виборці, свідчить на користь припущення щодо важливості творчого дивергентного мислення з розвиненим словниковим запасом (як проявом сформованості вербального інтелекту), вміння розуміти ситуацію з різних кутів зору, гнучкості в підході до розв'язання завдань для розвитку толерантності.

Переходячи до кореляцій зі шкалами методик нервово-психічної стійкості, емпатії (за методикою А. Мехрабіана і М. Епштейна) та емоційного інтелекту (за методикою Н. Голла), важливо зазначити, що лише зі шкалою емпатії була виявлена значуща слабка кореляція (r = 0,269; p = 0,015). Це говорить про відсутність лінійних зв'язків толерантності з емоційним інтелектом (як вимірюваного відповідним опитувальником), нервово-психічною стійкістю.

Аналізуючи зв'язки з власними субшкалами, можна зазначити, що хоча всі шкали досить пов'язані з узагальнюючим показником (діапазон від r = 0,659 до r = 0,705; p < 0,001 в усіх випадках), але найбільш точним наближенням до загальної шкали толерантності є субшкала толерантності як риса особистості. Водночас кожна зі субшкал у юнаків є більш специфічною щодо загального показника, ніж у дівчат.

Висновки. У результаті проведеного емпіричного дослідження визначено, що як у хлопців, так і в дівчат показники загального рівня толерантності за методикою Г.У. Солдатової є тісно прямо пов'язаними (у порядку зменшення зв'язку) із соціальною адаптацією, відсутністю екстрапунітивних реакцій, універсалізмом, фіксацією на задоволенні потреби (подоланні перешкоди), відсутністю фіксації на перешкодах і вимірюваних методикою В.В. Бойка аспектів інтолерантності, гнучкістю мислення. Це свідчить про включення комунікативної толерантності в систему соціальної адаптації, її зв'язок з особливостями реагування на стрес, загалом, поведінковими стратегіями людини, про важливість ціннісних орієнтацій (на універсальні цінності, доброту, гармонію у протилежність орієнтації на власний статус, досягнення та задоволення) та розвитку дивергентного мислення для проявів толерантності. Водночас у межах обох статей отримані дані дають змогу відхилити припущення про лінійну детермінацію толерантності рівнем нервово-психічної стійкості. Проте у хлопців порівняно з дівчатами можна говорити про менший рівень інтегрованості толерантності в систему особистісних якостей і характеристик, більшу різницю між толерантністю на рівні поведінки та на рівні установок, більшу відносну питому вагу гнучкості мислення, відсутність орієнтації на владу для комунікативної толерантності.

Перспективою подальших досліджень є перехід до більш широкого вивчення загальної системи толерантності з урахуванням її різних складників, чинників і механізмів і подальше розроблення методичного інструментарію вимірювання толерантності як багаторівневого феномена.

Література:

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. Москва : Смысл, 2000. 255 с.
2. Бохеньский Ю. Сто суеверий: Краткий философский словарь предрассудков / пер. с польск. Москва : Прогресс – «VIA», 1993. 187 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 301 с.
4. Василенко Л.И. Краткий религиозно-философский словарь. Москва : Истина и Жизнь, 2000. 256 с.

5. Ганзен В.А., Юрченко В.Н. Систематика психических состояний человека. *Вестник Ленинградского университета*. 1991. № 6. С. 47–55.
6. Ганзен В.А. Структурно-функциональное описание психики человека. *Вестник Ленинградского университета*. 1982. № 5.
7. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь-справочник. Минск : Харвест, 2004. 576 с.
8. Ефремова Т.Ф. Новый энциклопедический словарь русского языка : толково-словообразовательный : в 2 т. : свыше 136 000 словарных статей: Около 250 000 семантических единиц. Москва : Русский язык, 2000. Т. 2 : П – Я. 1084 с.
9. Ильин Е.П. Дифференциальная психология мужчины и женщины. Санкт-Петербург, 2002. 342 с.
10. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности : учеб. пособие для слушателей сист. дополнит. проф. пед. образ. / Мин. образов. и науки РФ, Вятский гос. гум. ун-т. Москва : Академический проект, 2004. 176 с. (учебное пособие для вузов).
11. Комогоров П.Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего учебного заведений : дисс. … канд. пед. наук : 13.00.01. Курган, 2000. 191 с.
12. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Просвещение, 1984. 284 с.
13. Мельничук М.М. Емпіричне дослідження феномена толерантності як багаторівневої характеристики особистості студента: факторний аналіз. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка*. Київ, 2013. Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 8. Ч. 2. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2013. С. 234–242.
14. Павленко В.Н., Таглин С.А. Общая и прикладная этнопсихология : учеб. пособие. Москва : Т-во научных изданий КМК, 2005. 483 с.
15. Реан А.А. Психология изучения личности : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Изд-во А.В. Михайлова, 1999. 288 с.

Melnychuk M. M. Comparative studies of the inter-personal tolerance of student young people of different gender

The article is devoted to systemic analysis of the tolerance structure and levels of determination: psychophysiological, individual-psychological and social-psychological. The generalized researches of tolerance, which touch going near its maintenance, are in-process resulted. It is rotined that tolerance is the difficult, multidimensional and multicomponent phenomenon which has a few lines of display and development. It is well-proven that these descriptions of tolerance are foreseen by applications of approach of the systems in relation to research of this phenomenon. Findings confirm a hypothesis that close intercommunication has a level of expressed of tolerance exactly with the indexes of socialpsychological level. The study examines psychophysiological, personal, existential-humanistic, social-psychological and situational approaches to the study of tolerance in the domestic and foreign psychology. The necessity of a systematic study of tolerance, can go to the understanding of this phenomenon as an integrated system and personality characteristics with three levels of determination: psychophysiological, individual psychological and socio-psychological. Theoretical analysis shows that tolerance is a mature system integrity competence in tolerant behavior, cognitive complexity in the perception of contradictory world, empathy readiness, personal meanings, values and attitudes to coexist in peace. Study of this phenomenon should systematically take into account physiological, cognitive, emotional, behavioral and value-semantic aspects. It has been found out that the latter level (value orientations, personal maturity, social adaptation) is most important, the individual-psychological one (divergent thinking, empathy) has less importance and the psychophysiological level plays the smallest role in the determination of tolerance. It has been shown an interaction of different levels of determination, particularly the psychophysiological level promotes tolerance providing that value orientations are high (developed social-psychological level), while in another case – prevents.

Key words: *patience, leniensy, peaceableness, frankness, empathy, systems approach.*

УДК 159.9.072.432
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.15

В. В. Назаревич
доцент кафедри вікової та педагогічної психології
Рівненський державний гуманітарний університет

ОСТРАКІЗМ ЯК ПЕРЕДУМОВА БУЛІНГУ

У статті авторка робить спробу визначити особливості явища соціальної ізоляції в системі понять «остракізм», «віктимізація», «булінг» та систематизувати соціально-психологічні уявлення про механізми і форми суспільних взаємодій у цих процесах. Особливу увагу приділено розгляду системи переходу від соціального виключення до соціального цькування особистості, яка висвітлює механізми міжособистісних взаємодій сьогодення і, на думку психологів і соціологів, є однією з найактуальніших проблем людського буття.

Стаття присвячена важливості (зважаючи на зростаючу кількість дітей раннього й старшого шкільного віку, які мають власний досвід і розуміння ситуації неприйняття та знущань із боку однолітків) аналізу основних причин формування явища остракізму як передумови булінгу, які впливають на перебіг особистісного буття окремих індивідів і соціальних груп.

Також увагу звернено на нові форми віктимізації індивідів через простір Інтернету, що відображають мінливість соціальних умов сьогодення серед молоді, зміну уявлень дітей і підлітків про деструктивну й агресивну поведінку.

Висвітлено такі особливості та причини явища віктимізації: численні міжособистісні труднощі, відхилення від однолітків, відсутність дружби та її негативна якість. Також у дослідженні розглянуто проблеми із зовнішнім виглядом і низьким рівнем просоціальної поведінки, що є характерними для перехідного етапу від соціального неприйняття до знущань.

Вказано на роль розвитку емоційної регуляції та контролю буллера задля обмеження агресивної поведінки, а також важливість покращення середовища сім'ї, дисципліни та факторів навколишнього середовища – стресового домашнього життя і ворожості братів, сестер.

Зроблено висновки в системі розгляду понять «остракізм» і «булінг», прояви яких впливають на якість особистісного буття, адже явище соціального виключення систематично впливає на проживання в майбутньому остракізованим індивідом цькувань із боку оточення, однією з основних причин цього є утворення «синдрому жертви».

Подальший розгляд цієї проблеми бачимо в більш розгорнутому вивченні поняття остракізму, його впливу на формування деструктивної поведінки, актів знущань; механізмів подолання розвитку досліджуваних процесів, а також аналізі індивідуальних рис особистості, які впливають на можливість виходу із ситуації соціального виключення.

Ключові слова: *остракізм, остракізатор, соціальна ізоляція, булінг, деструктивні прояви особистості, знущання, цькування, віктимізація.*

Постановка проблеми. У шкільні роки булінг є одним із найпоширеніших проявів насильства серед однолітків. Дослідження знущань розпочалися понад сорок років тому, коли це явище визначалося як «агресивні, навмисні дії, що неодноразово здійснюються групою чи особою проти жертви, яка не може себе захистити» (Д. Ольвеус). Три критерії є актуальними для визначення агресивної поведінки як проявів булінгу: повторення, навмисність і дисбаланс сил.

Декілька міжнародних інституцій визнали явище булінгу актуальною та серйозною проблемою. У 1996 р. Всесвітня асамблея охорони здоров'я прийняла резолюцію, в якій визнала насильство провідною проблемою охорони здоров'я у світі (WHA 49.25) та закликала держави-члени невідкладно розглянути проблему поширення явища.

У шкільному контексті знущання з однолітків є найпоширенішою формою неприйняття серед дітей і молоді. Агресивна поведінка ставить під загрозу права дітей, включно з правом на освіту, як цього вимагає Конвенція про права дитини (Організація Об'єднаних Націй, 1989 р.). Прояви соціального відторгнення становлять особливі ризики для вразливих індивідів, таких як діти з обмеженими можливостями; біженці або особи, постраждалі від міграції; школярі, що піддаються остракізму, які належать до меншості, або ті, які відрізняються від групи однолітків.

Враховуючи широкі дослідження та зусилля, докладені для оцінки негативних наслідків прояву цього явища, усвідомлення зростаючої кількості дітей раннього та старшого шкільного віку, які мають власний досвід і розуміння ситуації неприйняття та знущань із боку однолітків – проблема булінгу потребує детального вивчення особливостей формування, перебігу та розроблення механізмів превенції, профілактики та корекції явища цькування.

© Назаревич В. В., 2019

Варто зауважити, що рівень поширеності досліджуваного явища є критичним і є гостра необхідність вивчення цієї проблеми та конкретизація явищ «остракізації», «віктимізації» та «булінгу» з метою їхньої швидкої ідентифікації та запобігання розвитку.

Мета статті – вивчення проблеми булінгу, висвітлення впливу остракізму як передумови формування ситуацій знущання.

Відповідно до вказаної мети, нами було висунуто такі ***завдання***:

1. Розкрити поняття остракізму, віктимізації та булінгу в системі наукових знань.

2. Проаналізувати особливості й закономірності реагування особистості під час соціальної ізоляції, формування явища віктимізації.

3. Вказати на вплив соціального неприйняття на формування процесів цькування індивідів.

Виклад основного матеріалу. Перші дослідження знущань розпочалися понад сто років тому (у 1905 р. К. Дьюкс опублікував свою роботу щодо шкільного цькування), але перші систематичні дослідження проблеми булінгу належать скандинавським ученим, зокрема феномен «булінгу» став безпосередньою темою наукових праць професора психології Дана Ольвеуса. Після подій у 1982 року, коли на півночі Норвегії три хлопчика в різних школах здійснили самогубство через цькування, була розроблена перша версія Програми Ольвеуса щодо запобігання булінгу (The Olweus Bullying Prevention Program). Ольвеус виділяв три основні критерії для визначення проявів булінгу: намір агресора заподіяти шкоду, повторюваний характер поведінки і дисбаланс сил агресора і жертви.

Проблема дослідження особливостей цькування, знущання і залякування особистості представлена в дослідженнях сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі психології, педагогіки та соціології.

Дослідження знущань, агресії та насильства в школах представлено у роботах зарубіжних науковців, щодо яких: D. Olweus (дослідження основних критеріїв булінгу та розроблення механізмів запобігання); T. Blackwell (превенція знущання в школі); K.N. Farrington (повторюваний характер знущань); B. Monks, W. Smith (види та форми прояву булінгу).

Вітчизняні дослідження проблеми булінгу представлено роботами Є. Грибанова, В. Іванченко, І. Кона, С. Кривцової, О. Ожийової, В. Пономарьова, В. Соловйова та іншими.

Аналіз численних публікацій із проблем булінгу показує, що специфіка прояву цькуваннь, їхні профілактики та корекції не досить розроблені. Незважаючи на поширеність цього явища в сучасному суспільстві, проблема булінгу залишається не досить розробленою та вирішеною.

Кожен індивід має потребу в належності до групи, що зумовлена інстинктом виживання і самозбереження. Наслідком цього є наявність в особи посилених когнітивних здібностей, які є індикаторами сигналів неприйняття групою або окремими суб'єктами. Тож відторгнення групою є загрозливою ситуацією для особистості та фундаментом для формування почуття особистої невпевненості [6, с. 32].

Відповідно до Тимчасової моделі загрози, остракізм може призвести до особистої невизначеності та ситуаційної неоднозначності, впливає на здатність деяких осіб піддаватися вигнанню протягом усього життя, перебувати в ролі «жертви», а також є причиною проживання особою процесу віктимізації, що є однією з основних передумов подальших знущань із боку однолітків [4, с. 13].

Віктимізація пов'язана з низкою інтерналізуючих проблем – депресією, тривогою та низькою самооцінкою. Вона зумовлена численними міжособистісними труднощами: відхиленням від однолітків, відсутністю дружби та її негативною якістю [21, с. 13]. Також діти, які мають проблеми із зовнішнім виглядом і низький рівень просоціальної поведінки, частіше піддаються насильству [17, с. 123].

Явище віктимізації (характерні жертвенні прояви особистості, прийняття систематичних знущань із боку однолітків) вважається перехідним етапом між остракізацією і насильством над індивідом, а також є передумовою булінгу (див. рис. 1).

Розглядаючи явище булінгу, варто вказати на його суб'єктну структуру:

- жертви;
- жертви-хулігани;
- булери [12, с. 123–130].

Розглядаючи характеристику особистості остракізатора й булера, необхідно вказати на їхні відмінності. В індивіда, що піддає соціальному вигнанню інших, переважає звичний спектр емоційних реакцій психічно здорової персони. Хулігану нерідко притаманний високий рівень агресивності, а також частими є випадки аутоагресії. Поведінка булера буде виразно асоціальною та матиме навмисний, упереджений зміст завдання фізичної, моральної шкоди «жертві». Поведінкові прояви суб'єкта, який сприяє соціальній ізоляції інших, здебільшого не будуть вороже спрямовані на окремого індивіда або групу осіб, часто можуть бути не усвідомлюваними для них самих.

Важливим для ідентифікації осіб, що вивчаються, є показники комунікативних зв'язків і наявність деструкцій особистості. Булери часто вирізняються нездоровою атмосферою в сім'ї та близькому соціальному оточенні, повторенням знущань над ними як особистістю (що стали передумовами психічних порушень, деструктивних проявів, жаги до насильства, схильності до жорстокості і т.д.) [13, с. 30–35] (див. табл. 1).

Рис. 1. Механізм впливу явища остракізму на формування процесу булінгу

Таблиця 1

Порівняльна характеристика психічних показників особистості остракізатора та булера

ПСИХІЧНІ ПОКАЗНИКИ	ОСТРАКІЗАТОР	БУЛЛЕР
Емоційні прояви	*Звичний спектр емоційних реакцій психічно здорової персони.*	*Високий рівень агресивності, прояви аутоагресії.*
Поведінкові прояви, мотиви	*Не проявляється яскраво виражене упередження і відкидання особистості, часто є неусвідомлюваним і не навмисним.*	*Виразно асоціальні, носять навмисний, упереджений зміст завдання фізичної, моральної шкоди «жертві».*
Комунікація, комунікативні зв'язки	*Нерідко має широке коло спілкування, яке обумовлюється приналежністю до спектра різних соціальних груп, а також часто високим соціальним статусом, який займає індивід.*	*Нездорова атмосфера в сім'ї, та близькому соціальному оточенні, можливе повторення знущань над ним як особистістю. Часто вузьке коло спілкування.*
Деструктивні прояви	*Немає явно виражених асоціальних нахилів.*	*Жаги до насильства, схильності до жорстокості, приглушення почуття жалю.*

Багато факторів ризику булінгу можна зрозуміти з урахуванням характеристик і цілей хуліганів: діти, які є несерйозними та невпевненими, можуть викликати стимулювання агресії в потенційних булерів. Такі характеристики також можуть зробити особу підходящою «ціллю» для індивідів, які прагнуть покращити свій статус, вибираючи покірних, невпевнених у собі «жертв» [16, с. 73–86].

Наявність соціальної підтримки друзів-однолітків зменшує зв'язок між факторами ризику та віктимізацією.

Жертви-хулігани – це виразна, хоч і досить невелика, група дітей і підлітків. Вони відкидаються своїми однолітками і демонструють як зовнішні, так і внутрішні проблеми. Часто такі індивіди проживають у несприятливих домашніх умовах, що характеризуються жорстоким поводженням і недбалим вихованням батьків [11, с. 78].

Булінг – це використання сили, примусу чи погроз, метою яких є зловживання фізичною силою або силою соціального статусу, агресивне домінування чи залякування [9, с. 223–225]. Важливою умовою ідентифікації знущань є сприйняття (з боку хулігана чи інших) дисбалансу фізичної чи соціальної сили. Цей дисбаланс відрізняє знущання від конфлікту. Знущання – це підкатегорія агресивної поведінки, що характеризується такими трьома мінімальними критеріями:

- ворожий умисел;
- дисбаланс сили;
- повторення протягом певного періоду часу [15, с. 167].

Явище, що вивчається, розглядається вченими як діяльність із повторною, агресивною поведінкою, яка покликана завдати шкоди іншому суб'єкту – фізично, психічно чи емоційно.

Булінг може бути індивідуальним або груповим – мобінг, в якому булер матиме одного або декількох «лейтенантів», котрі готові допомогти первинному хулігану в їхніх заходах.

Знущання в школі та на робочому місці також називають «жорстоким насильством» [20, с. 17–23].

Норвезький дослідник Д. Ольвеус указує на те, що знущання виникають, коли особа протягом тривалого часу піддається негативним діям з боку одного чи декількох інших суб'єктів, і що негативні дії відбуваються, коли особистість навмисно завдає шкоди або дискомфорт для іншої через фізичний контакт, слова чи іншими способами.

Індивідуальні знущання зазвичай здійснюються особою, яка проявляє деструктивну поведінку задля отримання влади над іншим індивідом [5, с. 106–110].

Явище булінгу може поширюватися в будь-якому контексті, в якому індивіди взаємодіють одне з одним: школі, сім'ї, робочому місці [5, с. 106–110], будинку та мікрорайонах. Основна платформа для знущань є на вебсайтах соціальних медіа.

Методи деструктивного впливу, які використовують для такого домінування, можуть включати фізичне насильство або примус, словесні домагання чи загрозу, і такі дії можуть неодноразово спрямовуватися на конкретні цілі [20, с. 31–33].

Подібні поведінкові прояви можуть пояснюватися відмінностями: соціального класу, раси, релігії, статі, сексуальної орієнтації, зовнішнього вигляду, поведінки, мови тіла особистості, репутації, лінії сили, соціального статусу [6, с. 32].

Індивідуальний булінг класифікують за чотирма типами (див. рис. 2.):

- Фізичний – це будь-які знущання, що завдають шкоди чиємусь тілу або майну (крадіжка, штовхання, удари, бійки та знищення майна). Фізичний терор рідко є першою формою булінгу, якої зазнає ціль. Зазвичай цей процес починається в іншій формі і згодом переходить до фізичного насильства. Головна характеристика фізичного булінгу – використання сили під час нападу на «ціль» [19, с. 27–30]. Іноді окремі академічні групи націлюються та відчужують однолітка через певні індивідуальні відмінності. Це швидко призводить до ситуації, коли однокласники катують, глузують і б'ють остракізовану особистість. Фізичні знущання нерідко розвиваються і з часом можуть призводити до згубного закінчення [5, с. 106–110].
- Вербальний – будь-які прояви соціального неприйняття, реалізовані в мовленні. Називати імена, поширювати чутки, погрожувати комусь та висміювати інших. Словесний булінг – один із найпоширеніших видів відсторонення індивідів [22, с. 15–16]. Його основним проявом є голос булера. У багатьох випадках словесні знущання не залежать від статі суб'єктів, але цей тип частіше трапляється серед осіб жіночої статі. Жінки використовують вербальні знущання, методи соціального відчуження, щоб домінувати, контролювати інших індивідів і демонструвати свою перевагу та силу [4, с. 13].
- Реляційний – це різновид булінгу, проявом якого є дії, які здійснюють із наміром завдати шкоди чиїйсь репутації чи соціальному становищу, що можуть бути пов'язані з прийомами, включеними у фізичні та словесні знущання. Реляційне відчуження – це форма остракізму, поширена серед молоді, особливо між індивідами жіночої статі [10, с. 10–13]. Подібна поведінка часто використовується як інструмент булерів для покращення свого соціального становища (через знищення рівня довіри та поваги інших індивідів) і як перспектива контролю над іншими. На відміну від фізичних знущань, які очевидні, реляційні не є явними і можуть тривати довгий час, не будучи ідентифікованими [1, с. 3–5].
- Кібербулінг – це використання технологій для цькування, погроз, бентеження чи націлювання на іншого індивіда. Якщо задіяна доросла

Рис. 2. Класифікація індивідуального булінгу

Рис. 3. Прояви мобінгу

особа, вона може відповідати визначенню кібердомагань чи кіберзлочинів, що можуть мати юридичні наслідки та передбачають позбавлення волі [21, с. 10–29]. Під технологіями розуміють такі: електронну пошту, обмін миттєвими повідомленнями, соціальні мережі (наприклад, Facebook), текстові повідомлення та мобільні телефони.

Фізичні, словесні та реляційні знущання є найбільш поширеними в початковій школі і можуть початися навіть раніше, супроводжуючи подальші етапи життя індивідів. Зазначається, що кіберзнущання частіше трапляються в середній школі, ніж у початковій [8, с. 104–112].

Розглядаючи тактику колективного цькування, вказують на залучення більш ніж одного індивіда проти цілі або мішені. Проявами мобінгу є чутки, ненависть, залякування, ігнорування, критика, приниження, дискримінація та ізоляція. Деякі автори характеризують це явище як злісне, несексуальне, нерасове/расове, загальне домагання [7, с. 76–104] (див. рис. 3).

Дослідження показали, що заздрість й обурення можуть бути мотивами для знущань [1, с. 3–5]. Дослідження рівня самооцінки остракізаторів вказують на низький рівень впевненості у власних здібностях і можливостях [2, с. 18]. Часто нарцисичні поведінкові прояви є механізмом компенсації, і знущання над іншими є інструментом для приховування сорому чи тривоги або підвищення самооцінки: принижуючи інших, булер почувається уповноваженим [14, с. 5– 14] (див. рис. 4).

Психолог Р. Баумейстер стверджує, що особистості, схильні до девіантних проявів поведінки, як правило, мають завищене, але крихке еґо, що зумовлено нездатністю сприймати критику, на яку реагують насильством та образами [7, с. 46–62].

Крім того, дослідники визначили інші фактори ризику: депресія і розлади особистості, лабільність до гніву і застосування сили, пристрасть до агресивних проявів; високий рівень розвитку інстинктивного захисту, за якого індивід часто здатен ідентифікувати дії інших як ворожі і звертатися

Рис. 4. Критерії остракізму, їхній зв'язок із булінгом

до нав'язливих або жорстоких заходів. Поєднання цих факторів також може бути причинами булінгу [5, с. 106–110].

Знущання також можуть бути наслідком генетичної схильності або органічних порушень індивіда. Батьки можуть допомогти малюкові розвинути емоційну регуляцію та контроль, щоб обмежити агресивну поведінку. Деякі діти не засвоюють ці навички через нездорову атмосферу в сім'ї, відсутність дисципліни та фактори навколишнього середовища на кшталт стресового домашнього життя, ворожості братів і сестер [18, с. 356–359].

На думку деяких дослідників, хулігани можуть схилятися до негативу та погано працювати в академічному плані. Доктор Кук стверджує: «Типовий хуліган має складнощі у вирішенні проблем з оточенням, у навчанні. Він або вона, як правило, мають негативне ставлення та переконання щодо інших, негативне ставлення до себе, що походить із сімейного середовища, яке характеризується конфліктом і бідним вихованням батьків» [8, с. 110–112].

Деякі дослідники припускають, що булери є психологічно найсильнішими та мають високий соціальний статус серед своїх однолітків, тоді як їхні «цілі» переживають складне емоційне становище та соціальну маргіналізацію [9, с. 351]. Групи однолітків часто популяризують дії хулігана, а члени цих груп беруть участь у поведінці індивіда – глузуванні, виключенні, ударах та образах одне одного як джерелі розваг [2, с. 32].

Вченими доведено, що особистості в зрілому віці, які мають схильності до девіантної та антисоціальної поведінки, здебільшого характеризуються авторитарністю проявів у поєднанні з гострою потребою контролювати чи домінувати [14, с. 5–14].

Висновки. Кожен індивід має потребу в належності до групи, яка зумовлюється інстинктом виживання і самозбереження. Наслідком цього є наявність в особи посилених когнітивних здібностей, що є індикаторами сигналів неприйняття групою або окремими суб'єктами.

Відторгнення групою є загрозливою ситуацією для особистості та фундаментом для формування почуття особистої невпевненості, яке має вплив на схильність індивіда до прийняття щодо себе ролі «жертви», формування процесу віктимізації. Це явище пов'язане з низкою інтерналізуючих проблем, таких як депресія, тривога й низька самооцінка, причинами яких є відсутність дружби та її негативна якість, проблеми із зовнішнім виглядом і низький рівень просоціальної поведінки.

Особистість, що є потенційною «мішенню» булера, характеризується проявами жертвенності та безумовним прийняттям знущань. Такі поведінкові прояви є основними передумовами булінгу.

Знущання можуть поширюватися в будь-якому контексті, в якому індивіди взаємодіють одне з одним: школа, сім'я, робоче місце, будинок та мікрорайони. Основна платформа для знущань є на вебсайтах соціальних медіа.

Подібні поведінкові прояви можуть пояснюватися відмінностями: соціального класу, раси, релігії, статі, сексуальної орієнтації, зовнішнього вигляду, поведінки, мови тіла особистості, репутації, лінії сили, соціального статусу.

Розглядаючи поняття булінгу, варто звертати увагу на його класифікацію: фізичний – будь-які

знущання, що завдають шкоди чиємусь тілу або майну; вербальний – будь-які прояви соціального неприйняття, що реалізуються у мовленні (називати імена, поширювати чутки, погрожувати комусь і висміювати інших); реляційний – різновид булінгу, проявом якого є дії, що здійснюються з наміром завдати шкоди чиїйсь репутації чи соціальному становищу, які можуть бути пов'язані з прийомами, включеними у фізичні та словесні знущання; кібербулінг – використання технологій для цькування, погрози, бентеження чи націлювання на іншого індивіда.

Часто передумовою деструктивних проявів поведінки є механізми компенсації – знущання над іншими використовують як інструмент для приховування власного сорому чи тривоги або підвищення самооцінки: принижуючи інших, булер почувається уповноваженим.

Високий рівень розвитку інстинктивного захисту, за якого індивід часто здатен ідентифікувати дії інших як ворожі, є ще одним фактором зародження негативних поведінкових реакцій особистості.

Індивіди в зрілому віці, які мають схильність до девіантної та антисоціальної поведінки, здебільшого характеризуються авторитарністю проявів у поєднанні з гострою потребою контролювати чи домінувати, що, у свою чергу, є наслідком механізму захисту особистісних соціальних позицій.

Подальший розгляд цієї проблеми бачимо в більш розгорнутому вивченні поняття остракізму, його впливу на формування деструктивної поведінки, актів знущань; механізмів подолання розвитку досліджуваних процесів, а також аналізі індивідуальних рис особистості, які впливають на можливість виходу із ситуації соціального виключення.

Література:

1. Бердишев І.С. Ліки проти ненависті. *Перше вересня*. 2005. № 18. С. 3–5.
2. Жаров С.Н. Трансцендентне в онтологічних структурах філософії і науки : автореф. … дис. докт. філос. наук. Вороніж, 2007. 40 с.
3. Кувшинова А.О. Люди і час: конфлікт поколінь у дзеркалі соціальної злагоди. Тюмень : Печатник, 2009. 319 с.
4. Лаврухіна І.М. Ідея трансцендентного: концептуальні версії в культурі : автореф. … дис. докт. філос. наук. Ростов, 2009. 42 с.
5. Попова Є.І., Пчєлинцева І.В. Специфіка жорстокого поводження з дітьми в шкільному середовищі. *Науково-методичний електронний журнал «Концепт».* 2014. № 6. С. 106–110.
6. Разеєв Д.Н. Телеологічний принцип в науці (трансцендентальний підхід) : автореф. … дис. … докт. філос. наук. Санкт-Петербург, 2009. 32 с.
7. Римський В.П. Паранаука як культурний феномен. *Наука і філософія: класичні, некласичні і постнекласичні парадигми*. Білгород : ВПЦ «ПОЛІТЕРРА», 2008. С. 46–101.
8. Ball H. Genetic and environmental influences on victims, bullies and bully-victims in childhood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2008. № 49. P. 104–112.
9. Berger K. Invitation to the Life Span. New York : Worth Publishers, 2014. 448 p.
10. Carroll M. The Harassed Worker. *Lexington Books*. 2016. № 16. P. 10–21.
11. Clayton R. Predictors of Bullying and Victimization in Childhood and Adolescence: A Meta-analytic Investigation. *School Psychology Quarterly*. 2010. № 25. P. 65–83.
12. Craig W. The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety, and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences.* 2013. № 24. P. 123–130.
13. Ericson N. Addressing the Problem of Juvenile Bullying. *Fact Sheet*. 2013. № 21. P. 30–35.
14. Hazlerr R. Areas of Expert Agreement on Identification of School Bullies and Victims. *School Psychology International*. 2007. № 18. P. 5–14.
15. Howard M. Bullies and their victims: Understanding a pervasive problem in the schools. *School Psychology Review*. 2006. № 23. P. 165–175.
16. Juvonen B. Bullying Among Young Adolescents: The Strong, the Weak and the Troubled Archived. 2004. № 13. P. 73–86.
17. Kumpulainen K. Psychiatric conditions associated with bullying. *Journal of Adolescent Medicine and Health.* 2008. № 20. P. 121–132.
18. Meyer D. The Gentle Neoliberalism of Modern Anti-bullying Texts: Surveillance, Intervention, and Bystanders in Contemporary Bullying Discourse. *Sexuality Research and Social Policy*. 2016. № 13. P. 356–370.
19. Patterson G. The bully as victim? *Paediatric Nursing*. 2005. № 17. P. 27–30.
20. Taylor F. Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice. *Stale Einarsen*. 2003. P. 17–42.
21. Valerie E. Bullies and victims in schools: a guide to understanding and management. *Open University Press.* 2009. P. 10–29.
22. Williams R. The Silent Epidemic: Workplace Bullying. *Psychology Today*. 2015. P. 11–21.

Nazarevych V. V. Ostrakism as a prerequisite of bulling

In the article, the author attempt to determine the peculiarities of the social exclusion phenomenon inside the system of ostracism, victimization, bulling concepts and to systematize social and psychological ideas about mechanisms and forms of social interactions in these processes. Particular attention is paid to considering the system of transition from social exclusion to social harassment of the individual, which highlights the mechanisms of present interpersonal interactions, and according to psychologists and sociologists is one of the most pressing problems of a human being.

The article is devoted to the importance (due to the growing number of school-age children who has their own experience and understanding of peers' rejection and abuse situation) of analysis of the basic prerequisites for the formation of the ostracism phenomenon, as a precondition for bulling, which influence the personal existence course of individuals and social groups.

Attention is paid to new forms of victimization of individuals across the Internet, reflecting the today's changing social conditions among young people, changing children's and adolescents' perceptions of destructive and aggressive behavior.

The following features and causes of the victimization phenomenon are highlighted: numerous interpersonal difficulties, deviations from peers, absence of friendship and its negative quality. Also, problems with the appearance and low level of prosocial behavior that characterize the transition from social rejection to bullying are considered.

The role of the emotional regulation development and control of the buller to limit aggressive behavior is emphasized, as well as an importance of the improvement of family environment, discipline and factors such as stressful home life and siblings' hostility.

Conclusions have been made in the system of the ostracism and bullying concepts, which manifestations affect the quality of personal being, because the phenomenon of social exclusion systematically influences future harassment of the ostracized individual by others, one of the main reasons for this is the formation of "victim syndrome".

Further consideration of this problem can be seen in a more extensive study of the concept of ostracism, its impact on the formation of destructive behavior, acts of abuse; mechanisms to overcome the development of the investigated processes; individual personality traits that influence the possibility of avoiding the situation of social exclusion.

Key words: *ostracism, ostracizer, social isolation, bulling, destructive manifestations of personality, bullying, harassment, victimization.*

УДК 159.925.8
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.16

І. В. Новицька
викладач кафедри гуманітарних дисциплін
та психології поліцейської діяльності
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДІБНОСТІ ДО РОЗПІЗНАВАННЯ БРЕХНІ У СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті наводяться числові дані щодо успішності розпізнавання брехні співробітниками правоохоронних органів (поліцейськими, суддями, працівниками митниці та іншими), а також чинники, що можуть впливати на цей процес (зокрема, розглядається упередженість як негативна установка бачити брехню у різних ситуаціях міжособистісної взаємодії та орієнтація на недостовірні сигнали введення в оману), додатково описуються техніки проведення допиту, засновані на підвищенні рівня когнітивного навантаження комуніканта (наприклад, попросити підозрюваного розповісти історію, не відриваючи очей від співрозмовника, переказати хронологію подій у зворотному порядку, описати ситуацію, паралельно виконуючи якесь нескладне завдання тощо).

За результатами аналізу літератури робиться висновок, що успішність розпізнавання брехні у співробітників правоохоронних органів варіюється у межах 40–60%, тобто не перевищує випадкового вгадування, яке, як відомо, становить 50%. Зазначається також, що у здібностях розрізнити правду та брехню поліцейські не відрізняються від звичайних студентів. Хоча зарубіжні дослідники наводять окрему категорію працівників служб безпеки, які розпізнають брехню вище середнього рівня – це таємні агенти, чия точність розпізнавання ситуацій введення в оману перевищує 70%. Це пояснюється тим, що їх навчають за спеціальними програмами, які передбачають швидке і одночасне візуальне сканування великої кількості людей. Зазначається також, що проблематика висвітлена більшою мірою в зарубіжних дослідженнях, тоді як як здібність до розпізнавання ситуацій введення в оману в українських поліцейських фактично не вимірювалася.

Окреслюються подальші перспективи дослідження, які вбачаються у встановленні рівнів успішності розпізнавання брехні у різних підрозділах співробітників правоохоронних органів (зокрема, у патрульних поліцейських, слідчих, працівників карного розшуку, адвокатів, суддів, курсантів, ад'юнктів та інших), а також у встановленні ступеня вираження професійної деформації – упередженості – під час розпізнавання різних типів повідомлень: правдивих і дезінформаційних.

Ключові слова: *брехня, допит, упередженість, недостовірні сигнали, когнітивне навантаження.*

Постановка проблеми. Розпізнавання брехні – важливе завдання, яке стоїть перед багатьма дослідниками та фахівцями-практиками, зокрема перед психологами, педагогічними працівниками, поліцією, слідчими, адвокатами та іншими. Проте, незважаючи на велику соціальну затребуваність, здобутки в цій сфері й досі представлені спорадичними публікаціями, що часто містять суперечливі дані.

Особливо гостро проблема розпізнавання брехні стоїть перед працівниками правоохоронних органів, адже від їхніх навичок у викритті брехні часто залежить честь, свобода та репутація підозрюваного (обвинувачуваного, підсудного). Дослідження зарубіжних учених, зокрема П. Екмана, О. Фрая, М. О'Салліван, показують, що середня здібність людей до розпізнавання брехні варіюється у межах 40–60% (тобто на рівні випадкового вгадування), і працівники правоохоронних органів не є винятком, хоча їхні можливості у розпізнаванні брехні мають певні особливості через специфіку діяльності.

Метою статті є узагальнюючий теоретичний аналіз дослідження здібності до розпізнавання брехні у співробітників правоохоронних органів і факторів, що впливають на неї (на основі зарубіжних і вітчизняних публікацій).

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо особливості розпізнавання навмисної та ненавмисної брехні. Сучасні психологи вважають, що розпізнати за мовленням і поведінкою можна не будь-яку брехню, а тільки свідому та навмисну. Якщо людина перебуває в омані, має психічний розлад або схильна до навіюваності (тобто дезінформує несвідомо), в її мовленні та поведінці може не бути «ключів» або сигналів брехні. Доступні для розпізнавання сигнали, релевантні брехні, також не з'являться в поведінці людини, якщо вона вводить в оману ненавмисно, а, наприклад, з метою розважити співбесідників (сюди можна віднести мисливські та рибальські побреханьки тощо).

Вітчизняна дослідниця О. Переверза [2] наводить приклади ненавмисної брехні свідків,

© Новицька І. В., 2019

зокрема: помилкове об'єднання об'єктів, помилкове прибільшення або применшення явищ, помилкове додавання або усунення характеристик об'єкта, перестановка (переніс) об'єкта в часі та просторі, помилкове ототожнення або розчленування об'єктів тощо. Проте ненавмисну брехню все-таки можна розпізнати, але не за поведінкою людини, а співставляючи її показання з показаннями інших і враховуючи відомі працівнику правоохоронних органів дані (зокрема, слід враховувати унікальність і деталізованість показань, їхню правдоподібність і суперечність, а також компетентність свідка).

О. Леонтьєв [1] зауважує, що недостовірні показання можуть виникнути і через те, що слідчий неправильно сформулював запитання (наприклад: «Ви бачили підозрюваного у 10?». Людина може відповісти «ні», бо бачила підозрюваного о 9.50); використав у питаннях оціночні судження (високий, старий, красивий тощо), тоді як для маленької дитини 30-річний чоловік може бути «старим», а для літньої людини – «молодим»; не уточнив, що мав на увазі свідок, який висловився нечітко (наприклад, характеризуючи підозрюваного, постукав по столу, що може трактуватися як «дурний» або «стукач»).

Проблема розпізнавання ненавмисної та особливо навмисної брехні стоїть дуже гостро для працівників правоохоронних органів України. За даними О. Переверзи [2], під час слідства ненавмисно збрехали: 25% свідків, 19% потерпілих, 6% обвинувачуваних; у суді ненавмисно збрехали: 6% свідків і 9% потерпілих. Навмисно ж вводили в оману: 29% свідків, 24% потерпілих, 14% підозрюваних, 52% обвинувачуваних; у суді – 9% свідків, 10% потерпілих, 50% підсудних. Під час допиту було викрито брехню у: 6% свідків, 10% потерпілих, 7% підозрюваних, 9% обвинувачуваних, 4% підсудних. Ефективність інших методів викриття брехні, заснованих не на поведінці людини, така: вивчення справи – 54%, експертиза – 51%, відтворення обставин подій – 18%, очна ставка – 10%, впізнавання – 6%, обшук – 1%.

Особливої уваги потребують дослідження, де розглядається успішність розпізнавання брехні працівниками правоохоронних органів. Американський психолог О. Фрай [3] зазначає, що є три типи ситуації введення в оману: 1) емоційна брехнґ (людина вводить в оману щодо неприємного, проте особистісно нейтрального об'єкта. Наприклад, в одному з досліджень медсестри казали, що дивилися фільм про природу, коли їм показували документальну стрічку про ампутацію); 2) когнітивно складна брехня (коли, наприклад, досліджуваним потрібно ввести в оману щодо своїх принципів, переконань, поглядів на певне питання) і 3) так звана «брехня високих ставок», від успішності якої залежать честь, свобода або навіть життя людини. Ситуації введення в оману, з якими зіштовхуються працівники правоохоронних органів, якраз і належать до «брехні високих ставок».

Більшість зарубіжних досліджень свідчить про те, що працівники правоохоронних органів не відрізняються за рівнем розпізнавання брехні від звичайних студентів. Зокрема, П. Екман [8] наводить такі дані успішності розпізнавання брехні: федеральні офіцери – 73%, шерифи – 66%, судді – 62%, поліцейські – 50,8%. В інших дослідженнях [21] наводяться більш скромні дані: федеральні офіцери – 50,8%, судді – 59,9%, поліцейські – 55,5%, працівники митниці – 55,3%, секретні агенти – 64,2% (за іншими джерелами – успішність розпізнавання брехні секретними агентами – до 70% [16]), студенти – 54,2%. Фантастична ефективність секретних агентів пов'язана з навчанням за спеціальними програмами (зокрема, навичок швидкого сканування натовпу), але з віком знижується (80% успішних розпізнавачів серед секретних агентів – у віці до 40 років) [16].

Є дослідження [15–17; 22], що успішність розпізнавання брехні залежить від сфери діяльності розпізнавача: зокрема, в низці досліджень поліція краще розпізнавала «брехню високих ставок» і середньо розпізнавала емоційну брехню, тоді як психотерапевти навпаки: були успішніші під час детекції емоційної брехні, а «брехню високих ставок» розпізнавали на середньому рівні. Використання як стимульного матеріалу «брехні високих ставок», загалом, підвищує рівень розпізнавання брехні поліцією в лабораторних дослідженнях із 55,5% до 65%.

Аналіз літератури вказує на те, що є принаймні дві причини, через які поліцейські погані «ловці брехні». Перша – упередженість, пов'язана з професійною деформацією, друга – орієнтація на недостовірні сигнали брехні [3; 6; 8; 11].

Упередженість – це установка бачити брехню в кожного підозрюваного. Вона зумовлена тим, що в процесі своєї професійної діяльності працівники правоохоронних органів часто зіштовхуються зі шахраями, злодіями, брехунами, через що починають вважати інших людей нечесними апріорі. Упередженість проявляється у зниженій чутливості до сприйняття виразної поведінки, схильності вірити у брехливість інших, відсутності довіри та постійній напрузі на роботі, а також у звертанні уваги лише на ті елементи поведінки співрозмовника, які підтверджують кут зору працівника правоохоронних органів [14]. Дослідження свідчать, що до упередженості схильні більшою мірою чоловіки [23]. Головним недоліком упередженості є те, що поліцейські починають оцінювати правду як брехню, а коли від цього залежить доля іншої людини, наслідки можуть бути фатальними. Упередженість діагностується, коли людина

правильно розпізнає велику кількість брехливих висловлювань порівняно з невеликою кількістю правдивих [11]. Цікаво, що для більшості звичайних людей характерна протилежна установка – *установка на правду*, тобто довіра до слів співрозмовника. За результатами дослідження П. Екмана [8], успішність розпізнавання брехні та правди у працівників правоохоронних органів співвідноситься так: 80%/66% – у федеральних офіцерів; 77,7%/55,8% – у шерифів; 60,9%/63,1% – у суддів; 47,8%/53,3% – у поліцейських (тобто майже всі вони (окрім поліцейських) розпізнають брехню істотно краще за правду).

Окрім професійної деформації поліцейського, на рівень довіри-упередженості може також впливати особистість свідка (підозрюваного, звинувачуваного, підсудного). Зокрема, дослідження доводять, що людям із дитячими або привабливими рисами обличчя більше довіряють, у судах їм виносять менш жорсткі вироки; на противагу їм непривабливі, надто емоційні, інтровертивні та соціально тривожні особи викликають недовіру [24; 19].

Інша проблема працівників правоохоронних органів – орієнтація на недостовірні сигнали брехні. Дослідники зазначають [6], що у США у 1986 р. вийшла книга рекомендацій поліції, як спіймати брехуна, котра містила значну кількість недостовірних ознак брехні. Пізніше було встановлено, що працівники поліції, які орієнтувалися на недостовірні сигнали, розпізнавали брехню значно гірше за тих людей, яких узагалі не навчали розпізнавати брехню [6; 11; 24]. Серед неінформативних сигналів брехні, на які орієнтуються поліцейські, можна назвати такі: неохайний одяг, сором'язливість, зменшення кількості посмішок, низьку схильність до співробітництва, відведення погляду тощо [3; 24]. Працівники поліції, які орієнтуються на інтуїцію, розпізнають брехню значно гірше за тих, хто не орієнтується на неї [20]. Аналіз анкет у дослідженні Богарда [6] показує, що поліцейські порівняно зі студентами називають менше різноманітних сигналів брехні (191 проти 257 відповідно), але зазначають більшу кількість вербальних сигналів (42 проти 20). Український дослідник Швець [4] провів схоже опитування серед вітчизняних поліцейських і встановив, що під час розпізнавання брехні правоохоронці орієнтуються на таке: протиріччя між наявними даними і свідченнями (65%), неадекватну ситуації посмішку (57%), зміну кольору шкіри, пітливість (56%), паузи між питаннями та відповіддю (51%), власну спостережливість (77%), інтуїцію (62%), професійний досвід (51%), заняття з психологом (8%). На жаль, серед цих параметрів є тільки один науково обґрунтований критерій брехні – паузи, і в рейтингу використання поліцією він посідає друге місце з кінця списку.

У низці інших досліджень щодо успішності розпізнавання брехні поліцією було встановлено такі закономірності: С. Манн [13] встановила, що поліцейські успішніші під час розпізнавання брехні за мовленням, ніж за відео. При цьому під час розпізнавання брехні за відео вони демонструють більший рівень упередженості і більше схильні спиратися на стереотипні ознаки в поведінці брехуна. Блаір зі співавторами [5] зазначають, що під час розпізнавання брехні про злочини інформування стосовно обставин інциденту підвищує точність розпізнавачів до 80%, але при цьому й підвищує упередженість у середньому на 34%. У дослідженні Левіна [12] встановлено, що безпосередня участь у допиті не підвищує рівень розпізнавання брехні, проте підвищує довіру до співрозмовника (найбільш ефективна роль під час розпізнавання брехні на допиті – стороннього спостерігача [23]). Ліч [9; 10] зазначає, що під час розпізнавання брехні маленьких дітей митники і студенти не відрізняються за точністю, а поліцейські впорюються з цим завданням трохи гірше; під час розпізнавання брехні білінгвістичних осіб поліція більш успішна, коли аналізує повідомлення рідною мовою комуніканта. М. О'Салліван [18], аналізуючи низку досліджень, встановила, що мотивація поліцейських розпізнати брехню позитивно впливає на результат. При цьому дослідниками встановлено [23], що успішність розпізнавання брехні співробітниками правоохоронних органів, загалом, не пов'язана зі статтю, віком, досвідом роботи в поліції та досвідом проведення інтерв'ю.

Дослідження О. Фрая [24] показують, що в ситуації брехні люди (зокрема, чоловіки-злочинці) демонструють не ознаки тривоги, як очікують полісмени, а ознаки когнітивної складності: здаються зі сторони в'ялими, здійснюють менше рухів, порівняно менше кліпають очима, довго думають над відповіддю тощо. Вчений висуває парадоксальну гіпотезу: можливо, поліція буде успішніша у розпізнаванні брехні, якщо переорієнтувати її з пошуку ознак брехні на пошук ознак когнітивної складності і, замість того, аби ставити поліцейським завдання: *«Чи бреше ця людина?»*, переформулювати його в таке запитання: *«На скільки важко цій людині думати?»*. При цьому, на думку О. Фрая, для успішного розпізнавання брехні треба мати «точки відліку» – знання про те, як поводиться людина, коли їй не треба брехати. Для цього вчений рекомендує перед початком допиту проводити коротку співбесіду на нейтральну тему. О. Фрай зазначає [26], що, коли застосовувати спеціальні техніки допиту, брехун припускатиметься значної кількості помилок, завдяки чому його можна буде викрити. Дослідник рекомендує застосовувати такі техніки допиту: 1) підвищення когнітивного навантаження (зму-

сити підтримувати зоровий контакт; розповісти історію у зворотному порядку; розповісти історію паралельно виконуючи якесь завдання, наприклад слухаючи текст у навушнику, щоби потім переказати; у разі допиту двох осіб примусово переривати першу і просити другу продовжити з того місця, де зупинилася перша); 2) стимулювати людину говорити якомога більше (киваючи головою; наводячи приклад бажаної відповіді – дуже розлогої; просити замальовувати ситуації, що описуються; питати, що людина бачила та чула того дня, навіть маловажливі деталі, а потім через деякий час перепитувати їх); 3) ставити несподівані запитання (з прив'язкою до просторової характеристики; часової характеристики, планування). Використання цих технік допиту може підвищити рівень розпізнавання брехні до 80% і вище.

Висновки. Дослідження показують, що працівники правоохоронних органів – не дуже хороші «мисливці за брехнею». Їхня успішність, за результатами зарубіжних досліджень, варіюється у межах 40–60% і не відрізняється від результатів звичайних студентів. Проте є дані, що брехню, пов'язану зі злочинами («брехню високих ставок»), співробітники поліції розпізнають трохи краще за нейтральну або емоційну. При цьому на успішність розпізнавання брехні у співробітників поліції впливають упередженість та орієнтація на науково недостовірні сигнали. Навчання працівників правоохоронних органів спеціальних технік проведення допиту може покращити рівень розпізнавання брехні. Водночас не встановлено, наскільки успішно розпізнають брехню працівники правоохоронних органів в Україні і чи мають вони специфічну деформацію, подібну до зарубіжних колег. Відповіді на ці запитання можуть бути перспективою подальших досліджень проблеми.

Література:

1. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. Москва : Наука, 1977. 62 с.
2. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 – «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Харків, 2000. 16 с.
3. Фрай О. Ложь: 3 способа выявления. Как читать мысли лжеца. Как обмануть детектор лжи / пер. с англ. А. Ершова, О. Исако-Кулаков, Н. Миронов, А. Смирнова. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2006. 288 с.
4. Швець Д.В. Формування професійної спостережливості працівників патрульної поліції через навчання профайлінгу. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи УМВС України.* Харків, 2018. С. 136–139.
5. Blair J.P., Levine T.R., Shaw A.S. Content in context improves deception detection accuracy. *Human Communication Research*. 2010. Vol. 36. P. 423–442.
6. Bogaard G., Meijer E., Vrij A. Strong but wrong. Lay people's and police officers' Beliefs about Verbal and Nonverbal Cues to Deception. *PlosOne*. 2016. Vol. 11(6). doi.org/10.1371/journal.pone.0156615
7. Docan-Morgan T. Training law enforcement officers to detect deception: A critique of previous research and framework for the future. Applied Psychology in Criminal Justice. 2007. Vol. 3 (2). P. 143–171.
8. Ekman P., O'Sullivan M., Frank M.G. A few can catch a liar. *Psychological Science*. 1999. Vol. 10. P. 263–266.
9. Leach A.M., Talwar V., Lee K. "Intuitive" Lie Detection of children's deception by law enforcement officials and university students. *Law and Human Behavior.* 2004. Vol. 28 (6). P. 661–685.
10. Leach A.M., DaSilva C.S. Proficiency and Police officers' lie detection performance. *Journal Police and Crime Psychology*. 2013. Vol. 28. P. 48–53.
11. Levine T., Serota K.B., Shulman S.C. The impact of Lie to Me on viewers' actual ability to detect deception. *Communication Research*. 2010. Vol. 37. P. 847–856.
12. Levine T., McCornack S. Behavioral adaptation, confidence, and heuristic-based explanations of the probing effect. *Human Communication Research.* 2006. Vol. 27. Is. 4. P. 471–502.
13. Mann S., Vrij A., Fisher R.P. See no lies, hear no lies: differences in discrimination accuracy and response bias when watching or listening to police suspect interviews. *Applied Cognitive Psychology.* 2008. Vol. 22. Is. 8. P. 1062–1071.
14. Masip J., Garrido E., Herrero C. When did you conclude she was lying? The impact of the moment the decision about the sender's veracity is made and the sender's facial appearance on police officers' credibility judgments. *Journal of Credibility Assessment and Witness Psychology.* 2003. No 4 (1). P. 1–36.
15. O'Sullivan M. Emotional intelligence and detecting deception: Why most people can't "read" others, but a few can? *Applications of Nonverbal Communication* / ad. by R. Riggio, R. Feldman. Mahwah. **–** NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2005. P. 215**–**255.
16. O'Sullivan M., Ekman P. The wizards of deception detection. *The detection of deception in forensic contexts* / ad. by P.A. Granhag. New York : Cambridge, 2004. P. 269–286.
17. O'Sullivan M., Frank M.G., Hurley C.M. Training for individual differences in lie detection accuracy. Science and Technology for Homeland Security. 2010. Vol. 2. P. 1–13.

18. O'Sullivan M. Unicorns and tiger woods: are lie detection experts myths or rarities? A response to on lie detection wizards by Bond and Uysal. *Law and human behavior.* 2007. No. 31. P. 117–123.
19. Porter S., Brinke L. The truth about lies: What works in detecting high-stakes deception? *Legal and Criminological Psychology*. 2010. P. 57–75.
20. Porter S., England L., Juodis M. Is the face the window to the soul?: Investigation of the accuracy of intuitive judgments of the trustworthiness of human faces. *Canadian Journal of Behavioural Science*. 2008. Vol. 40. P. 171–177.
21. Sanchez T. To Catch a Liar: A Signal Detection Analysis of Personality and Lie Detection. *39th Annual Western Pennsylvania Undergraduate Psychology Conference.* 2011. New Wilmington, PA. P. 1–5.
22. Vrij O. Why professionals fail to catch liars and how they can improve. *Legal and Criminological Psychology*. 2004. Vol. 9. P. 159–181.
23. Vrij O., Mann S. Who killed my relative? Police officers' ability to detect real-life high-stake lies. *Psychology, Crime, and Law*. 2001. Vol. 7. P. 119–132.
24. Vrij A., Mann S. Police use of nonverbal behavior as indicators of deception. *Applications of Nonverbal Communication* / ad. by R. Riggio, R. Feldman. Mahwah. NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2005. P. 63–94.
25. Vrij A. Outsmarting the liars : toward a cognitive lie detection approach. *Current Direction in Psychological Science*. 2011. Vol. 20. P. 28–32.
26. Vrij A., Fisher R., Blank H. Cognitive approach to Lie detection. A Meta-analysis. *Legal and Crime Psychology*. 2015. DOI: 10.1111/LCP.12088.

Novytska I. V. Research ability of lie detection in police: theoretical and methodological aspects

The data of successful of lie detection of different departments of police (patrol police, customs officers, sheriffs, judges, etc.) is provided with this article. And also the factors that may affect to this process are considered. For example the prejudgment as bias to see lie in different types of communication and orientation to wrong lie keys are described. Additionally the cognitive load approach as a technique of interview is provided (it includes asking interviewees to tell their stories in reverse order, to maintain eye contact with the interviewer, asking interviewees to carry out two tasks simultaneously, etc.).

Analysis of the literature led to the conclusion that lie detection opportunity in police is found in interval 40–60%. This result is not exceeding random guessing that amount 50%. Police officers are no different than ordinary students in their ability to discern truth and lie. Foreign researchers are described a separate category of security personnel who recognize lies above the average – these are secret agents, that learn special techniques for scanning crowds quickly and accurately. The accuracy of lie detection of secret agents exceeds 70%. The problem of lie detection of different departments of police is described in foreign studies, but the ability to recognize deceptive situations in Ukrainian police was not actually measured. Ukrainian studies are focused on qualitative analysis of problem of deception detection in police. In particular, evaluation of a lie as a moral category, what signals police pay attention to when evaluating a message as true or lie are described.

Further prospects of the study are outlined. There are including establishment of lie detection ability in different units of law enforcement officers (in particular, patrol police, investigators, criminal investigators, lawyers, judges, cadets, adjuncts, etc.), and studying bias in lie and truth detection as a type of professional deformation. Study of personal traits of police officers that may affect on the success of lie detection (for example, attention, positive values, level of aggression) also is relevant.

Key words: *lie, interrogation, prejudgment, unreliable signals, cognitive load.*

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ; ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.17

О. А. Борець
аспірант кафедри психології
Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ОСІБ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ ЗАЙНЯТОСТІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У ПРОЦЕСІ ПОШУКУ РОБОТИ

Стаття присвячена проблемі особливостей ціннісно-мотиваційної сфери особистості в процесі пошуку роботи. Наведено результати теоретичного аналізу проблеми у сучасній науковій літературі та емпіричному дослідженні.

Знання та розуміння того, що керує людиною, спонукає її до діяльності, що дозволяє створити ефективну мотиваційну систему для підвищення продуктивності праці. Ціннісно-мотиваційна сфера є центральним ядром особистості, детермінує її активність і діяльність. При цьому система ціннісних орієнтації є одним із найважливіших компонентів структури особистості, займаючи прикордонне положення між її мотиваційно-потребовою сферою і системою особистісних смислів.

У статті висвітлено основні компоненти, що пливають на мотивацію та дозволяють визначити мотиви, потреби та цінності, які спонукають людину до пошуку роботи. Отримано експериментальні дані та виявлено відмінності у ступені виразності домінуючих мотивів та цінностей осіб, що шукають роботу та перебувають на різних типах зайнятості.

Зафіксовано значне переважання в структурі їх мотивації потреби у високій заробітній платі та матеріальній винагороді, вираженість мотивів саморозвитку та креативності у зайнятих осіб, а також низьке вираження потреби бути креативним, думаючим працівником, відкритим для нових ідей у безробітних осіб. Проведено рейтинговий аналіз структури виразності мотивів та цінностей респондентів.

Представлені результати емпіричного дослідження особливостей ціннісно-мотиваційної сфери у осіб із різним видом зайнятості, що перебувають у пошуку роботи, дало змогу виокремити головні відмінності мотивів осіб, які прагнуть працювати: залежно від типу зайнятості змінюється система ціннісно-смислових орієнтацій особистості, одночасно змінюються якості взаємозв'язків між цінностями, мотивами і потребами. Ціннісно-мотиваційна сфера опитуваних зайнятих осіб, що перебувають у процесі пошуку роботи, студентів-випускників та безробітних є відносно збалансованою системою ціннісних орієнтацій. Лише в деяких підгрупах можна відзначити чітке розмежування.

Ключові слова: *мотив, мотиваційний профіль, безробіття, мотиви пошуку роботи, потреби, особистість, мотиваційно-ціннісна сфера, цінність.*

Постановка проблеми. Зайнятість як рушійний чинник мотивації до самовдосконалення та засіб до успішного залучення в суспільне життя визнано самостійною та самодостатньою цінністю.

Інноваційний розвиток економіки вже зараз потребує виходу на ринок праці кваліфікованого та відповідального працівника з високим освітнім рівнем, здатністю швидко адаптуватися, сприймати та відтворювати нові знання. Все більш затребуваними ставатимуть творчі та інтелектуальні здібності, ініціативність, комунікабельність, здатність до ризику, психологічна стійкість. Ефективна зайнятість в умовах інноваційних змін не можлива без внутрішнього удосконалення працівників.

Успіх людини в будь-якій діяльності значною мірою залежить від здібностей людини і її прагнення досягти високих результатів, тобто від мотивації. Її природа, компоненти, що характеризують її, свідчать про те, що вона ефективно впливає на формування особистості і тому є важливим засобом реалізації професійних цілей.

Ціннісні орієнтації, які є одним із центральних особистісних новоутворень, відображають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності та у цій якості визначають широку мотивацію її поведінки й впливають на всі сторони її дійсності.

Формування мотиваційно-ціннісної сфери особистості набуває особливого значення, оскільки трансформації в різних сферах сучасного суспільства впливають на цінності, які визначають вибір особистістю способів конструювання власного життя. В той же час у свідомості сучасників все

© Борець О. А., 2019

більше укорінюються західно-орієнтовані життєві стандарти, які формують завищені, іноді не зовсім обґрунтовані домагання. Неможливість їх реалізувати часто призводить до розчарувань і заміщення етичних оцінок, що впливає на вибір критеріїв соціального успіху і на ставлення до основних життєвих цінностей.

Особистісні цінності виступають як своєрідні взаємини зі світом, які узагальнені і перероблені досвідом соціальної групи. Тому вони фактично не залежать від ситуативних факторів і, можливо, тому не завжди чітко усвідомлюються, зокрема до того часу, поки не стають об'єктом рефлексії.

Вирішення питання про те, як суспільні цінності перетворюються в особисті, є актуальним на сучасному етапі розвитку суспільних відносин, адже соціальні зміни в суспільстві істотно впливають на зміни у системі цінностей особистості [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначна роль цінностей як організатора людської діяльності підкреслюється багатьма дослідниками в галузі філософії (А. Здравомислов, Е. Ільєнков, В. Тугаринов, Л. Гозман, М. Каган, С. Рубінштейн, В. Ядов та інші). Вони стверджують, що рівень цінностей уявляється найвищим у диспозиційно-ієрархічній структурі особистості. Також дослідженням ціннісних орієнтацій займались Н.Є. Бондар, А.А. Козлов, З.В. Сікевич, В.Т. Лісовський, К.А. Нечаєва, І.А. Райгородська, Н.І. Стрелянова, Є.А. Подольська, А.М. Мордовець, І.Г. Попова [6].

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично виявити основні цінності особистості, що шукає роботу, здійснити аналіз результатів дослідження ціннісних орієнтацій та визначити особливості отриманих показників у осіб, що шукають роботу з різним типом зайнятості, вивчити зв'язок складників мотиваційної сфери з ціннісними орієнтаціями.

Виклад основного матеріалу. Людина живе на перетині різноманітних цінностей і формує таким чином свою систему цінностей, яка є основою для мотивації, прийняття рішень, сприйняття чи несприйняття поведінки інших людей, виживання та позиціонування себе (через власне кредо та норми поведінки). Саме цінності людини формують її ставлення до різних компонентів оточуючого світу і в подальшому спонукають до певних дій чи бездіяльності.

Мотиваційна характеристика особистості є сукупністю цінностей, усвідомлених на основі потреб, які мають певні рівні домінування і можуть стати ціннісними орієнтирами для працівника в процесі його трудової діяльності. Мотиваційні цінності формуються не в результаті пасивного пристосування людини до соціального середовища організації, а в процесі розвитку особистості при активній трудовій діяльності.

Мотивація – це один із елементів цінності, який виявляється у здатності людини діяльно задовольняти свої потреби; спосіб спонукання її до дії [5]. Знання про те, чому люди роблять те, що вони роблять – необхідна передумова для того, щоб допомогти їм реалізувати власні інтереси та попередити випадки, коли мотивації можуть викликати певні ускладнення.

Ш. Шварц стверджував, що дії, які здійснюються з кожним типом цінностей мають психологічні, практичні та соціальні наслідки, які можуть конфліктувати або бути сумісними з іншими типами цінностей. Оскільки ціннісні типи створюють єдину інтегровану мотиваційну структуру, то дослідник вважає, що вони пов'язані в загальну систему з іншими змінними (установка, поведінка, членство у групах та інше) [6].

Згідно теорії Ш. Шварца, цінності особистості існують на двох рівнях: на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів [6, с. 35]. Перший рівень більш стабільний і відображає уявлення людини про те, що потрібно робити, визначаючи тим самим її життєві принципи поведінки. Другий рівень більш залежний від зовнішнього середовища, наприклад від групового тиску, й співвідноситься з конкретними вчинками особистості.

К. Хорні вивчала мотиваційно-ціннісні орієнтації особистості в системі відносин «я – інші» як рух. Вона зазначала, що для задоволення суспільних шаблонів і своїх прагнень кожна людина вже з дитинства має особові ціннісні орієнтації щодо інших людей [8, с. 102].

А. Адлер розглядав мотиваційно-ціннісну сферу особистості через адаптаційний підхід. Він називав любов, дружбу і роботу основними життєвими цінностями, з якими стикається людина, які визначені умовами людського існування та дозволяють оптимально адаптуватися до того середовища, в якому вона знаходиться [2].

К.О. Абульханова-Славська вказує на те, що мотиваційно-ціннісна сфера особистості – це не тільки майбутні цілі, цінності, але й темп життєвого руху, оптимальність розвитку, зростання активності особистості [1].

З метою діагностики ціннісної сфери особистості в процесі пошуку роботи у дослідженні були використані методики «Мотиваційний профіль» Ш. Річі, П. Мартіна, «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Потьомкіної та «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман (в адаптації М.А. Падуна та А.В. Котельнікової).

Проведене дослідження за методикою «Мотиваційний профіль» дозволило виявити деякі особливості мотивації осіб, що шукають роботу та перебувають на різних типах зайнятості. Отримані під час дослідження результати дозволили констатувати існування певних розходжень у ступені виразності мотивів у виокремлених авторами групах.

Найбільш вираженими потребами, що домінують у мотиваційній сфері і безробітних, і зайнятих осіб, є потреба у задоволеності потреб у матеріальній забезпеченості та потреба в хороших умовах роботи і комфортній навколишній обстановці. В обох групах найменш вираженою є потреба у впливовості і владі та потреба ставити для себе складні цілі і досягати їх. Зафіксовано низьке вираження потреби бути креативним, думаючим працівником, відкритим для нових ідей в зареєстрованих у службі зайнятості безробітних осіб, що може свідчити про недостатній прояв допитливості.

Згідно з показниками, представленими в таблиці 1, значні розходження були виявлені у потребі в самовдосконаленні, рості і розвитку людини як особистості. Працюючі досліджувані мають більший показник (33,6 бали), ніж безробітні, показник яких складає 25,9. Це можна пов'язати з набуттям зайнятими особами досвіду професійної діяльності та життєвого досвіду, який задовольняє цю потребу.

Аналіз результатів за методикою «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман, що наведені у таблиці 2, дозволяє зробити наступні висновки. Так, у зайнятих осіб, що перебувають у пошуку роботи, порівняно з безробітними значно нижчі показники прихильності світу. Це свідчить про те, що безробітні особи більше, ніж зайняті довіряють навколишньому світу і вміють адекватно оцінювати «недоброзичливі стимули» та реагувати на них, зберігаючи психічну рівновагу.

У зайнятих осіб, що шукають роботу, порівняно з безробітними вищі показники ступеня удачі, що свідчить про те, що зайняті особи більше покладаються на вдачу і впевнені, що вони в цілому є везучими людьми. Удачу ж у досягненні цілей вони схильні розглядати не як результат виявленої активності, а як зовнішній показник, незалежний від них, і як неготовність брати на себе відповідальність за свої дії. Це призводить до очікування, а не до планування та реалізації власного потенціалу.

Дещо нижчий показник «Справедливості світу» у зайнятих осіб. Таке переконання є основою мотивації уникнення невдач. Можна зробити висновок, що зайняті особи, які шукають роботу, на відміну від безробітних осіб думають не про те, як досягти поставленої мети, а про те, як захистити себе у випадку невдачі та максимально її уникнути, мають вищу професійну затребуваність, але слабшу мотивацію до роботи.

«Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О.Ф. Потьомкіної дає відповідь на питання про те, що важливо в житті особистості, яка шукає роботу, які цінності в її житті переважають. Це дозволяє з належною мірою вірогідності виявити мотиваційну основу окремо взятої особистості, спираючись на актуальні потреби.

Результати проведеного дослідження ціннісних орієнтацій у осіб, що перебувають у пошуку роботи, дають змогу дійти таких висновків. Так, ціннісно-мотиваційна сфера опитуваних

Таблиця 1

Мотиваційний профіль осіб, що шукають роботу(у балах)

Потреби	Безробітні	Зайняті	t	p
Виногорода	39.9	55.3	4.3	p ≤ 0,05
Умови роботи	36.6	33.5	1.5	-
Структурована робота	33.0	33.1	0.4	-
Соціальні контакти	29.1	25.5	1.6	-
Взаємини	28,2	18.6	6.1	p ≤ 0,05
Визнання	33.7	36.5	1.2	-
Прагнення до досягнення	26.0	22.4	1.7	-
Влада і впливовість	22.9	14.8	2.6	-
Різноманітність і зміни	27.8	28.2	1.5	-
Креативність	25.2	33.7	4.2	p ≤ 0,05
Самовдосконалення	25.9	33.6	3.8	p ≤ 0,05
Цікава і корисна праця	32.0	35.0	1.4	-

Таблиця 2

Результати порівняльного аналізу базових переконань осіб, що шукають роботу

	Середні значення		U-критерій Манна-Уітні	Рівень статистичної значущості (p)
	безробітні	зайняті		
Прихильність світу	6,4	4,6	157,5	p ≤ 0,01
Справедливість світу	5,8	5,1	200	p ≤ 0,05
«Я»	6,8	7,4	216,5	-
Ступінь вдачі	5,2	7,4	172,5	p ≤ 0,01
Ступінь самоконтролю	5,7	5,4	218,5	-

Таблиця 3

Результати порівняльного аналізу цінностей осіб, які шукають роботу

Цінності	Безробітні	Студенти-випускники	Зайняті	Студенти-зайняті p	Зайняті-безробітні p	Студенти-безробітні p
Процес	6,7	6,2	6,1	-	-	-
Результат	6,1	5,9	6,1	-	-	-
Альтруїзм	7,2	4,6	4,6	-	p ≤ 0,01	p ≤ 0,01
Егоїзм	4,2	5,8	3,6	p ≤ 0,01	-	p ≤ 0,01
Праця	6,7	5,6	5,4	-	p ≤ 0,05	p ≤ 0,05
Гроші	3,9	7,2	5,3	p ≤ 0,01	p ≤ 0,05	p ≤ 0,01
Свобода	6,9	5,9	5,9	-	-	-
Влада	3,6	5,4	3,7	p ≤ 0,01	-	p ≤ 0,05

є відносно збалансованою системою ціннісних орієнтацій. Лише в деяких підгрупах можна відзначити чітке розмежування. Загалом у респондентів лише дві з досліджуваних ціннісних орієнтацій мають високий (вище 7,0 балів) ступінь значущості: «орієнтація на гроші» у студентів-випускників та «орієнтація на альтруїзм» у безробітних.

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити наступні висновки про групи опитаних: досліджувані здебільшого прагнуть до відсутності стримуючих факторів у роботі і житті, бажають свободи у всіх її проявах. Переважна частина опитаних у своїх справах орієнтується і на процес, і на результат, що може свідчити про переваги: безпосередній інтерес до роботи, захопленість, бажання досягати високих результатів, подолання перешкод, але значна більшість студентів, що шукають роботу, ставлять свої інтереси, особливо матеріальні, значно вище інтересів інших, що може характеризувати таких людей як складних у контексті внутрішньо-групової взаємодії, що може нашкодити у подальшому пошуку роботи. Однак у переважної більшості студентів присутній «розумний» егоїзм – важлива для життя якість.

Низькі значення за шкалами «орієнтація на гроші», «орієнтація на владу» та «орієнтація на егоїзм» у безробітних можуть свідчити про можливу недостатню впевненість у власних силах, можливість впливати на інших людей, складну економічну ситуацію, оскільки ціннісні пріоритети залежать від приналежності до певної соціальної групи. Так, безробітні адаптуються до соціальних змін, де спостерігається відносне зниження матеріальних ціннісних орієнтацій за рахунок відносного зростання змішаної ціннісної орієнтації [3, с. 186]. Переважна більшість випробовуваних безробітних та зайнятих осіб, що шукають роботу, готові працювати, розвиватися і зростати, алишаючи за собою право на відпочинок; випробувані не прагнуть до захоплення влади, в міру альтруїстичні і цілеспрямовані в роботі.

Висновки. Цінності займають надзвичайно важливе місце у житті особистості та суспільства, в якому вона розвивається, але лише на основі сформованої системи ціннісних орієнтацій, які ормуються під впливом переважаючої у суспільстві системі цінностей, що постійно змінюється та розвивається.

У оцесі пошуку роботи ціннісна структура особистості також обов'язково зазнає змін: змінюється система ціннісних орієнтацій особистості, змінюються якості взаємозв'язків між цінностями, мотивами і потребами. У процесі професійної соціалізації безробітних спостерігається більш близька значущість цінностей із цінностями зайнятих осіб, що шукають роботу, але спостерігаються істотні відмінності цінностей студентів-випускників та безробітних осіб.

Проведене дослідження дозволило виявити деякі особливості мотивації осіб, що шукають роботу та перебувають у різних типах зайнятості. Поведінка та мотивація визначається низкою певних елементів та їх комбінацією, серед яких вагомими є цінності, потреби, мотиви, досвід, переконання. Сила та інтенсивність впливу кожного елементу змінюється залежно від конкретної ситуації. Вони органічно пов'язані з проблемами особистості та є головним складником її поведінки. Отже, актуальними та суспільно-важливими є подальші дослідження переважаючих цінностей та напряму мотиваційного впливу для ефективного подальшого спрямування дій для розробки ефективних мотиваційних методів.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. М. : Мысль, 1999. 299 с.
2. Адлер А. Смысл жизни / А. Адлер // Философские науки. 1998. № 1. С. 15–26.
3. Борець О.А. Дослідження ціннісних орієнтацій у осіб із різним типом зайнятості, що перебувають у процесі пошуку роботи / О.А. Борець // Міжнародний науковий журнал «Науковий огляд». Том № 57. С. 175–187.

4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики. М. : Педагогика, 1991. 232 с.
5. Ільїн Є.П. Мотивація і мотиви СПб : Видавництво «Пітер», 2000.
6. Канінський М.П. Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на основі маркетингу / М.П. Канінський // Економіка АПК. 2009. № 3. С. 141–144.
7. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. СПб : Речь, 2004. 70 с.
8. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. К. : Вища школа. 2001. 487 с.
9. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості / Психологія і суспільство. 2005. № 4. С. 98–121.

Borets O. A. Features of motivation of persons with different types of employment who are in the process of finding a job

The article is devoted to the problem of peculiarities of value-motivational sphere of personality in the process of job search. The results of theoretical analysis of the problem in modern scientific literature and empirical research are presented.

Knowing and understanding what drives a person drives them to the activities that motivate their actions, and creates an effective motivational system to increase productivity. The value-motivational sphere is the central nucleus of the individual, determines its activity and activity. The system of value orientation is one of the most important components of the structure of personality, occupying the boundary position between its motivational and need sphere and the system of personal meanings.

The article highlights the main components that drive motivation and identify the motivations, needs, and values that drive a person to look for work. Experimental data were obtained and differences in the degree of expression of dominant motives and values of job seekers and in different types of employment were found.

There was a significant predominance in the structure of their motivation for the need for high wages and material remuneration, expressive motives for self-development and creativity among employed persons, as well as low expression of the need to be a creative, thinking worker, open to new ideas in unemployed people. The structure of expressiveness of respondents' motives and values was evaluated.

The results of the empirical study of the peculiarities of the value-motivational sphere in persons with different types of employment, who are in search of work, which allowed to distinguish the main differences in the motivations of persons seeking work, namely: depending on the type of employment, the system of value-sense orientations changes, the quality of the relationship between values, motives and needs changes. Value-motivational sphere of interviewed employed persons in the process of finding a job, students-graduates and unemployed is a relatively balanced system of value orientations, in some subgroups a clear distinction can be noted.

Key words: *motive, motivational profile, unemployment, job search motives, needs, personality, motivational and value sphere, value.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.18

М. Д. Крицька
асистент кафедри практичної психології
Українська інженерно-педагогічна академія

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ НАВЧАННЯ

У статті проведено теоретичний аналіз наявних підходів до розуміння проблеми ідентичності, зроблено аналіз наукових підходів щодо вивчення професійної ідентичності особистості. Визначено структурні компоненти професійної ідентичності та основні чинники, що впливають на її становлення.

Велике значення в житті кожної людини мають правильне визначення і вибір майбутньої професії. У професійній сфері людського життя переживання ідентичності є одним із ключових чинників успішної реалізації людини як професіонала. Успішне входження в професію стає можливим лише за умови володіння розвиненою професійною ідентичністю, тобто усвідомлення власної тотожності із професійним «Я-образом». Професійна ідентичність являє собою комплексне, інтегративне поняття, що досліджувалося багатьма вченими, такими як: Е.П. Єрмолаєва, Д.І. Завалішина, Н.С. Пряжников, Е.А. Клімов, А.А. Реан, Д.В. Ронзин, В.І. Павленко, К.Б. Шнейдер, В.М. Проселова, Ю.П. Поваренков. У працях учених, що займалися дослідженням цієї проблеми, поняття професійної ідентичності не сформульовано досить чітко. Загалом, воно передбачає набір певних характеристик, які допомагають людині орієнтуватися у світі професій, реалізовувати свій особистий професійний потенціал.

Становлення професійної ідентичності майбутніх психологів у процесі їхньої фахової підготовки є важливим завданням ВНЗ, оскільки потреба суспільства в послугах компетентних, висококваліфікованих представників цієї галузі щороку зростає. Відповідно, зростає можливість реалізації у професії, досягнення якої є запорукою успішного функціонування особистості в життєвому просторі. Власне ж професійна самореалізація досягається за умови розвинених професійних компонентів в ідентичності спеціаліста.

Професійна ідентичність відіграє важливу роль у становленні компетентного спеціаліста. Більшість науковців вважає, що внаслідок вікових особливостей саме період навчання у вищому навчальному закладі є одним із найважливіших у становленні професійної ідентичності, яка виступає суттєвим аспектом самопізнання, без якого неможливо оптимізувати функціонування людини у відповідній сфері діяльності. Проблема ідентичності в психології не є новою, проте залишається актуальною навіть після того, як протягом багатьох років багато видатних учених залучались до вивчення цього психологічного феномена.

Ключові слова: *професійна ідентичність, структура, етапи формування, ідентичність у період формування, переживання ідентичності.*

Постановка проблеми. Велике значення в житті кожної людини має правильне визначення та вибір майбутньої професії. У професійній сфері людського життя переживання ідентичності є одним із ключових чинників успішної реалізації людини як професіонала. Успішне входження в професію стає можливим лише за умови володіння розвиненою професійною ідентичністю, тобто усвідомлення власної тотожності із професійним «Я-образом». Переживання ідентичності актуалізується в професійній сфері людського життя. Професійна ідентичність, за Е. Еріксоном, визначається як внутрішня безперервність і тотожність особистості, як найважливіша характеристика її цілісності та зрілості, як інтеграція переживань людиною свого нерозривного зв'язку, ототожнення себе з певними соціальними групами. Становлення ідентичності Е. Еріксон описує як конфігурацію, що розвивається і яка поступово формується в дитинстві шляхом послідовних «я»-синтезів перекристалізацій. Це така конфігурація, в яку інтегруються конституційна схильність, особливості лібідних потреб, бажані якості, захисні механізми, успішні сублімації і ролі, що здійснюються [4, с. 40].

У сучасних дослідженнях професійна ідентичність виділяється як основний критерій професійного розвитку особистості і провідна характеристика суб'єкта праці [1, с. 96]. Професійна ідентичність являє собою комплексне, інтегративне поняття, що досліджувалося багатьма вченими, такими як: Е. Єрмолаєва, Д. Завалішина, Н. Пряжников, Е. Клімов, А. Реан, Д. Ронзін, В. Павленко, К. Шнейдер, В. Проселова, Ю. Поваренков. У працях учених, що займалися дослідженням цієї проблеми, поняття професійної ідентичності не сформульовано досить чітко. Загалом, воно передбачає набір певних харак-

© Крицька М. Д., 2019

теристик, які допомагають людині орієнтуватися у світі професій, реалізовувати свій особистий професійний потенціал.

У працях сучасних дослідників професійної ідентичності, таких як М. Абдулаєва, Ж. Вірна, О. Єрмолаєва, Л. Шнейдер, поняття професійної ідентичності визначається як характерна опора на принципи системності та структурності психічних явищ.

З позицій психологічної концепції професійного становлення особистості Ю. Поваренкова професійна ідентичність проявляється і реалізується під час професійного становлення у різних формах: по-перше, як цілісний емоційний стан або почуття професійної ідентичності, по-друге, як основна тенденція і критерій професійного розвитку людини; по-третє, як певна функціональна система суб'єкта професійного шляху, орієнтована на досягнення професійної ідентичності.

Мета статті. Основною метою статті є аналіз підходів до вивчення професійної ідентичності особистості та вивчення особливостей становлення професійної ідентичності студентів психологів.

Виклад основного матеріалу. Актуальність цієї проблеми підтверджується значним зростанням у вітчизняній і зарубіжній психології загального числа теоретичних і прикладних досліджень із проблеми професійної ідентичності особистості. Адекватне професійне самовизначення і досягнута професійна ідентичність визначають правильний вибір професії і успішне функціонування в ній, саме завдяки грамотному професійному самовизначенню та процесу ідентифікації з професією відбувається цілеспрямоване освоєння системи знань, практичних навичок і вмінь в обраній професійній діяльності; формування цілісних уявлень про наявність цієї професійної спільності; розвиток і наповнення предметним змістом мотивів і цілей діяльності; становлення професійної ідентичності. Професійна ідентичність передбачає функціональне та екзистенційне співвідношення людини і професії. Це включає розуміння своєї професії, прийняття себе в професії, уміння якісно і з користю для інших виконувати свої професійні функції.

О. Кір'янова визначає професійну ідентичність як стійке узгодження індивідуальних ознак, умов і змісту професії, які забезпечують досягнення відповідного рівня професіоналізму та зумовлюють подальше професійне зростання. В її дослідженнях професійна ідентичність має інтегральний характер і постає багатокомпонентною структурою, здатною створити основу для адаптації фахівця у професійному середовищі [3, с. 210].

Згідно з поглядами Г. Ложкіна та Н. Волянюк, професійна ідентичність є одним із провідних критеріїв становлення професіонала. У вузькому розумінні професійна ідентичність розглядається авторами як самосвідомість, система уявлень людини про себе як суб'єкта життєдіяльності [3, с. 215].

Професійна ідентичність як критерій професійного розвитку свідчить про якісні та кількісні особливості прийняття людиною: а) себе як професіонала; б) конкретної професійної діяльності як способу самореалізації і задоволення потреб; в) системи цінностей і норм, характерних для цієї професійної спільності.

Професійна ідентичність виступає системним утворенням, а її формування відбувається на основі розгортання когнітивних, мотиваційних, ціннісних механізмів. Перетворення індивіда в професіонала розглядається як процес формування суб'єкта, становлення професійного шляху. Інтегративний характер професійної ідентичності є основою адаптації особистості у професійній сфері. Разом із рівнем професіоналізму, навичками та уміннями в структуру професійної ідентичності входять комунікативні здібності, сформованість емоційно-вольової сфери, діалогічність, особистості, цілеспрямованість, рішучість.

Професійна ідентифікація є невіддільною частиною професійної самосвідомості особистості, що передбачає прийняття провідних професійних ролей, цінностей і норм, наявність мотиваційних структур, котрі спонукають особистість до ефективної професійної діяльності. Досягнення адекватної професійної ідентичності знижує тривожність, невпевненість, авторитарність, підвищує особистісний потенціал, зменшує дистанцію між «Я-функціональним» та «Я-екзистенційним» [2, с. 196].

Професійна ідентичність має різні джерела формування. Одним із них є професійна освіта, зміст якої забезпечує певний ступінь ідентичності випускника з образом професіонала. Саме тому освітня система поряд із передачею знань і вмінь (інформуванням) повинна забезпечувати умови для навчання і виховання справді талановитої, всебічно розвиненої особистості, орієнтованої на ефективну професійну діяльність, співвіднену із власними суб'єктивними структурами. Загалом, на думку багатьох учених, професійна підготовка майбутніх психологів має орієнтуватись на актуалізацію відповідних професійних і особистісних якостей, формування професійної компетентності психолога в поєднанні з гуманістичним світоглядом, формування системи професійних навичок, які дають змогу досягати професійного успіху, набуття професійної культури спілкування, розвиток професійної інтуїції.

Певну роль у становленні професійної ідентичності відіграють окремі ідеальні образи вибраної професії, усвідомлення своєї належності до професії, очікування індивіда та можливості соціальних перспектив, які дає ця професія. Наступними вагомими чинниками розвитку професійної ідентичності

можна вважати міру володіння певною термінологією, цінностями і нормами, використання певного професійного лексикону, уявлення про професійні міфи, прикмети і професійних попередників, професійно важливі якості фахівця.

Розвиток професійної ідентичності майбутніх спеціалістів, на думку Є. Єгорової, зумовлюється сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних детермінант учена відносить такі: традиції навчального закладу; наявність у навчальних програмах профільних курсів; розвиток партнерських стосунків між викладачами і студентами (ідентифікація з викладачем, допомагає студенту набути професійної ідентичності через зміцнення професійної спрямованості, корекцію «образу Я», інтеріоризувати професійно-рольові цінності та узгодити їх із структурою власного «Я», підвищити професійну самооцінку). До суб'єктивних – такі: розвиток «Я-концепції» загалом та професійної зокрема; усвідомлення пріоритетів ціннісно-смислової сфери, що передбачає орієнтацію особистості на професійні, а не матеріальні цінності [5, с. 320].

Висновки. Теоретичний аналіз психологічних особливостей розвитку професійної ідентичності студентів-психологів дає нам змогу зробити висновок, що професійна ідентичність – це психологічна категорія, яка належить до усвідомлення своєї належності до певної професії й певного професійного співтовариства. Формування професійної ідентичності відбувається в процесі професіоналізації. На процес формування професійної ідентичності впливає широкий спектр чинників, які умовно можна розділити на дві великі групи, тісно пов'язані між собою: внутрішні (особистісні) та зовнішні (соціальні).

Професійна ідентичність майбутнього психолога – динамічна система, яка починає формуватись у процесі професійної підготовки (освіти) та має подальший розвиток у професійній діяльності. Професійна ідентичність є необхідним складником професійного розвитку особистості, становлення професіонала та кар'єрного росту. Формуючи професійну ідентичність, психологи коригують власний стиль роботи, починають усвідомлювати свої професійні можливості, вчаться управляти розвитком власної кар'єри, підвищують професійну компетентність.

Проблема набуття професійної ідентичності у студентів-психологів, сьогодні особливо актуальна, оскільки професійне становлення психолога є складним, тривалим і суперечливим процесом. Навчання у виші є найважливішою умовою формування професійної ідентичності, про її становлення може говорити відчуття людиною власної компетентності, ефективності та особистої впливовості.

Література:

1. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Ростов-на-Дону : СКНЦ ВШ, 1999. 196 с.

2. Карпин Г.П. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности. Москва : ПЕРСЭ, 2000. 361 с.

3. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность : монография. Москва : МОСУ, 2001. С. 210–217.

4. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. С. 28–45.

5. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования идентичности личности. Самара : Бахрах, 2000. 360 с.

Krytska M. D. Psychological features of the professional identity of psychologist students at different stages teaching

The theoretical analysis of existing approaches to understanding the problem of identity is made in the article, the analysis of scientific approaches to the study of professional identity of the individual is made. The structural components of professional identity and the main factors that influence its formation are identified. Important in the life of each person is the right definition and choice of future profession. In the professional field of human life, the experience of identity is one of the key factors for successful realization of a person as a professional. Successful entry into the profession becomes possible only if one has a developed professional identity, that is, an awareness of one's own identity with the professional "I-image". Professional identity is a complex, integrative concept that has been explored by many scholars, such as: E.P. Ermolaeva, D.I. Zavalishina, N.S. Pryazhnikov, E.A. Klimov, A.A. Rean, D.V. Ronsin, V.I. Pavlenko, K.B. Schneider, V.M. Proselova, Yu. P. Povarenkov. In the writings of scholars involved in the study of this problem, the notion of professional identity is not sufficiently clear. In general, it provides a set of certain characteristics that help a person to navigate the world of professions, to realize their personal professional potential. Formation of professional identity of future psychologists in their process vocational training is an important task for as the need for society to provide services to competent, highly qualified representatives of the industry is increasing every year. Accordingly, the possibility of realization in the profession, the achievement of which is the key to the successful functioning of the individual in the living space, is growing. Actually, professional self-realization is achieved with the development of professional components in the identity of the specialist. Professional identity plays an important role in becoming a competent professional. Most scientists believe that due to age peculiarities, it is the period of study in higher education that is one of the most important in the formation of professional identity, which is a significant aspect of self-cognition without which it is impossible to optimize the functioning of a person in the relevant field of activity. The problem of identity in psychology is not new, however, it remains relevant even after many prominent scientists have been involved in the study of this psychological phenomenon for many years.

Key words: *professional identity, structure, stages of formation, identity in the period of formation, experience of identity.*

УДК 159.9:331.101.3
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.19

Н. Г. Рубель
аспірант кафедри психології
Інститут перепідготовки кадрів Державної служби зайнятості України

ДИНАМІКА ПРОЯВІВ ТРИВОЖНОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті відображено результати емпіричного дослідження проявів тривожності у вигляді страхів на різних етапах професійного становлення особистості. В сучасній науці вивчається питання динаміки страхів залежно від віку та статі людини, однак бракує досліджень динаміки страхів під час проживання криз професійного становлення. Вибірка досліджуваних становить 98 осіб віком 21–48 років, яка була поділена на три групи: група 1 включала 38 осіб, які отримують вищу освіту (студенти 3-го курсу), група 2 – 36 осіб у процесі професіоналізації, група 3 – 24 особи, які на момент проведення дослідження отримували другу вищу освіту. Для дослідження особливостей страхів обстежуваним було запропоновано відповісти на запитання «Чого я боюся?», а далі проранжувати кожен страх від 1 до 10 за ступенем його якісного прояву. Відповіді були узагальнені за декількома змістовними критеріями, далі був обрахований середній бал якісного прояву страху та відсоткове значення за змістовним критерієм у кожній із трьох груп обстежуваних.

За результатами проведеного дослідження не виявлено зв'язку між переживанням певного етапу професійного розвитку та відсотковим значенням поширених у всіх групах обстежуваних типів страхів. Виявлено динаміку змісту специфічних страхів на різних етапах професійного становлення, а саме: для групи 1 притаманні страхи стати свідком загибелі, завдати фізичної шкоди іншим, страх крові, страх за домашніх тварин, страх невдачі; групі 2 притаманні «професійні» та «виробничі» страхи, з'являється страх щодо проблем у родині і страх відповідальності, що тісно пов'язано із професіоналізацією та особистісним зростанням. В обстежуваних 3-ої групи спостерігається поява страхів самотності та безпорадності, тобто в цей кризовий період актуалізуються екзистенціальні страхи, що сприяє розгубленості, втраті опори та впевненості та відповідає кризі зміни професії.

Аналіз результатів динаміки страхів за причинами виникнення вказує на наявність достовірної різниці дисперсії типів страхів у різні періоди професійного становлення (χ^2 на рівні 0,05).

Ключові слова: *страх, професійні кризи, студенти, перенавчання, тривожність.*

Постановка проблеми. Професійне становлення посідає важливе місце в житті людини і, як правило, супроводжується певними кризовими періодами. Кризи професійного становлення виражаються у зміні темпу та вектора професійного розвитку особистості, супроводжуються перебудовою смислових структур професійної свідомості, переорієнтацією на нові цілі, корекцією соціально-професійної позиції, також цей процес пов'язаний із загальним стресом, наявністю реакції мобілізації, дезадаптивними станами. Це зазначали у своїх роботах психологи Л.І. Анциферова, Н.В. Гришина, Е.Ф. Зеєр, Е.А. Клімов, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна та інші. Але зазначені дослідники не вивчали роль і зміст тривожних станів у процесі перебігу криз професійного становлення.

У сучасній науці тривожність розглядається як стан, суб'єктивний феномен та особистісна якість, що може призводити до дезадаптації, дезінтеграції, гальмувати особистісний розвиток, впливати на психічне та фізичне самопочуття. За статистикою дезадаптуючий вплив тривоги на життя спостерігається більш ніж у третини населення світу (у середньому у 33,7%) [1].

З огляду на вищесказане вивчення особливостей тривожності у вигляді страхів під час проживання криз професійного становлення є актуальною темою нашого дослідження.

Мета статті. Головною метою роботи є вивчення особливостей змісту та динаміки страхів у дорослих у процесі проживання криз, пов'язаних із професійним становленням.

Виклад основного матеріалу. Страх і тривога розглядаються в науці як тотожні та як різні поняття. Вважається, що відмінність страху та тривоги в тому, що страх – це щось конкретне, а тривога – недиференційований стан очікування, який може виникати як реакція на неіснуючу загрозу. На думку дослідників тривожності, страх – це реакція на загрозу, базова емоція, реакція на подразник (П.В. Сімонов [2], Г.В. Бреслав [3]). Тривога – процес передчуття загрози, пов'язаний із вербалізацією та абстрагуванням (О.І. Захаров [4], А. Бек, М. Дугас, Т. Борковець). Пропонуються різні підстави та ознаки класифікації страхів. У Міжнародній класифікації хвороб десятого перегляду (МКХ-10) [5] в розділі «Фобічні і тривожні розлади» виділяються: агорафобія, соціальні, специфічні фобії, а також інші фобічні та тривожні розлади.

© Рубель Н. Г., 2019

Згідно з класифікацією Карвасарського [6], розрізняють вісім основних фабул страху: агорафобія, соціофобія, нозофобія, танатофобія, страх завдання шкоди собі та іншим, сексуальні страхи, контрастні фобії, фобофобії. Наведені підходи являють собою класифікацію хворобливих станів, пов'язаних із тривогою.

Класифікація, запропонована І.С. Дашкевич [7], розділяє страхи на декілька груп: «архаїчні» (страх вогню, темряви та інші), «просторові» (замкнутого простору, висоти глибини), «соціальні страхи» (страх бідності, публічних виступів, пограбування), «вітальні страхи» (страх смерті, хвороб), пов'язані з роботою або навчанням (виклик до начальника, іспити), страх перед майбутнім.

Т.В. Абакумова [8] пропонує декілька критеріїв для класифікації страхів: а) об'єктивні джерела виникнення (біологічні, техногенні, планетарні, космічні страхи); б) відсутність уявлень про повноту та цілісність дійсності (соціальні та дитячі страхи); в) онтологічні (релігійний, екзистенційний, страх смерті); гносеологічні (страхи від надлишку інформації).

Тобто оглянуті класифікації можна поділити на дві групи: за об'єктом, який викликає страх, і за природою страху. Розглянемо дослідження, які стосуються динаміки страхів упродовж життя та діяльності людини.

У дослідженні актуальних страхів дорослих, проведеному О. Івлєвою та Ю. Щербатих [9], було виявлено, що на першому місці стоїть страх за здоров'я близьких, на другому – страх можливої війни, на третьому – страх перед злочинністю. Потім послідовно: страх бідності, страх перед деякими тваринами, страх перед несприятливими змінами в житті, страх перед начальством. О.О. Василенко і О.С. Плотніковою [10] проведено дослідження страхів жінок і чоловіків у віковій динаміці. Соціальний страх більш виражений (у представників обох статей) у 12–20 та 20–25 років, що пов'язаний із професійним самовизначенням і наявністю криз адаптації до професійної діяльності. Автори зазначають, що в жінок страх, пов'язаний із роботою, з віком знижується, а в чоловіків – збільшується. Серед соціальних страхів найбільший показник мають страхи, пов'язані з відносинами в сім'ї та близькими людьми. Страх майбутнього має спадну динаміку залежно від віку. В дослідженні Н.О. Кодацької та П.Є. Терпімової [11] зауважується, що кількість страхів у юнаків менша, ніж у дівчат, це стосується і рівня прояву почуття страху.

У дослідженні студентських страхів В.С. Шаповаловою [12] виявлено вісім таксономічних груп: 1) страхи випробування; 2) пов'язані з професійним майбутнім; 3) пов'язані з прийняттям відповідальності на себе; 4) зумовлені помилками та похибками; 5) ті, що виникають безпосередньо на занятті; 6) зумовлені особистісними якостями та недоліками самого студента; 7) зумовлені взаємодією учасників навчально-виховного процесу у виші (соціальні страхи); 8) пов'язані з особистістю викладача.

В.С. Собкін [13], досліджуючи страхи наукових співробітників, зробив висновок, що перше місце у них посідають особистісні страхи, друге – страхи, пов'язані з політичним та економічним станом, на третьому місці – загрози у професійній діяльності. Аналіз впливу професійного статусу показав, що наявність вченого ступеня якісно змінює самопочуття наукового співробітника, знижуючи негативні оцінки можливостей свого професійного майбутнього.

Американська психіатрична асоціація, досліджуючи страхи та фобії дорослих, класифікувала їх на такі [14]: 1) ситуативні фобії (блискавка, замкнутий простір тощо); 2) фобії тварин; 3) фобії шкоди тілу. Загальна бальна поширеність будь-якої фобії становить 19,9% (26,5% жінок та 12,4% чоловіків). Множинні фобії були зареєстровані в 5,4% жінок та 1,5% чоловіків. Фобії тварин поширені у 12,1% жінок і 3,3% чоловіків. Для страху медичних процедур і травм не було визначено ґендерних відмінностей, вони представлені у 3,2% жінок і 2,7% чоловіків. Жінки, порівняно з чоловіками, давали більш високі оцінки страху для всіх об'єктів і ситуацій. Страхи неживих об'єктів частіше спостерігалися у людей похилого віку, ніж у молодих.

Тобто можна узагальнити, що в сучасній науці вивчається питання динаміки страхів залежно від віку та статі людини, однак бракує досліджень динаміки страхів під час проживання криз професійного становлення.

Вибірка досліджуваних становить 98 осіб віком 21–48 років, яка була поділена на три групи: група 1 включала 38 осіб, які отримують вищу освіту (студенти 3-го курсу), група 2 – 36 осіб у процесі професіоналізації, група 3 – 24 особи, які на момент проведення дослідження отримували другу вищу освіту.

Для дослідження особливостей страхів обстежуваним було запропоновано відповісти на запитання «Чого я боюся?», а далі проранжувати кожен страх від 1 до 10 за ступенем його якісного прояву.

Відповіді були узагальнені за декількома змістовними критеріями, далі був обрахований середній бал якісного прояву страху та відсоткове значення за змістовним критерієм у кожній із трьох груп обстежуваних.

У таблиці 1 наведено результати динаміки страхів за змістом і рівнем прояву в трьох обстежуваних групах. У результаті проведеного аналізу не виявлено зв'язку між переживанням певного етапу професійного розвитку та відсоткового значення наявних у всіх групах обстежуваних типів страхів.

В обстежуваних, які є представниками групи 1, відсутні страхи, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю, сімейним і фінансовим благополуччям, що характерні для представників двох інших груп, але мають місце окремі страхи, які їм не притаманні: стати свідком загибелі (0,5%), завдати фізичної шкоди іншим (0,5%), страх крові (0,5%), страх за домашніх тварин (0,5%), страх невдачі (1%). Це може бути пов'язано з тим, що студенти прагнуть відповідати наявним вимогам, відчувають тиск, пов'язаний із навчанням, мають недостатню інформованість щодо майбутньої професійної діяльності, не цілком розуміють свої можливості. Тому їхні страхи належать переважно до архаїчних, просторових, вітальних і соціальних.

В обстежуваних, які є представниками групи 2, відсутні страхи, пов'язані із самотністю та безпорадністю, очікуванням і невизначеністю, що характерні для інших двох груп, що вказує на більшу емоційну стабільність і може бути пов'язано із здатністю до прийняття самостійних рішень, наявністю особистісної відповідальності, досвіду ефективного копінгу.

У цій групі, порівняно з першою, з'являються «професійні» страхи: пов'язані з відчуттям непрофесіоналізму та страх нереалізованості (8,5%), який об'єднує окремі страхи: зробити професійну помилку, не досягти певного рівня професійного розвитку. Також у цій групі обстежуваних виділено домен «виробничі страхи» (3,6%), який об'єднує страхи про організацію праці, задоволеність умовами, наприклад: наявність достатньої кількості працівників, наявність засобів виробництва, кадрова політика, конфлікти з колегами. Ці домени вказують на тривогу, пов'язану з переживанням кризи професійного становлення, коли фахівець, отримавши певний досвід професіоналізації та маючи певні амбіції, відчуває сумніви, конфлікт або незадоволення своїм професійним зростанням, успіхами, організацією праці. За змістовним критерієм «виробничі страхи» група 2 відрізняється від інших двох груп, що вказує на актуалізацію потреби у взаємодії із зовнішніми обставинами з метою впливу на причини труднощів. Тобто зміст деяких страхів індивідів, які є на стадії професіоналізації, відображає особливості цього етапу професійного становлення.

Також у цій групі з'являється страх щодо проблем у родині (15,7%), який, порівняно з відсотковим значенням цього страху в групі 3 (2,5%), може вказувати на вплив робочого навантаження, зайнятості професійним і кар'єрним розвитком, на актуалізацію страхів, пов'язаних із близькими стосунками, майбутнім родини, здатністю до побудови стосунків і задоволеністю ними.

Таблиця 1

Розподіл поширених страхів залежно від групи досліджуваних

	Студенти		Працюючі		Перенавчання	
Страх (змістовий критерій)	**Середній бал (0-10)**	**% від загальної кількості**	**Середній бал (0-10)**	**% від загальної кількості**	**Середній бал (0-10)**	**% від загальної кількості**
Чужої агресії	5,8	6	8	0,6	7,2	4,2
Страх соціальних ситуацій	6,5	15,9	6,2	7,3	6	12
Страх за здоров'я	6,2	14,4	7,8	15,7	6,7	17
Смерті своєї та близьких	6,1	14,4	6,4	10,3	6,7	12
Тварин	5,7	13,9	4,4	9,1	6,4	6
Просторові та сенсорні	5,9	17,9	4,8	14,6	4,9	12
Катастрофи, катаклізми	7	3	6,5	7,9	5,5	2,5
Залишитися без доходу, втратити роботу	7	0,5	6,8	3	6,8	9,5

Таблиця 2

Розподіл специфічних страхів залежно від етапу професійного становлення

	Студенти		Працюючі		Перенавчання	
Страх (змістовий критерій)	**Середній бал (0–10)**	**% від загальної кількості**	**Середній бал (0–10)**	**% від загальної кількості**	**Середній бал (0–10)**	**% від загальної кількості**
Очікування, невизначеності	6,2	2			6,8	4,2
Непрофесіоналізму, нереалізованості			6,2	8,5	7,5	9,5
Наявність проблем у родині			7,8	15,7	8,3	2,5
Страх відповідальності			5,3	4,8	6,5	5,1
Втрати психічного здоров'я			9	1,2	6,6	4,2
Самотність, безпорадність	5,2	8,9			6,5	11

Таблиця 3

Результати динаміки страхів за причинами виникнення

Типи страхів	Студенти	Працюючі	Перенавчання
Об'єктивні джерела виникнення	41,8%	32,2%	24,7%
Недостатність інформації	18,9%	7,3%	17,9%
Онтологічні	24,3%	26,6%	47,1%
Гносеологічні	14,4%	36,2%	23,7%

З актуальністю професійного та сімейного контексту для представників цієї групи пов'язаний і страх відповідальності (4,8%), який породжується розумінням необхідності приймати особисті рішення, з одного боку, та нести персональну відповідальність – з іншого. Цього змісту страхів (професійних та страху відповідальності) немає у групі студентів, можна припустити, що вони тісно пов'язані із професіоналізацією та особистісним зростанням.

В обстежуваних 3-ої групи спостерігається поява страхів самотності та безпорадності (11%), які характерні для групи 1 та відсутні в групі 2, що пов'язане з кризовим періодом зміни професії, вказує на відчуття невпевненості, несамостійності, відсутність досвіду подолання виникаючих проблем. Також це зумовлюється нерозумінням перспектив подальшого професійного розвитку, можливостей самореалізації, що актуалізує потребу в додаткових знаннях, вміннях, навичках і формуванні стратегій подолання кризи. В цій групі ми бачимо і зростання страху за своє здоров'я та близьких, який утворює найбільший домен (17%) і порівняно з 1-ю та 2-ю групами становить найбільший відсотковий рівень. Значно зростає в цій групі відсоток страхів, пов'язаних із соціальними ситуаціями (12%), смертю (12%), порівняно з 2-ою групою вибірки. Тобто можна зробити висновок, що на етапі кризи зміни професії, коли мають місце перенавчання та адаптація до нової професійної діяльності, індивід, намагаючись високопродуктивно включитися в нову професію та отримати високі результати, відчуває напруження та тривогу, які не характерні для інших етапів професійного становлення. Страхи, які зазначають обстежувані, з одного боку, пов'язані із професійними навичками та успішністю, з іншого боку – з фінансовим успіхом, а також із страхом перед невизначеністю. Загальним показником наявності кризи та нестабільності є високий відсотковий рівень страху смерті, зростання рівня соціальних страхів, страху невизначеності, безпорадності. Тобто в цей кризовий період актуалізуються екзистенціальні страхи (смерті, самотності, безпорадності, невизначеності), що сприяє розгубленості, втраті опори та впевненості.

Якщо спиратися на класифікацію, запропоновану Абакумовою, то можна помітити таку динаміку страхів на різних етапах професійного становлення. Т.В. Абакумова [5] пропонує декілька критеріїв для класифікації страхів (табл. 3).

Наведені в таблиці 3 результати вказують на наявність достовірної різниці дисперсії типів страхів у різні періоди професійного становлення (χ^2 на рівні 0,05).

Для групи студентів характерні страхи, які виникають завдяки потенційним чи наявним джерелам (об'єктам або ситуаціям), нестача інформації та відсутність стратегій до вирішення певних труднощів (наприклад, соціального типу). Це вказує на несамостійність, брак раціональності у взаємодії з об'єктами та обставинами, потребу у формуванні когнітивних і поведінкових засобів копінгу. Можна зробити висновок, що на етапі професійної підготовки людина відчуває нагальну потребу у формуванні когнітивних і поведінкових стратегій подолання причин таких страхів.

У групі працюючих найбільший тип – гносеологічні страхи, що пов'язано з наявністю надлишку знань, поінформованості, схильності до раціоналізації та когнітивної переробки власного досвіду. Саме це впливає на наявність у обстежуваних цього кластеру схильності до страхів, спрямованих у майбутнє та пов'язаних із професійною та особистісною успішністю, задоволеністю змістом діяльності.

Група обстежуваних, які перенавчаються, характеризується схильністю до екзистенціальних страхів, окрім того, для них характерна втрата впевненості у вигляді страхів «дитячого» типу, що виражається у непевності у своїх діях, відсутності розуміння власних перспектив (що дуже схоже на страхи за недостатністю інформації у студентів). Все це загалом характеризує їхній стан як стан втрати опори та впевненості, потребу в засвоєнні нових форм діяльності, визначенні життєвих перспектив та ілюструє переживання ними кризи професійного становлення у вигляді зміни професії.

Висновки. За результатами проведеного дослідження не виявлено зв'язку між переживанням певного етапу професійного розвитку та відсоткового значення поширених у всіх групах обстежуваних типів страхів.

У змісті специфічних страхів наявні особливості, які характерні для певних етапів професійного становлення. У представників групи 1 мають місце окремі страхи, які не притаманні представникам інших груп: стати свідком загибелі, завдати фізичної шкоди іншим, страх крові, страх за домашніх тварин, страх невдачі.

Групі 2 притаманні «професійні» та «виробничі» страхи, з'являється страх щодо проблем у родині

і страх відповідальності, що тісно пов'язано із професіоналізацією та особистісним ростом.

В обстежуваних 3-ої групи спостерігається поява страхів самотності та безпорадності, зростання страху за своє здоров'я та близьких, страхів, пов'язаних із соціальними ситуаціями, смертю порівняно із 2-ою групою вибірки. Тобто в цей кризовий період актуалізуються екзистенціальні страхи, що сприяє розгубленості, втраті опори та впевненості та відповідає кризі зміни професії.

Аналіз результатів динаміки страхів за причинами виникнення вказує на наявність достовірної різниці дисперсії типів страхів у різні періоди професійного становлення (χ^2 на рівні 0,05).

Перспективою подальших досліджень буде вивчення особливостей проявів і причин тривожності та її зв'язку з різними етапами професійного становлення особистості.

Література:

1. Bandelow B., Michaelis S. Epidemiology of anxiety disorders in the 21st century. *Dialogues Clin Neurosci*. 2015 Sep. No 17 (3). P. 327–350.
2. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. Москва : Наука, 1981. 215 с.
3. Бреслав Г.М. Психология эмоций : учеб. пособие. 3-е изд., стереотип. Москва : Смысл : Академия, 2007. 544 с.
4. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей. Санкт-Петербург : Союз, 2004. 245 с.
5. Dr. K. Paulitsch. Grundlagen der ICD-10-Diagnostik/facultas.wuv – 2009. Soziale Phobie. Generalisierte Angststorung.
6. Карвасарский Б.Д. Неврозы. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Медицина, 1990. 576 с.
7. Дашкевич И.С., Жогло Л.Я. Страхи школьников и их преодоление. *Психологическое здоровье и развитие личности в контексте образовательного пространства* : сборник научных трудов / под общ. ред. Т.А. Македон. Биробиджан : Изд-во ФГБОУ ВПО «ДВГСГА», 2011. 126 с.
8. Абакумова Т.В. Классификация основных видов страха современного общества. *Социальная психология: диалог.* Санкт-Петербург – Якутск, 2002. С. 133–140.
9. Щербатых Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия. Москва : Эксмо, 2007. 512 с.
10. Василенко А.А., Плотникова Е.С. Возрастное изменение актуальных страхов человека. *Современные научные исследования и инновации*. 2014. № 12. Ч. 3.
11. Кодацька Н.О., Терпімова П.Є. Гендерні аспекти прояву страхів і тривожності у студентів юнацького віку. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2016. № 7. С. 317–321.
12. Шаповалова В.С. Страхи студентів, які пов'язані з навчальною діяльністю. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.* 2013. № 1095. С. 187–190.
13. Собкин В.С. Социальное самочувствие научного сотрудника: жизненные страхи. *Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования.* 2017. Т. 3. No 1. С. 8–31
14. Kogan C.S., Stein D.J., Maj M., First M.B., Emmelkamp P.M. and Reed G.M. (2016), The Classification of Anxiety and Fear Related Disorders in the ICD 11. *Depress Anxiety.* No 33. P. 1141–1154. DOI: 10.1002/da.22530.

Rubel N. H. Dynamic of displays of anxiety on the different stages of the professional becoming

The article presents the results of an empirical study of the manifestations of anxiety in the form of fears at different stages of professional personality formation. Modern science studies the dynamics of fears depending on the age and sex of the person, but lacks studies of the dynamics of fears during the crisis of professional formation. The of sample consisted of 98 people aged 21–48 years, which was divided into three groups: group 1 included 38 people receiving higher education (3rd year students), group 2 – 36 people in the process of professionalization, group 3 – 24 people who at the time of the study received and second higher education. For research of features of fears inspected was it suggested to answer a question "What am afraid of I?", and range every fear from 1 to 10 after the degree of him high-quality display. Answers were generalized after a few rich in content criteria, the middle mark of high-quality display of fear and percent value was farther shortchanged after a rich in content criterion in each of three groups of inspected.

As a result of the conducted research not found out a connection between experiencing of the certain stage of professional development and percent value of the widespread in all groups inspected types of fears. The found out the dynamics of maintenance of specific fears is on the different stages of the professional becoming, namely: for a group 1 inherent fears to become the witness of death, to inflict physical harm other, fear of blood, fear, fear of failure; to the group 2 inherent "professional" and "production" fears fear in relation to problems in a monogynopaedium and fear of responsibility appears, that is closely related adaptation to the profession and personality growth. In inspected 3th group there is appearance of fears of loneliness and helplessness. That, existential fears are in this crisis period, that is instrumental in confusion, loss of support and confidence, and answers the crisis of change of profession.

The analysis of results of dynamics of fears after reasons of origin specifies in the presence of reliable difference of dispersion of types of fears in different periods of the professional becoming (χ^2 at the level of 0,05).

Key words: *fear, professional crises, students, retraining, anxiety.*

УДК 159.9:62
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.20

О. М. Тиньков
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний університет
імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

К. М. Фаворова
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний університет
імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ СТАНИ ОПЕРАТОРІВ АВТОМАТИЗОВАНИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ ПОВІТРЯНИМ РУХОМ

У статті розглянуто різні підходи до класифікації функціональних станів людини. Для аналізу необхідно виділяти два вектори станів людини-оператора, такі, що необхідно контролювати (діагностувати) насамперед – сонливість, монотонія, велика втома. Вказані стани можуть призвести до збоїв, аварій автоматизованих систем керування. Другий вектор містить у собі такі стани – емоційну напругу, емоційну напруженість, зниження точності та швидкості мислення, відволікання уваги, зменшення обсягу пам'яті. Вказані стани можуть призвести до зниження ефективності діяльності операторів. Зростає кількість помилок, підвищується проміжок часу на вирішення професійних завдань. Помилки оператора можуть мати певні негативні наслідки не тільки щодо технічної ланки системи. Після невдач, пов'язаних із вирішенням професійних завдань, в оператора знижуються самовпевненість, мотивація до розвитку вмінь, рівень самосвідомості. Як наслідок – зниження професійно важливих якостей оператора.

З'ясовано, що функціональний стан людини є інтегральним показником рівня працездатності. Працездатність – це здатність оператора виконувати професійну діяльність протягом певного часу. Ефективність діяльності залежить як від суб'єктивного, так і від об'єктивного факторів. Такими факторами можуть бути умови виробничого, фізичного середовища, соціального оточення (соціального середовища), особливостей трудового процесу й складнощі техніки, особистісні риси людини.

У статті описано основні психологічні стани операторів. Монотонія – це стан, який супроводжується зниженням психічної активності. Він пов'язаний із виконанням тривалої, повторюваної в діях, одноманітної роботи. Під впливом цього стану людина-оператор стає в'ялою, напівсонною. При цьому псується настрій, що веде до зниження працездатності. Такі обмеження у виконанні дій негативно впливають на переключення й концентрацію уваги. Стан емоційного напруження проявляється в загальмованості, скутості, уповільненості та імпульсивності під час виконання оператором робочих функцій. На поведінковому рівні цей стан можна виділити за такими прикметами: оператор судорожно стискує органи управління, кусає губи, на обличчі має місце гримаса, увага сконцентрована на якійсь деталі, відображеній на моніторі, реакції мають надзвичайно імпульсивний характер.

Ключові слова: *професійні якості, працездатність, монотонія, емоційне напруження, оператор, ефективність.*

Постановка проблеми. На працездатність операторів автоматизованих систем управління повітряним рухом (далі – АС УПР), які працюють у контурі управління технічним об'єктом (система «людина – машина»), впливають такі групи факторів, як: професійно важливі якості (далі – ПВЯ), професійний досвід (знання, уміння, навички), функціональний стан людини, характеристики виробничого середовища. Підвищення ефективності (надійності) діяльності операторів значною мірою пов'язане з їхнім психофізіологічним станом, динамікою функціонального стану, який змінюється у процесі професійної діяльності. Своєчасне виявлення станів, які негативно впливають на ефективність (надійність) діяльності операторів, та засобів, методів діагностики й управління цими станами являє собою важливу проблему. Вирішення вказаної проблеми пов'язане із завданням аналізу й описання цих психофізіологічних станів.

© Тиньков О. М., Фаворова К. М., 2019

Мета статті – проаналізувати наукові теорії та підходи щодо основних психофізіологічних станів операторів автоматизованих систем управління.

Питанням аналізу й опису функціонального стану людини-оператора у процесі її професійної діяльності присвячено велику кількість досліджень. Десятки років зусиллями багатьох дослідників із різних галузей знання вивчаються питання підвищення показників безпомилковості, своєчасності, затрат розумового й фізичного ресурсів оператора. Ці дослідження відбуваються в таких напрямах: розподіл функцій між машиною й людиною (між операторами у групі); методів професійного психологічного відбору; методів підготовки, тренування операторів та обов'язково в питаннях розроблення засобів, методів діагностики психофізіологічних станів операторів [1–3]. Найбільший внесок у вирішення вказаних проблем був здійснений такими видатними науковцями, як: Б.Ф. Ломов, Ю.М. Забродін, В.Л. Маріщук, Ф.Д. Горбов, В.О. Дєнісов, В.І. Лебедєв, Е.Л. Носенко, А.Б. Леонова, К.А. Іванов-Муромський, Г.М. Зараковський, А.М. Карпухіна, М.В. Фролов, П.Я. Шлаєн, В.М. Муніпов, В.П. Зінченко та інші.

Виклад основного матеріалу. Як говорять статистичні дані, велика кількість аварій відбувалася з вини операторів, незважаючи на те, що вони мали високу кваліфікацію [4]. Така ситуація пов'язана з неминучими змінами функціонального стану операторів упродовж робочого часу.

Для аналізу необхідно виділяти два вектори станів людини-оператора. Такі, що необхідно контролювати (діагностувати) насамперед – сонливість, монотонія, велика втома. Вказані стани можуть призвести до збоїв, аварій АС УПР. Другий вектор містить у собі такі стани: емоційну напругу, емоційну напруженість, зниження точності та швидкості мислення, відволікання уваги, зменшення обсягу пам'яті. Вказані стани можуть призвести до зниження ефективності діяльності операторів. Зростає кількість помилок, підвищується проміжок часу на вирішення професійних завдань. [4]. Помилки оператора можуть мати певні негативні наслідки не тільки щодо технічної ланки системи. Після невдач, пов'язаних із вирішенням професійних завдань, в оператора можуть упасти самовпевненість, мотивація до розвитку вмінь, знижується рівень самосвідомості. Як наслідок – зниження ПВЯ [5; 6].

У більшості досліджень оцінку ПФС пов'язують із психічною напругою або втомою. Як наслідок, більшість практичних розробок діагностичних методів спрямовані на вимірювання цих станів [2].

За останні роки було здійснено багато досліджень щодо психологічних, психофізіологічних і математичних (імітаційних) методів оцінки ПФС оператора. Цей доробок дає змогу зробити висновок про те, що таке складне психологічне явище, як функціональний стан людини, піддається психологічному аналізу. На основі такого аналізу виникає можливість здійснення не тільки діагностики, але й управління (корекції) ПФС.

У науковій літературі для опису станів людини використовують різноманітні терміни: психічні стани, емоційні стани, функціональні стани, фізіологічні і психофізіологічні стани, функціональні стани людини та інші.

Різноманітність підходів до вивчення, аналізу психічних станів і відсутність формалізованої термінології не дає можливості дослідникові вирішувати цю проблему, ускладнює розроблення методики діагностування й прогнозування негативних станів, які виникають у людини-оператора [7].

Спочатку поняття «функціональний стан» з'явилося у фізіології та використовувалося для характеристики функціонування окремих органів або фізіологічних систем організму. Функціональні стани людини розглядаються в контексті з активністю центральної нервової системи [8; 9].

У психології функціональні стани людини розглядаються в динаміці, невіддільно від характеристик її діяльності.

Психофізіологічний стан, з одного боку, являє собою реакцію фізіологічних систем організму людини. Тут можна спостерігати деякі зміни у вегетативних і рухових реакціях. З іншого боку (в одному контексті з фізіологічними реакціями), психічна суть станів людини відображається у вигляді переживань і почуттів. Уявлення дослідників про психічний стан пов'язане з переживаннями та емоціями людини-оператора.

Психічний стан людини являє собою відносно стійку структуровану організацію багатьох складників психіки, яка виконує роль посередника між внутрішніми умовами та зовнішньою активністю людини щодо середовища, яке представлене конкретною ситуацією.

Функціональний стан людини є інтегральним показником рівня працездатності.

Працездатність – це здатність оператора виконувати професійну діяльність протягом певного часу. Ефективність діяльності залежить як від суб'єктивного, так і від об'єктивного факторів. Такими факторами можуть бути умови виробничого, фізичного середовища, соціального оточення (соціального середовища), особливостей трудового процесу й складності техніки, особистісні особливості людини [9].

Стан монотонії є найбільш поширеним станом людини-оператора. Людину-оператора можуть переслідувати невдачі у праці, тому що нечітко сформульовано завдання та недостатня орієнтація в засобах його виконання. У цьому полягає причина розвитку стану тривожності [3].

Психічний стан оператора залежить від стану фізіологічних систем організму. Погіршення функ-

ціонування цих систем може призвести до порушення функціонування психічних функцій людини.

Функціональні стани пов'язані зі змінами в таких психічних процесах, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення. Людина активно переживає такі стани, як: млявість, втома, почуття безсилля (характерні під час утоми); апатія, сонливість (характерні за монотонії); нервозність, хаотичність дій, тривога (характерні за високої емоційної напруженості) [2].

Функціональні стани формуються в процесі діяльності та пов'язані з результатом діяльності [10; 11]. Параметри функціональних станів, які частіше трапляються в діяльності операторів, можна поєднати в такі сполучення:

– поведінкові (поза, комунікації з іншими операторами);

– показники ефективності діяльності (безпомилковість, своєчасність);

– рівень працездатності (період часу високої, стабільної фази);

– вегетативні, психофізіологічні (кожна гальванічна реакція, біоритми);

– показники психологічних процесів та особливостей особистості (увага, сприйняття, пам'ять, мислення, воля, емоції, мотивація).

Вибір показників і методів контролю функціонального стану пов'язано з умовами й особливостями роботи оператора. Цей вибір повинен кореспондуватися з такими вимогами, як інформативність, простота реалізації, можливість здійснення мало контактної оцінки показників (їхньої динаміки) протягом усього робочого дня.

Є багато методів оцінки функціонального стану операторів у процесі діяльності. Наприклад, для контролю психологічних станів використовують такі методи, як: спостереження, опитування, анкетування, експеримент, тестування.

Задля проведення психофізіологічних досліджень розроблено такі засоби реєстрації фізіологічних і психофізіологічних характеристик операторів, як: реєстрація частоти пульсу, частоти дихання, рівня артеріального тиску, вимір електричних ланок кори головного мозку, вимір біоелектричних параметрів серця, температури тіла, реєстрація критичної частоти злиття світлових мигтінь, рівень утоми зорового аналізатору та інше) [9].

Стани людини у трудовій діяльності класифікують за такими ознаками: тривалість, провідний тип діяльності, ступінь напруженості, загальної напруги, ступінь активності тощо [2; 11].

Психічні стани людини, які виникають у процесі трудової діяльності, поділяють на три групи.

До першої групи відносять стійкі та тривалі за часом стани. Такі стани пов'язані зі ставленням людини до конкретного виробництва й виду праці. До них відносять такі: стан задоволення чи незадоволення роботою, стан зацікавленості чи байдужості до праці тощо. Виникнення таких станів відображає психологічну настроєність конкретного оператора до виконання професійної діяльності.

До другої групи відносять швидкоплинні, ситуативні стани. Вони виникають на фоні трудової діяльності під впливом негараздів у виробничому процесі або пов'язані із взаємовідносинами працівників.

До третьої групи відносять стани, що виникають періодично під час трудової діяльності. Сюди відносять такі стани, як: входження в роботу, рівень готовності до активних дій у складних ситуаціях, висока й стабільна працездатність, сонливість, апатія, нудьга, втома та інші.

Найбільш важливою в аспекті психологічного аналізу є класифікація функціональних станів за рівнем напруженості, оскільки вона істотно впливає на ефективність діяльності оператора. Помірний рівень напруженості відображає нормальний стан людини, яка виконує професійну діяльність. Такий рівень пов'язаний із незначною зміною ресурсу організму. Людині, яка перебуває в цьому стані, притаманні добре самопочуття, середня активність, гарний настрій. Стан помірної напруженості відповідає діяльності людини в оптимальному режимі – комфортні умови праці, відсутність збоїв у роботі техніки. Така діяльність має високу надійність й ефективність [2].

Негативні фактори, які значно підвищують психологічну напруженість, можна об'єднати в декілька груп:

– невідповідність умов праці нормативним вимогам;

– дефіцит часу на обслуговування техніки;

– підвищена складність професійних завдань;

– підвищена ціна помилкових дій;

– дефіцит інформації для прийняття рішень (недостатність або надлишок);

– конфлікти у групі операторів.

Також є класифікація стану напруженості у процесі виконання професійної діяльності.

Інтелектуальна напруженість – це напруженість, яка пов'язана з виконанням великої кількості інтелектуальних дій під час вирішення професійних завдань і великим потоком проблемних ситуацій, які передбачають своєчасне розв'язання.

Сенсорна напруженість – це напруженість, яка пов'язана з діяльністю сенсорної системи, процесом сприйняття необхідної інформації.

Монотонія – це стан, який супроводжується зниженням психічної активності. Він пов'язаний із виконанням тривалої, повторюваної в діях, одноманітної роботи. Під впливом цього стану людина-оператор стає в'ялою, напівсонною. При цьому псується настрій, що призводить до зниження працездатності. Такі обмеження у виконанні дій негативно впливають на переключення й концентрацію уваги.

Монотонія властива людям різного віку, рівня освіти, типу особистості й рівня інтелекту. Чим

вищий рівень освіти, тим вразливішими є негативні наслідки. Молоді оператори переживають цей стан важче, ніж працівники зрілого віку [2].

Для подолання монотонії можна запропонувати такі заходи: об'єднувати прості операції в більш складні та різноманітні за змістом; періодично змінювати операції, об'єднувати операції; періодично змінювати ритм роботи; вводити додаткові перерви (за можливості); вводити різнобічні подразники (наприклад, функціональну музику); підвищувати роль мотивів, стимулів, якісних результатів роботи; шукати інтерес до виконуваної роботи; під час виконання роботи думати про щось цікаве (якщо дає змогу досвід роботи).

Емоційне напруження має різну спрямованість, вплив на поведінку людини. Стан емоційного напруження проявляється в загальмованості, скутості, уповільненості та імпульсивності під час виконання оператором робочих функцій. На поведінковому рівні цей стан можна впізнати за такими прикметами: оператор судорожно стискує органи управління, кусає губи, на обличчі має місце гримаса, увага сконцентрована на якійсь деталі, відображеній на моніторі, реакції мають надзвичайно імпульсивний характер [2].

Цей стан може проявлятися у свідомій бездіяльності оператора тоді, коли ситуація потребує негайного розв'язання. В екстремальних умовах оператор відчуває труднощі в розумовій активності, він довго перебуває в однаковій позі, морщить брови, морщить лоб, навмисно затягує час для прийняття рішення, свідомо покидає своє робоче місце задля того, щоби позбавитися впливу негативних емоціогенних факторів. У такому стані проявляється емоція страху, домінує інстинкт самозбереження. Під впливом страху оператор починає діяти за стереотипами, які є неадекватними для конкретної ситуації.

Гальмівний тип емоційної напруженості виникає за умови дії емоціогенних, загрозливих, незвичайних, екстремальних і відповідальних ситуацій.

Небезпечною формою емоційної поведінки оператора є афективні зриви діяльності, при цьому він діє агресивно, непередбачувано, безконтрольно, що впливає на показники функціонування системи керування та може призвести до катастроф і аварій техніки.

Задля підвищення надійності діяльності операторів в екстремальних умовах необхідні проведення професійного психологічного відбору, тренування емоційно-вольових якостей, створення в колективі сприятливого психологічного клімату, поліпшення умов праці [5; 6].

Емоційна напруженість – це напруженість, яка пов'язана з виникненням конфліктних ситуацій у колективі операторів, очікуванням виникнення аварійних ситуацій та екстремальних умов у процесі керування технікою. Екстремальні умови вимагають від операторів великої трати розумових і фізичних сил (ресурсів). Така трата викликає напруженість психічних й фізіологічних функцій, що може призвести до стресу.

Стрес пов'язаний із дуже великою напруженістю. Цей стан може призвести до зриву діяльності, а також до виникнення патологічних станів [8].

Стан утоми. Втома є одним із найвпливовіших факторів, що істотно знижує ефективність діяльності операторів. Цей стан пов'язують зі зниженням працездатності людини у процесі роботи [10]. Загальними рисами втоми є такі:

– відчуття нездужання, слабкості фізичних сил;

– розлад процесу уваги;

– розлад сенсорного аналізатора (зниження порогу чутливості рецепторів);

– порушення в моториці (невпевненість у виконанні дрібний дій, тремор рук);

– зменшення обсягу пам'яті та зниження швидкості мислення, зростання кількості помилок під час вирішення професійних завдань;

– послаблення волі (знижується рішучість, самоконтроль, витримка);

– сонливість (оператор може заснути на робочому місці).

Вказані психологічні показники втоми проявляються залежно від її сили. Якщо спостерігається слабка втома, то значного погіршення показників праці не відбувається, психічні процеси протікають у межах відносних норм. Якщо спостерігається середній рівень утоми, то можна спостерігати незначне падіння показників праці, деяке зниження швидкості протікання когнітивних процесів. У разі значного посилення втоми в діяльності операторів відбувається незворотне падіння показників праці (надійності та ефективності). Психічні процеси, стани, особистісні риси людини погіршуються. В операторів можливий зрив діяльності (відмова від діяльності). Процес стійкості, протидії наростаючому впливу втоми залежить від умов праці і індивідуальних особливостей оператора. Тут має значення характер виконуваної роботи, режим праці й відпочинку, виробниче середовище, ціна помилки та мотивація оператора [8].

Але на першому місці стоять особистісні особливості людини. До них слід віднести такі: фізичний вік, стан організму (рівень здоров'я); інтереси й мотивація, воля та риси характеру, система цінностей. Від цих особливостей залежить те, як оператор переживає втому і як долає її в певних ситуаціях [12].

Висновки. Функціональний стан людини є інтегральним показником рівня працездатності. Функціональні стани пов'язані зі змінами в таких психічних процесах, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення. Людина активно переживає такі стани, як: млявість, втома, почуття безсилля (характерні під час утоми); апатія, сонливість (характерні за монотонії); нервозність, хаотичність дій, тривога (характерні за високої емоційної напруженості). Функціональні

стани пов'язані з процесом діяльності, результатом діяльності. Параметрами функціональних станів, які частіше трапляються в діяльності операторів, є такі:

– поведінкові (поза, комунікації з іншими операторами);

– показники ефективності діяльності (безпомилковість, своєчасність);

– рівень працездатності (період часу високої працездатності, її стабільної фази);

– вегетативні, психофізіологічні (кожна гальванічна реакція, біоритми);

– показники психологічних процесів та особливостей особистості (увага, сприйняття, пам'ять, мислення, воля, емоції, мотивація).

Література:

1. Леонова А.Б., Кузнецова А.С. Структурно-интегративный подход к анализу функциональных состояний : история создания и перспективы развития. *Вестник Московского университета. Серия 14: Психология*. 2019. № 1. С 13–33.
2. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека. Санк-Петербург : Питер, 2005. 412 с.
3. Леонова А.Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 200 с.
4. Машин В.А. Психическая нагрузка, психическое напряжение и функциональное состояние операторов систем управления. *Вопросы психологии.* 2007. № 6. С. 86–96.
5. Тиньков О.М. Психологія праці : навч. посіб. Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2018. 64 с.
6. Тиньков О.М., Фаворова К.М. Процедура проведення психологічного професійного відбору ; Класичний приватний університет. *Теорія і практика сучасної психології* : зб. наук. пр. 2019. № 3. Т. 1. С. 115–121. DOI: https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.21.
7. Дружилов С.А., Олещенко А.М. Психические состояния человека в труде: теоретический анализ взаимосвязей в системе «Свойства личности – Состояния – Процессы». *Психологические исследования*. 2014. Т. 7. № 34. С. 10–15.
8. Илюхина В.А. Психофизиология функциональных состояний и познавательной деятельности здорового и больного человека. Москва : Н-Л, 2012. 368 с.
9. Тиньков О.М. Контроль і діагностика функціонального стану оператора : навч. посіб. Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2007. 95 с.
10. Бодров В.А. Профессиональное утомление: Фундаментальные и прикладные проблемы. Москва : Институт психологии РАН, 2009. 560 с.
11. Леонова А.Б., Кузнецова А.С. Функциональные состояния и работоспособность человека в профессиональной деятельности : Психология труда, инженерная психология эргономика / под ред. Е.А. Климова и др. Москва : Юрайт, 2015. 324 с.
12. Кузнецова А.С., Титова М.А., Злоказова Т.А. Психологическая саморегуляция функционального состояния и профессиональная успешность. *Вестник Московского университета. Серия 14 : Психология*. 2019. № 1. С. 51–68.

Tynkov O. M., Favorova K. M. Psychophysiological states of operators of automated air traffic control systems

In the article the different going is considered near classification of the functional states of man. For an analysis it is necessary to distinguish two vectors of the states of man-operator, such that it is necessary to control (to diagnose) first of all is a sleepiness ground-states, large tiredness. The indicated states can result in failures, accidents of CASS of management. The second vector contains for itself such states is emotional tension, emotional tension, decline of exactness and quick of thinking, diverting attention, diminishing to the volume of memory. The indicated states can result in the decline of efficiency of activity of operators. The amount of errors grows, the interval of time rises on the decision of professional tasks.Operator errors can have negative consequences are certain, not only relatively to the technical link of the system. After the failures of the professional tasks related to the decision, self-confidence can fall down for an operator, motivation to development of abilities, the level of consciousness goes down. As a result is a decline professionally of important internalss of operator.

It is found out, that the functional state of man is the integral index of level of capacity. A capacity is ability of operator to execute professional activity during set time. Efficiency of activity depends both on subjective and objective factors. Such factors can be: terms of productive, physical environment, social surroundings (social environment), features of labour process and complication of technique, personality features of man.

In the articles described psychological ground-states of operators. Ground-states it the state that is accompanied by the decline of psychical activity. He is related to implementation of protracted, repeated in actions, monotonous work. Under act of this state a man-operator becomes languid, half asleep. A mood that conduces to the decline of capacity deteriorates thus. Such limitations in execution actions negatively influence on switching and attention focusing. The state of emotional tension shows up in dormancy, constraint, slowness and impulsiveness at implementation of working functions an operator. At level to distinguish this state for such to the signs: an operator squeezes management organs convulsively, bites lips, a grimace takes place on face, pay attention on some the detail represented on a monitor, reactions have extraordinarily impulsive character.

Key words: *professional internalss, capacity, ground-states, emotional tension, operator, efficiency.*

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.93+159.963.27
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.21

Ю. В. Вакуленко
аспірантка кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЕНСОРНА ДИСФУНКЦІЯ ЯК ЧИННИК ПОРУШЕННЯ СНУ У ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА

Значна кількість дітей із розладами аутистичного спектра (РАС, аутизм) страждає від проблем обробки та інтеграції сенсорної інформації. Обробка сенсорної інформації визначається як здатність мозку реєструвати, організовувати та розуміти інформацію, отриману від власних відчуттів. Дисфункція, або розлад сенсорної інтеграції – це неврологічний стан, який виражається порушеннями в обробці сенсорної інформації як від навколишнього середовища, так і від власного тіла, що може бути причиною порушення розвитку або поведінки. Сенсорні розлади при розладах аутистичного спектра варіюються від 42% до 88%. Згідно з теорією сенсорної інтеграції A.J. Ayres, адекватна обробка та інтеграція сенсорної інформації є першоосновою для формування адаптивної поведінки та здатності дитини брати участь у повсякденній діяльності, соціальній активності, впливає на якість навчання, відпочинку і сну. Ідентифікація труднощів, пов'язаних із обробкою та інтеграцією сенсорної інформації, важлива для визначення необхідних заходів, розробки плану дій спеціалістів та батьків.

Дослідження показують, що порушення сну приводять до погіршення когнітивних функцій і появи поведінкових проблем у дітей (дефіцит пам'яті, депресія, тривожність), окрім цього у дітей може відзначатися затримка росту, підвищена збудливість протягом дня, порушення уваги та погана успішність у школі. Дослідження показали, що поширеність порушень сну становить від 44% до 83% у дітей із РАС.

У статті розглядається проблема порушень сну у дітей із розладами аутистичного спектра. Звертається увага на можливість безпосереднього зв'язку порушень сну із сенсорною дисфункцією у цієї категорії дітей. Описано специфічні особливості сенсорної сфери дітей із РАС та їх вплив на сон при розладах аутистичного спектра згідно сучасних досліджень. Звернено увагу на необхідність досліджень сенсорної дисфункції при аутизмі, особливостей сну та його порушень у дітей із РАС на вітчизняній вибірці.

Ключові слова: *сенсорна дисфункція, порушення обробки сенсорної інформації, сенсорна інтеграція, сон, порушення сну, розлади аутистичного спектра, аутизм.*

Постановка проблеми. Сон є життєво важливим станом організму, що впливає на фізичне та емоційне самопочуття дітей, їх розвиток та денне функціонування в цілому [1].

Порушення сну можуть мати погані наслідки для когнітивного розвитку дітей і їх повсякденного функціонування в таких аспектах, як увага, навчання, пам'ять, регуляція настрою і поведінка. Ці області пізнання належать до числа тих, на які впливає наявність РАС, що дозволяє припустити, що порушення сну можуть ще більше перешкоджати навчанню і загальній повсякденній роботі дітей із РАС. Крім того, поганий сон у таких дітей впливає на якість сну батьків і створює додатковий стрес для усієї сім'ї. Національний фонд сну США у співпраці з Best Practice Project Management визначив дітей із РАС як одну з найбільш пріоритетних груп для дослідження сну. Лікування безсоння при РАС визначено пріоритетною галуззю, а лікування таких розладів сну дає можливість покращити денну поведінку дітей і функціонування сім'ї, яка виховує дитину із РАС [1].

Діти з розладами аутистичного спектра мають більш високий ризик виникнення проблем зі сном, таких як труднощі при засинанні та підтриманні сну, ніж нормотипові діти. Хоча поширеність проблем зі сном серед дітей із РАС варіюється, у 50–80% цих дітей виникають труднощі, пов'язані зі сном, порівняно з лише 20% ж – 40% їх однолітків із нормальним розвитком [3].

Труднощі з обробкою та інтеграцією сенсорної інформації є характерними для дітей із РАС. Сенсорні розлади при розладах аутистичного спектра варіюються від 42% до 88%. Теорія сенсорної інтеграції стверджує, що адекватна обробка та інтеграція сенсорної інформації є першоосновою для формування адаптивної поведінки та здатності дитини брати участь у повсякден-

© Вакуленко Ю. В., 2019

ній діяльності, соціальній активності, впливає на якість навчання, відпочинку і сну. Виявлення труднощів обробки та інтеграції сенсорної інформації є важливим для визначення необхідних втручань, розробки плану дій спеціалістів та батьків [2].

У кількох дослідженнях висунуто гіпотезу, що порушення сну можуть бути пов'язані або навіть викликані сенсорною чутливістю при аутизмі, але цей потенційний зв'язок рідко досліджувався емпірично. Визначення такої специфічності має значення для з'ясування фізіологічних механізмів, які можуть породжувати порушення сну при аутизмі, для керівництва майбутніми клінічними випробуваннями за допомогою сенсорної терапії та допоміжних засобів [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. A.J. Ayres вперше описала порушення в обробці сенсорної інформації. W. Dunn розробив модель обробки сенсорної інформації, яка базується на знаннях нейронауки та біхевіоризму. AE. Baker, A. Lane, MT. Angley, RL. Young довели, що поведінкові та емоційні проблеми пов'язані з відмінностями у процесах обробки сенсорної інформації.

Взаємозв'язок між обробкою сенсорної інформації з проблемною та адаптивною поведінкою довели S.J. Rogers та інші у 2003 році; M. Liss, C. Saulnier, D. Fein та M. Kinsbourne – у 2006; L.D. Wiggins та інші – у 2009; E. Jasmin та інші – у 2009 році. E.E. Dean, L. Little, S. Tomchek, W. Dunn дослідили зв'язок між певними типами сенсорних моделей обробки інформації, складною поведінкою та захисними факторами. T. Roberts, K. Stagnitti, T. Brown, A. Bhopti описали взаємозв'язок між сенсорною обробкою та ігровою діяльністю. У всіх цих дослідженнях фактори обробки та інтеграції сенсорної інформації були предикторами важливих результатів на заняттях, процесу сну, розвитку мозку, гри, поведінки в цілому [2].

У вітчизняній науці сенсорний розвиток дітей без патології вивчали А. Давидчук, З. Лішван, Л. Парамонова; з порушеннями розвитку – Н. Мінаєва, Т. Обухова. Сенсорна деривація досліджувалася такими науковцями: Г. Бєлова, О. Каліжнюк, І. Лєвченко, О. Мастюкова, Н. Сімонова, Т. Шамарін. Вплив сенсорної деривації на формування пізнавальних процесів досліджували М. Іполитова, Е. Кіріченко, С. Коноваленко [2].

Проблема сну у дітей Із розладами аутистичного спектра є одним із провідних напрямів клінічних досліджень у світі. Зокрема, вивчається гігієна сну у дітей з аутизмом (A.L. Richdale, K. Schreck, 2019); відмінності сну серед дітей із порушеннями аутистичного спектра та нормотиповими дітьми (M.G. Elrod, B.S. Hood, 2015); кореляції між труднощами сну і поведінковими проблемами у дітей з аутизмом (M.O. Mazurek, K. Sohl, 2016); зв'язок між порушеннями сну та регуляцією емоцій, увагою та академічною успішністю у дітей із РАС (J.L. Vriend et. al., 2013); вплив порушень сну на повторювану поведінку у дітей із аутизмом (S.E. Goldman et. al., 2015); роль дієти у регулюванні сну дітей із РАС (C.N. Hart et. al., 2013); зв'язок між проблемами сну, нейробіологічними змінами, основними симптомами розладу аутистичного спектра та супутніми психічними захворюваннями (L. Mazzone et. al., 2018) [1].

Взаємозв'язок між обробкою сенсорної інформації та сном при аутизмі вивчали Reynolds S., Lane S.J. & Thacker L. (2011); Hollway J.A., Aman M.G., & Butter E. (2013); Mazurek M.O., & Petroski G.F. (2015); Tzischinsky O. та інші (2018); Tyagi V., Juneja M., & Jain R. (2018), Mazurek M.O. (2019), Hohn V.D. та інші (2019). Проте автори вказують на необхідність подальшого наукового пошуку з цієї тематики.

Українськими дослідниками сну у дітей є Л.Г. Кирилова, О.А. Шевченко, І.О. Грабовенська, О.О. Мірошников (гіперсомнії у дітей, 2012); Ю.В. Марушко, Т.В. Гищак (ефективність застосування препаратів магнію при порушеннях нічного сну у дітей, 2013); Н.І. Ковтюк, Ю.М. Нечитайло (якість життя та дисфункції сну у школярів, 2014); Я.М. Драб (сомнамбулізм у дітей, 2016); В.Г. Майданник, Г.В. Гнилоскуренко, М.Х. Альюсеф (розлади сну у дітей, 2018); Л.В. Кузьо (порушення сну у дітей з алергічним ринітом, 2019), І.В. Лещенко (порушення сну внаслідок впливу інформаційних технологій на організм учнів старшого шкільного віку, 2019) та інші.

Вітчизняні дослідження порушень сну у дітей із аутизмом залишаються актуальними, існує необхідність у розробці вітчизняного та адаптації зарубіжного діагностичного інструментарію для оцінки наявності та вираженості порушень сну у дітей із РАС.

Завданнями статті є розкриття проблеми зв'язку порушень сну з сенсорною дисфункцією у дітей із розладами аутистичного спектра згідно сучасних досліджень; підкреслення необхідності досліджень сенсорної дисфункції при аутизмі, особливостей сну та його порушень, впливу сенсорної дисфункції на порушення сну у дітей із РАС на вітчизняній вибірці.

Виклад основного матеріалу. Сучасними дослідженнями виявлено, що сенсорні проблеми виявляються у 42–88% людей із аутизмом [2]; за деякими даними ці числа зростають до 60–90% [4]. Це мотивувало додавання сенсорних труднощів як діагностичного критерію аутизму в DSM-5. Однак сенсорні проблеми при аутизмі можуть сильно відрізнятися і включати як гіпо-, так і гіперчутливість до кількох сенсорних модальностей. І гіпо-, і гіперчутливість можуть проявлятися у одних і тих же людей із аутизмом у різний час і в різних умовах / ситуаціях [4].

Сон – це життєво необхідний, особливий стан організму, що займає щодня у людини близько 1/3 часу, що характеризується відсутністю довіль-

ної активності, майже повним відключенням від сенсорних впливів зовнішнього світу, сновидіннями, а також специфічними електрофізіологічними та гуморальними проявами [1]. Сон – життєво важлива функція для всіх живих істот; не просто стан відключення, але стан діяльності, який сприяє дозріванню, перебудові та відновленню [5].

Порушення сну – ще один поширений симптом, який проявляється у 44–83% людей із аутизмом [1]. Порушення включають труднощі із засинанням, часті пробудження протягом ночі, коротшу тривалість сну і неспокій під час нього [1; 4]. Вираженість порушень сну у дітей із аутизмом корелює з рівнем тривожності, дефіцитом уваги, імпульсивністю, дезадаптивною поведінкою та використанням медикаментів [4].

У кількох дослідженнях висунуто гіпотезу, що порушення сну можуть бути пов'язані або навіть викликані сенсорною дисфункцією при розладах аутистичного спектра [4–11]. Зокрема, сенсорна гіперчутливість може бути одним із факторів, пов'язаних із безсонням у дітей із РАС. Сенсорне уникнення включає в себе уникнення ігрового обладнання або рухомих іграшок, уникнення ходити босоніж по піску або траві і уникнення певних смаків або продуктів, які зазвичай є частиною раціону дитини. Згідно моделі сенсорної обробки Данна, передбачається, що уникнення почуттів пов'язано з низькими сенсорними порогами і виникненням сенсорної гіперчутливості. Таким чином, цей висновок свідчить про те, що діти із РАС можуть надмірно реагувати на подразники, що призводить до ускладнення засинання або сну [6].

Дослідниками повідомлялося про зв'язки між сенсорною чутливістю та / або соціальними навичками з якістю сну. Наприклад, підвищена сенсорна чутливість до внутрішніх, а також зовнішніх стимулів виявилася ключовою ознакою безсоння. Було досліджено, що індивідуальні відмінності у світлочутливості впливають на сон у підлітків. Що стосується РАС, то був знайдений зв'язок між підвищеною сенсорною чутливістю, зниженням соціальних навичок та наявністю проблем зі сном [7].

Reynolds S., Lane S.J. & Thacker L. (2011) визначили, що деякі проблеми зі сном можуть бути пов'язані з труднощами сенсорної модуляції [5]. Сенсорна модуляція – це здатність регулювати і адаптувати моторну або поведінкову відповідь на сенсорні стимули таким чином, щоб ця відповідь не була недостатньою чи надмірною щодо сенсорного стимулу [2].

Діти, які сплять добре, на думку дослідників, можуть ініціювати і підтримувати сон, відключившись від навколишнього середовища автоматично та без особливих зусиль. Для дітей із сенсорною дисфункцією сон може бути більш трудомістким процесом, ускладненим труднощами відключення від сенсорного навколишнього середовища. Результати дослідження підтверджують, що діти із РАС мають більшу поширеність обох порушень – сенсорної модуляції та порушення сну порівняно з популяцією типових дітей. Цікаво, що закономірності зв'язку між розладом сенсорної модуляції та сном відрізняються між дітьми із РАС та нормотиповими дітьми. Показники гіперчутливості дуже корелюють із проблемами сну в дітей із аутизмом.

Дослідники вважають, що у дітей, які мають труднощі з фільтрацією сенсорних подразників, можуть виникнути труднощі зі зменшенням збудження або налаштуванням необхідних стимулів навколишнього середовища до засинання. Цікавим у цьому дослідженні є те, що науковці вживали слуховий стимул для розрізнення категорій дітей, які погано і добре сплять. Діти, яких ідентифікують як таких, що сплять погано, мали значно сильнішу реакцію на новий слуховий стимул, ніж на знайомий слуховий стимул (сирена). Команда дослідників визначила, що незнайомі слухові тони, які надходять зсередини або ззовні будинку, є менш передбачуваними і менш керованими, ніж звичні сенсорні подразники, і, швидше за все, порушують сон у дітей, які не можуть правильно фільтрувати слухові подразники.

Ще одне пояснення автори дослідження знаходять у теорії розвитку нервової системи, пов'язаній із поведінкою сну. Діти, які були ідентифіковані як такі, що сплять погано, продемонстрували сильні реакції на тон (звук), запах та візуальні стимули. Ці відчуття можуть трактуватись як більш первісні порівняно з рухом та дотиком. З еволюційного погляду, ці первісні відчуття були необхідні під час сну для виявлення потенційних загроз – якщо хижак був досить близько, щоб викликати відчуття дотику, людина, швидше за все, не вижила б. Тому діти з порушеннями сну можуть демонструвати більш примітивні механізми високого збудження, розроблені для захисту та оборони, які менш сприятливі для відпочинку та відновлення.

Автори виявили, що більша сенсорна чутливість була пов'язана з більш високим рівнем кортизолу вдень. Тому підвищений рівень післяобіднього кортизолу у слині може бути нейроендокринним реагуванням на сенсорні навантаження, які виникають упродовж дня і згодом відносяться до поганих моделей сну через загальний механізм сенсорної модуляції. Сенсорна модуляція, нейроендокринна та фізіологічна реакція на відчуття, післяобідній рівень кортизолу слини відрізняють дітей із порушеннями сну від дітей без таких порушень із точністю до 85,7%. Це говорить про те, що сенсорні порушення – важлива характеристика, яку слід враховувати стосовно дефіциту сну як у нормотипових дітей, так і у дітей із РАС [5; 6].

Hollway J.A., Aman M.G., & Butter E. (2013) займалися вивченням кореляцій та факторів ризику порушень сну у дітей із РАС. Вони виявили, що нижчі

бали за шкалами смакова / нюхова чутливість були пов'язані з підвищеною тривожністю щодо сну у цій популяції дітей. Зворотний зв'язок був також знайдено між шкалою сенсорного пошуку, слухової фільтрації та проблем зі сном. У дітей, які мають сенсорну дисфункцію за типом сенсорного пошуку, та у дітей із порушеннями слухової фільтрації було більше проблем зі сном. Автори вказують, що діти, чутливі до певних смаків, запахів або текстури можуть стати тривожними при виконанні повсякденних дій, таких як чищення зубів перед сном, спричиняючи цим затримку настання сну [8].

M.O. Mazurek і G.F. Petroski (2015) використовували дані з Мережі лікування аутизму і виявили, що більш високі рівні сенсорної гіперчутливості позитивно корелювали з більш загальними проблемами сну [6]. У дослідженні вивчалися взаємозв'язки між проблемами сну, сенсорною гіперчутливістю і тривогою у дітей із аутизмом. Сенсорна дисфункція здебільшого була пов'язана з усіма проблемами сну, крім нічних пробуджень для дітей старшого віку. Було виявлено, що діти із РАС, що мають тривогу і сенсорну дисфункцію, можуть бути особливо схильними до проблем зі сном [9].

Tyagi V., Juneja M. & Jain R. (2018) вивчали проблеми зі сном у дітей з аутизмом та нормотипових дітей. Більш високі проблеми зі сном були виявлені у дітей із РАС, ніж у типовій популяції. Повідомляється про найбільш поширену проблему зі сном у дітей із РАС – порушення циклу сну-неспання із подальшим розладом ініціації сну. Це дослідження також виявило значний зв'язок між проблемами зі сном та підвищеним рівнем сенсорного пошуку, гіперчутливістю у тактильній та руховій сферах, проте був знайдений зв'язок зі зменшеним рівнем обробки зорової інформації.

Автори дослідження вважають, що зв'язок між зменшеною зоровою сенсорною обробкою та проблемами сну є наслідком недостатнього розвитку циркадного ритму, який базується на фонетичних підказках; зниженні чутливості до візуальних стимулів. Діти з сенсорною дисфункцією за типом сенсорного пошуку можуть бути занадто зайнятими пошуками сенсорних переживань і пропускати соціальні підказки; в той час як діти із гіперчутливістю надто реагують на різні сенсорні подразники, що призводять до проблем зі сном. Діти з проблемами, пов'язаними з їх поведінкою, у відповідь на сенсорні подразники, як правило, гіпер / гіпоактивні, можуть демонструвати дезадаптивну поведінку у вигляді істерик і супротиву, що призводить до проблем зі сном [10].

O. Tzischinsky та її колег цікавило питання, чи пов'язані порушення сну із загальною мультимодальною сенсорною проблемою при аутизмі, чи з гіпер- чи гіпочутливістю за конкретними сенсорними показниками. Останні дослідження, що використовують короткий сенсорний профіль, свідчать про те, що порушення сну слабко пов'язані із загальними сенсорними порушеннями, що пояснює 1–6% відхилень у показниках порушення сну. Поглиблена оцінка команди дослідників за допомогою повного сенсорного профілю показує, що порушення сну не однаково пов'язані з чутливістю у всіх сенсорних модальностях. На відміну від помірного взаємозв'язку між порушеннями сну і сенсорними проблемами в загальному, сенсорні проблеми в зорових і слухових областях не були пов'язані з проблемами сну при аутизмі і у контрольних групах. Крім того, порушення сну були більш тісно пов'язані з підвищеною тактильною чутливістю, ніж зниженою тактильною чутливістю. У результаті дослідження було виявлено, що порушення сну асоціюються із сенсорними порушеннями в конкретних сенсорних модальностях і їх не можливо узагальнити у всіх сенсорних областях. Це підкреслює необхідність врахування різних компонентів сенсорної чутливості при вивченні зв'язку порушень сну із сенсорними проблемами у дітей із аутизмом [4].

M.O. Mazurek з колегами у своєму дослідженні 2019 року виявили, що для дітей молодшого віку сенсорна гіперчутливість прогнозувала майбутні проблеми зі сном, однак ці змінні не були суттєвими для дітей старшого віку. Ці результати говорять про те, що зв'язок між сенсорною гіперчутливістю і порушеннями сну може змінюватися з часом, а врахування сенсорної чутливості може бути особливо важливим для розуміння сну маленьких дітей із розладами аутистичного спектра [11]. Це узгоджується з іншими висновками, що свідчать про міцніший зв'язок між сенсорною чутливістю і початком сну, тривалістю сну та нічними пробудженнями у молодших дітей порівняно зі старшими дітьми із РАС [9].

Разом ці результати говорять про те, що маленькі діти з РАС із високим рівнем сенсорної дисфункції можуть бути особливо чутливими до сенсорних стимулів середовища сну. Ці стимули навколишнього середовища (наприклад фоновий шум, світло, кімнатна температура, постільна білизна або одяг для сну) можуть перешкоджати настанню або підтриманню сну [11].

Висновки. Діти з аутизмом часто страждають порушеннями сну та порушеннями в обробці сенсорної інформації. З попередніх досліджень зрозуміло, що на багато аспектів денного функціонування дітей, включаючи емоційне здоров'я, міжособистісні стосунки та успішність у навчанні, негативно впливає поганий сон. Існуючі дослідження висвітлюють докази того, що сенсорні порушення можуть викликати та посилювати проблеми зі сном у дітей із РАС.

Вивчення типів порушень сну і пов'язаних із ними етіологічних факторів при РАС все ще перебуває в зародковому стані і потребує подальших досліджень. Цей напрям досліджень є актуальним та бага-

тообіцяючим у розумінні механізмів сенсорних порушень та порушень сну та дозволить розробити нові напрями втручання для допомоги дітям та їх сім'ям.

Вітчизняні дослідження сенсорної дисфункції та порушень сну у дітей з аутизмом є затребуваними, існує необхідність у розробці вітчизняного та адаптації зарубіжного діагностичного інструментарію для оцінки наявності та вираженості сенсорних порушень та порушень сну у дітей із РАС.

Література:

1. Вакуленко Ю. (2019). Порушення сну у дітей із розладами аутистичного спектра. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія,* № 38, с. 170–175.
2. Вакуленко Ю. (2018). Сенсорна дисфункція та її корекція у дітей із розладами аутичного спектру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, № 4, с. 277–281.
3. Abel E., Kim S.Y., Kellerman A.M., & Brodhead M.T. (2016). Recommendations for Identifying Sleep Problems and Treatment Resources for Children with Autism Spectrum Disorder. *Behavior Analysis in Practice,* 10(3), 261–269. doi:10.1007/s40617-016-0158-4.
4. Tzischinsky O., Meiri G., Manelis L., Bar-Sinai A., Flusser H., Michaelovski A., Dinstein I. (2018). Sleep disturbances are associated with specific sensory sensitivities in children with autism. *Molecular autism,* 9, 22. doi:10.1186/s13229-018-0206-8.
5. Reynolds S., Lane S.J., & Thacker L. (2011). Sensory Processing, Physiological Stress, and Sleep Behaviors in Children with and without Autism Spectrum Disorders. OTJR: *Occupation, Participation and Health,* 32(1), 246–257. doi:10.3928/15394492-20110513-02.
6. Souders M.C., Zavodny S., Eriksen W., Sinko R., Connell J., Kerns C., Pinto-Martin J. (2017). Sleep in Children with Autism Spectrum Disorder. *Current psychiatry reports,* 19(6), 34. doi:10.1007/s11920-017-0782-x.
7. Hohn V.D. de Veld D.M.J., Mataw K.J.S. van Someren, E.J.W. & Begeer S. (2019). Insomnia Severity in Adults with Autism Spectrum Disorder is Associated with sensory Hyper-Reactivity and Social Skill Impairment. *Journal of Autism and Developmental Disorders.* doi:10.1007/s10803-019-03891-8.
8. Hollway J.A., Aman M.G. & Butter E. (2013). Correlates and Risk Markers for Sleep Disturbance in Participants of the Autism Treatment Network. *Journal of Autism and Developmental Disorders,* 43(12), 2830–2843. doi:10.1007/s10803-013-1830-y.
9. Mazurek M.O. & Petroski G.F. (2015). Sleep problems in children with autism spectrum disorder: Examining the contributions of sensory over-responsivity and anxiety. *Sleep Medicine,* 16(2), 270–279.
10. Tyagi V., Juneja M. & Jain R. (2018). Sleep Problems and Their Correlates in Children with Autism Spectrum Disorder: An Indian Study. *Journal of Autism and Developmental Disorders.* doi:10.1007/s10803-018-3820-6.
11. Mazurek M.O., Dovgan K., Neumeyer A.M. & Malow B.A. (2019). *Course and* Predictors of Sleep and Co-occurring Problems in Children with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders.* doi:10.1007/s10803-019-03894-5.

Vakulenko Yu. V. Sensory dysfunction as a factor in sleep disorders in children with autism spectrum disorder

A significant number of children with ASD suffer from problems with the processing and integration of sensory information. Sensory information processing is defined as the ability of the brain to record, organize and understand the information received from one's own feelings. Sensory processing disorder is a neurological condition that is impaired in the processing of sensory information both from the environment and from the body itself, which may cause impaired development or behaviour. Sensory disorders in autism spectrum disorder range from 42% to 88%. Sensory integration theory argues that adequate processing and integration of sensory information is fundamental to the formation of adaptive behaviour and the ability of the child to participate in daily activities, social activities, affect the quality of training, rest and sleep. Identifying the difficulties involved in processing and integrating sensory information is important in identifying the actions needed, developing a plan of action for professionals and parents.

Studies show that sleep disorders lead to impaired cognitive function and behavioural problems in children (memory deficits, depression, anxiety), in addition, children may experience growth retardation, increased excitability throughout a day, impaired attention, and poor school performance. Studies have shown that the prevalence of sleep disorders ranges from 44% to 83% in children with ASD.

The article deals with the problem of sleep disorders in children with autism spectrum disorder. Attention is drawn to the possibility of a direct link between sleep disorders and sensory dysfunction in this category of children. The specific features of the sensory sphere of children with ASD and their effect on sleep in disorders of the autism spectrum are described according to current research. Attention is drawn to the need for studies of sensory dysfunction in autism, features of sleep and its disorders in children with ASD in the domestic sample.

Key words: *sensory dysfunction, sensory processing disorder, sensory integration, sleep, sleep disorders, autism spectrum disorder, autism.*

УДК 159.942-057,875:005,336,2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.22

Г. В. Васильєва
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ПРОЯВИ АЛЕКСИТИМІЇ У СТРУКТУРІ НАРЦИСТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто алекситимію як фактор, що пов'язаний із рівенем нарцистичних проявів особистості. Алекситимія визначається як психологічний феномен, пов'язаний з емоційною сферою людини і який впливає на ризик розвитку не тільки психосоматичних розладів, але й на якість життя в цілому, на рівень самооцінки та якість соціального функціонування. Проведено дослідження поширеності та ступеня вираження алекситимічних проявів у студентів. Проаналізовано зв'язки між рівнем алекситимії та рівнем нарцистичних проявів.

Нарцистичні прояви та нарцистичні труднощі – це так звані захворювання сучасності. Кількість людей, що звертаються за психологічною допомогою та мають нарцистичні риси та труднощі, зростає, що є певним соціальним феноменом. Нарцистичній особистості властиве порушення в структурі своєї ідентичності. Емоційна компетентність виділяється серед багатьох понять, що характеризують процеси та результати розпізнавання та ідентифікації моделей вираження емоцій, емоційних станів та почуттів людини в міжособистісному спілкуванні.

Головною метою цієї роботи є визначення зв'язку та рівня емоційної компетентності та рівня нарцистичних проявів. Автором визначено предметом дослідження алекситимію як один із факторів, що пов'язаний із рівнем проявів нарцистичних рис особистості. Автор розглядає алекситимію як психологічний феномен, який пов'язаний із таким особистіснім параметром як емоційна зрілість. Це здатність людини диференціювати власні емоційні реакції, почуття та бути чутливим до емоцій інших людей.

Традиційно алекситимію пов'язують із психосоматичними розладами як фактором ризику їх виникнення. Нарцистична особистість автором розглядається як така особистість, що потребує зовнішнього підтвердження власної цінності. Також вони характеризуються недостатньою інтегрованістю відношення та концепцій інших значущих людей, що призводить до дефіцитарного власного Я, схильності до переживання таких емоцій як сором та заздрість, страх відчуття почуття сорому.

Ключові слова: *емоційна компетентність, емоційна незрілість, емоційна сфера, нарцисизм, самооцінка.*

Постановка проблеми. Нарцистичні прояви та нарцистичні труднощі є так званою «хворобою» сучасності. Кількість людей, що звертаються за психологічною допомогою та мають нарцистичні риси та труднощі, зростає, що є певним соціальним феноменом. Нарцистична особистість характеризується порушенням у структурі власної ідентичності. Ідентичність автор розглядає як безперервний потік переживань особистістю своєї тотожності. Це динамічне, комплексне, внутрішнє створення образу свого Я, інших людей і світу в цілому. Ідентичність базується на власних уявленнях про себе, свій досвід, впливає та обумовлює взаємини з іншими та залежить від них.

Емоційна компетентність є одним із факторів, що пов'язані з якістю соціального функціонування та формування власної ідентичності. Алекситимія є одним із основних факторів, що характеризують особистісні прояви людей із нарцистичним радикалом. [7] Ще одним критерієм, складником емоційної зрілості є властивості механізмів психологічного захисту. Перевага зрілих або примітивних типів захисту буде відбиватися на загальному рівні емоційної зрілості.

Мета статті – проаналізувати наукові теорії стосовно нарцистичної структури особистості та її емоційних властивостей; визначити зв'язок та рівень емоційної компетентності, рівень нарцистичних проявів. Автором було визначено предметом дослідження алекситимію як один із факторів, пов'язаних із рівнем проявів нарцистичних рис особистості.

Виклад основного матеріалу. Автор відокремив алекситимію як фактор, що впливає на всі сфери життя людини та зворотно корелює з якістю життя, з можливістю більш відповідальної та впевненої поведінки. Алекситимія є фактором, що лежить в основі психосоматичної структури особистості. Алекситимію як психологічний феномен, який пов'язаний із таким особистіснім параметром як емоційна зрілість. Це здатність людини диференціювати власні емоційні реакції, почуття та бути чутливим до емоцій інших людей. Традиційно алекситимію пов'язують із психосома-

© Васильєва Г. В., 2019

тичними розладами як фактором ризику їх виникнення. Нарцистична особистість розглядається автором як така особистість, що потребує зовнішнього підтвердження власної цінності. Також вони характеризуються недостатньою інтегрованістю відношення та концепцій інших значущих людей, що призводить до дефіцитарного власного Я, схильності до переживання таких емоцій як сором та заздрість, а саме страх відчуття почуття сорому.

Згідно з дослідженнями алекситимія у різних формах зустрічається у 5 – 25% умовно здорових людей. Розбіжності в оцінці поширеності пов'язані з використанням різних діагностичних методик виявлення і визначення рівня цього психічного розладу. Достовірних відмінностей за статтю та віком виявлено не було [4, с. 139]. Алекситимія не пов'язана з розумовими здібностями людини і не вважається захворюванням [5, с. 62].

Питання емоційної компетентності є досить актуальним у сучасній психологічній науці. Це обумовлено широким спектром психічних феноменів, що включають різні дослідники в це поняття, та їх впливом на психічну діяльність людини. Емоційна компетентність впливає майже на всі сфери життя, в широкому сенсі обумовлює якість соціальної адаптації людини. Поняття «емоційна компетентність» часто вживають як синонім емоційного інтелекту. Розглянувши більш детально емоційний інтелект, можна побачити, що емоційна компетентність є його суттєвим складником. Досліджуваний автором феномен включає власні структурні компоненти, що розкривають його суть та широкий спектр компетентностей, які можуть стосуватися не лише емоційної сфери [2, с. 56].

Емоційну компетентність виділяють серед багатьох понять, що характеризують процеси та результативність розпізнавання та ідентифікації патернів експресії: вираження перебігу емоцій, емоційних станів та почуттів людини людиною при міжособистісному спілкуванні [3 с. 85]. Емоційну компетентність також відносять до тих якостей особистості, що поліпшують вказане розпізнавання, тим самим здійснюючи вплив на ефективність міжособистісної взаємодії й подальшого спілкування [2, с. 56].

Проблеми, які традиційно озвучуються і є причиною звернення за психологічною допомогою, стосуються зазвичай труднощів у сфері відносин (як із собою, так і з іншими) й суб'єктивно переживаються як емоційні труднощі. Тобто ми маємо справу не з самими труднощами з реального життя людини, а зі ставленням до них, суб'єктивно пережитими певними емоційними реакціями. Емоційна сфера є мішенню психокорекційного, психотерапевтичного та діагностичного впливу.

Особливості та специфіка роботи психолога потребують визначення емоційної компетентності окремо. Так, емоційна компетентність – це «сукупність знань, умінь і навичок, що дозволяють приймати адекватні рішення і діяти на основі результатів інтелектуальної обробки зовнішньої і внутрішньої емоційної інформації» [3, с. 85]. Таке тлумачення є досить ґрунтовним для забезпечення ефективної міжособистісної взаємодії психолога, адже його емоційна компетентність передбачає сформованість такої сукупності знань, умінь та навичок [2, с. 56].

Згідно з моделлю І.В. Войціх, спираючись на існуючі теорії поняття компетентності, визначають такі структурні компоненти, що входять до емоційної компетентності майбутнього психолога: когнітивний, діяльнісний, особистісний, соціальний, мотиваційний. Когнітивний компонент емоційної компетентності майбутнього психолога передбачає сформованість сукупності науково-теоретичних та науково-практичних знань про емоційну, комунікативну, соціальну діяльність взагалі й відіграє важливу роль у використані знань, умінь та навичок діяти адекватно в міжособистісній взаємодії, у своїй роботі зокрема.

Розвиток когнітивного компонента в процесі професійної підготовки майбутніх психологів забезпечується вивченням циклу дисциплін практичного та теоретичного спрямування, що вивчаються у вищому навчальному закладі на факультеті психології. Результатом буде сформованість науково-теоретичних знань (фахових, правових, дисциплінарних, гуманітарних); сформованість науково-практичних знань (реальний обсяг знань – ефективність використання набутих знань у своїй практичній діяльності, набуття навичок комунікабельності, соціальної взаємодії, знання, як саме «працюють» емоції, вміння розпізнавати власні та чужі емоційні прояви, застосування знань у нових емоціогенних ситуаціях тощо).

Наступним компонентом емоційної компетентності є діяльнісний. Це сукупність навичок, умінь діяти в міжособистісних стосунках, які актуалізуються в процесі здійснення практичної діяльності психолога й при прийнятті підсумкових рішень. Сформованість діяльнісного компоненту емоційної компетентності майбутніх психологів сприятиме їх мобільності у виконанні професійних функцій, що реалізовуватимуться завдяки комплексу вмінь і навичок діяти на основі результатів інтелектуальної обробки зовнішньої та внутрішньої емоційної інформації.

Особливе значення відіграє особистісний компонент як стрижень емоційної компетентності. До нього входить сукупність особистісних та професійно важливих якостей майбутнього психолога, які впливають на результативність здійснення ним професійної діяльності. Соціальний компонент емоційної компетентності майбутніх психологів охоплює емпатію та соціальні навички, соціальний інтелект, соціальну компетентність [2, с. 57].

У сучасних наукових дослідженнях тема нарцистичних порушень є досить поширеною. Але не існує єдиної концепції розуміння нарцистичної особистості, її структури та ґенезу. Нарцистичний особистісний розлад тільки в 1980 році було включено в DSM-III. У розробку концепції нарцисизму внесли вклад ряд авторів: З. Фрейд, О. Кернберг, Х. Кохут, М. Кляйн та інші. Згідно DSM-IV [7] нарцистичний особистісний розлад діагностується при встановленні п'яти і більше ознак, серед яких виокремлені:

- грандіозне почуття власної значущості;
- залученість у фантазії про необмежені владу й успіх;
- віра у власну унікальність, оцінити яку можуть тільки обрані, особливо обдаровані люди;
- потреба в захопленні;
- відчуття привілейованості;
- експлуатація інших в міжособистісних відносинах;
- відсутність емпатії;
- заздрість до чужих досягнень;
- нахабна поведінка.

Особистість із нарцистичним радикалом характеризується порушенням у структурі ідентичності. У нормі ідентичність постійно змінюється, тобто це динамічне функціональне утворення. Динамічність передбачає можливість змін і розвитку. З іншого боку, як не парадоксально, ще однією умовою здорової ідентичності є статичність, або стабільність. Стабільність дає людині відчуття стійкості Я в часі. Це одна з умов здорової ідентичності – баланс динамічності-статичності. Динамічність-статичність є біполярними модальностями ідентичності. Високий ступінь диференційованості передбачає усвідомлення і виокремлення багатьох сторін або якостей свого Я (чоловік, професіонал, розумний, наполегливий, чесний і так далі). Низький ступінь диференційованості описує полюс дифузності. На когнітивному рівні недиференційована Я-концепція буде проявлятися в тому, що знання людини про себе будуть фрагментарними, уривчастими, суперечливими, на емоційному – в «зараженні» чужими емоціями, відсутності розуміння своїх почуттів і бажань.

Автором було проведено дослідження у студентів-психологів за допомогою Торонтської алекситимічної шкали з метою виявлення здатності до диференціювання емоційних станів, здатності до їх вербалізації. Шкала TAS спрямована на вивчення алекситимії як властивості особистості. Алекситимія – стан, при якому людина відчуває труднощі при розпізнаванні своїх і чужих емоцій, що призводить до проблем у сфері емоційної саморегуляції і в сфері міжособистісних відносин. Більшість дослідників вважають, що емоційний розвиток людини безпосередньо залежить від навколишнього середовища, і алекситимія має не фізіологічний, а психологічний характер.

Крім емоційних труднощів нечутливості до чужих переживань, алекситимія є основою психосоматичних розладів. У дослідженні взяли участь 48 студентів 3–4 курсів спеціальності «Психологія». Переважно це були дівчата (44), середній вік яких становив 20 років.

У таблиці 1 відображені результати дослідження у відсотковому значенні.

Таблиця 1

Рівень алекситимії

%	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
№	18 37,5%	10 20,8%	20 41,6%

Таким чином, аналіз результатів відображає наступне: незважаючи на відносно тривалу професійну підготовку до 3–4 курсів, яка включає достатній рівень вивчення теоретичного матеріалу, у студентів спостерігається переважно високий рівень алекситимії, який автор розглядає як певну кореляцію з емоційною незрілістю і загальним розривом між теоретичною підготовкою до професійної діяльності та практичною готовністю до її здійснення. Під практичною діяльністю автор розглядає здатність вступати і підтримувати тривалі емоційні стосунки з іншими людьми, залишаючись емпатичними і чутливими.

Наступним етапом дослідження було визначення ступеню проявів нарцистичного радикалу залежно від рівня алекситимічних проявів. Для діагностики нарцистичних проявів було використано методику NPI-40 (нарцистичний опитувальник особистості).

Таблиця 2

Середні значення показників рівня алекситимії та рівня нарцистичних проявів

Методика / рівень	високий	низький
Рівень алекситимії	72,4	54,5
Рівень нарцисизму	17,4	12,88

Висновки. Отримані результати відображають існуючий зв'язок між рівнем алекситимії та рівнем виразності нарцистичних проявів. Так, у групі з високими показниками алекситимії (середні показники 72,4) показники по шкалі нарцисизму складали 17,4, що визначається як середні бали за шкалою (9-22). У групі з низькими показниками алекситимії середній бал склав 54,5, тобто показники нарцистичних проявів нижчі (12,88), але також є в середньому діапазоні.

Результати дослідження відображають високий рівень алекситимії у вибірці студентів-психологів. Можна побачити, що алекситимія за статистикою наявна в 5–25% здорових людей, а отримані авто-

ром результати (41,6%) набагато перевищують середній рівень по вибірці, що підтверджує більш високу частоту особистісних і емоційних девіацій у вибірці студентів-психологів.

Високий та середній рівні алекситимії поєднується з підвищенням рівня нарцистичних проявів. Також високий рівень алекситимії пов'язаний із загальною напруженістю та корелює переважно з такими захистами як проекція та регресія, які визначаються як найбільш незрілі. Низький рівень алекситимічних проявів корелює з використанням більш зрілого механізму раціоналізації. Встановлено, що більш високі показники алекситимічних проявів корелюють із підвищенням рівня нарцистичних проявів у структурі особистості. Це пов'язано із загальною емоційною компетентністю, яка у людей з нарцистичним радикалом є більш низькою, та недостатністю загальної диференційованості емоційної сфери.

Література:

1. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы діагностики. Москва : Московский психолого-социальный інститут. 2007, 128 с.
2. Войціх І.В. Емоційна компетентність майбутніх психологів як педагогічне явище. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна».* 2013. № 1. С. 54–58.
3. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта СПб : «БХВ-Петербург». 2012. 288 с.
4. Гаранян Н.Г., Холмогорова А.Б. Концепция алекситимии. *Социально-психиатрический журнал.* 2003. Т. 13. № 1. С. 121–145.
5. Искусных А.Ю., Попова Л.И. Алекситимия у студентов. Распространенность, причины и последствия. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологи* : сб. ст. по матер. LXVIII междунар. науч.-практ. конф. № 9(66). Новосибирск : СибАК, 2016. С. 61–65.
6. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. М. : Класс, 1998. 480 с.
7. Малейчук Г.И., Олиферович Н.И. Особенности терапевтической работы с нарциссической травмой. *Журнал практической психологии и психоанализа.* 2009. № 3. Режим доступу: http://psyjournal.ru/articles/osobennosti-terapevticheskoy-raboty-s-narcissicheskoy-travmoy.

Vasylieva H. V. Alexithymia as a factor related to the level of narcissistic manifestations of personality is considered in the article

Alexithymia is defined as a psychological phenomenon related to the emotional sphere of a person and affecting the risk of developing not only psychosomatic disorders, but also the quality of life in general, the level of self-esteem and the quality of social functioning. The prevalence and the degree of expression of alexithymia manifestations in students were conducted. Relations between the level of alexithymia and the level of narcissistic manifestations are analyzed.

Narcissistic manifestations and narcissistic difficulties are the so-called diseases of the present. The number of people who seek psychological help and have narcissistic traits and difficulties is spreading, which is a certain social phenomenon. Narcissistic personality is characterized by a violation in the structure of one's identity. Emotional competence is distinguished among many concepts that characterize the processes and results of the recognition and identification of the emotions' expression patterns, emotional states and feelings of a person in interpersonal communication.

The main purpose of this study is to determine the emotional competence's connection and levels with the degree of narcissistic manifestations. We identified the subject of alexithymia as one of the factors, which associated with the level of narcissistic personality traits manifestation. We consider alexithymia as a psychological phenomenon that is associated with such a personal parameter as emotional maturity.

It is the ability of a person to differentiate own emotional reactions, feelings, and being sensitive to other people's emotions. We regarded the narcissistic as such a personality that requires external confirmation of one's self-worth. It is also characterized by a lack of attitudes and concepts integration of other significant people, which leads to a deficient "Ego" and tendency to experience shame and envy emotions, namely the fear of feeling ashamed.

Key words: *emotional competence, alexithymia, emotional sphere, narcissism, self-esteem.*

УДК 159.97
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.23

А. Н. Крутолевич
кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии
Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины

ПРОБЛЕМА ПСИХИЧЕСКОЙ ТРАВМАТИЗАЦИИ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ

Статья посвящена изучению проблемы психической травматизации медицинских работников, а именно – медицинских работников скорой помощи и медицинских работников реанимационного и хирургического отделений. В исследовании приняли участие 134 медицинских работники.

Исследование показало, что уровни посттравматического стрессового расстройства и вторичной психической травматизации приблизительно равняются общемировому показателю. На момент исследования 73% медицинских работников (N=134) имели низкий и пониженный уровни симптоматики посттравматического стрессового расстройства, 16% – средний уровень и 11% – повышенный и высокий уровни проявления симптоматики ПТСР. Согласно пороговому критерию симптоматика вторичной психической травматизации выявлена у 15% опрошенных медицинских работников, 4% из них имеют высокий уровень проявления симптоматики вторичной психической травматизации.

Исследование установило достоверные различия между двумя профессиональными группами в отношении проявления симптоматики посттравматического стрессового расстройства; уровень симптоматики посттравматического стрессового расстройства у медицинских работников реанимационного и хирургического отделений выше, чем у работников скорой помощи. У них выше и уровень вторичной травматизации.

Также исследование показало прямую достоверную взаимосвязь посттравматического стрессового расстройства и вторичной психической травматизации ($r = 0.498$, $p < 0.000$). Для данных по методикам «ШОВТС» и «Эмоциональное выгорание» была выявлена недостоверная взаимосвязь, $r_s = -0.149$ при $p = 0.085$; для данных по методикам «Вторичная психическая травматизация» и «Эмоциональное выгорание» коэффициент корреляции составил -0.018 при $p = 0.834$, что также указывает на недостоверность взаимосвязи.

При разработке превентивных мероприятий необходимо учитывать тот факт, что первичная травматизация является фактором риска развития вторичной психической травматизации медицинских работников, а эмоциональное выгорание делает их более чувствительными к развитию ПТСР и вторичной травматизации.

Ключевые слова: *посттравматическое стрессовое расстройство, вторичная психическая травматизация, медицинские работники, распространенность симптоматики ПТСР и вторичной психической травматизации.*

Постановка проблемы. Проблема заключается в том, что в научной психологической литературе по-прежнему недостаточно раскрывается проблема психической травматизации медицинских работников, недостаточно представлены данные о распространенности посттравматического стрессового расстройства и вторичной психической травматизации данного контингента.

Цель исследования. Основной целью исследования является определение уровня распространенности и разницы между профессиональными группами медицинских работников в отношении первичной и вторичной психической травматизации.

Изложение основного материала. Профессиональная деятельность медицинских работников характеризуется периодическим переживанием ситуаций, связанных с травмированными и умирающими жертвами несчастных случаев, насильственных преступлений и природных катастроф, а также эмоциональным контактом с родственниками пострадавших. Работа медицинских работников проходит в узких временных рамках, под давлением времени, принятия решения и ответственности, с предельной физической нагрузкой, как в период оказания срочной медицинской помощи, так и во время проведения реанимационных мероприятий и хирургических вмешательств в отделениях больниц. Все это может привести к развитию первичной и вторичной психической травматизации и быть причиной развития других психических и физических заболеваний, ассоциированных с пережитыми травматическими и стрессовыми ситуациями.

Основной идеей разделения посттравматических расстройств на «первичные» и «вторичные» было понимание того, что человек может испы-

© Крутолевич А. Н., 2019

тывать травматическое событие как прямо, так и косвенно [1]. Первичная психическая травма означает, что медицинский работник пережил травмирующее его событие напрямую, т. е. сам подвергался угрозе ранения или смерти или кто-то из близких и родных людей. Смысл «вторичной психической травматизации» заключается в том, что травмироваться может не только жертва травматического события, но и те, кто пытается помочь или помогает жертве. В психологической литературе также можно встретить схожие по смыслу определения «vicarious traumatization», что в переводе с англ. «викарная травматизация», и «compassion fatigue», что в переводе с англ. «усталость сострадания» [1]. В противоположность к первичной психической травматизации вторичная психическая травматизация описывает изменения в психике, которые образуются через сведения о травматическом событии, случившимся с другим человеком, или через оказание помощи травмированному человеку [2].

До начала 80-х годов последнего столетия работники экстремальных служб не были предметом научных исследований, так как основной интерес был направлен на непосредственно травмированные лица, т.е. на первичные жертвы. В последние два десятилетия интерес ученых во всем мире вырос в отношении групп повышенного риска (работники экстремальных служб), к которым и относятся медицинские работники.

Сочетание схожих симптоматических изменений, которые возникают после различных травматических событий, исторически было представлено по-разному: в конце XIX столетия как «травматический невроз», далее, основываясь на клинико-эмпирических наблюдениях времен первой и второй мировой войны, как «гранатный шок» и «военный невроз». Наконец, в 1952 году, типичный симптоматический кластер был включен в классификационную систему DSM – I под названием «gross stress reaction» («большая стрессовая реакция»).

Позднее диагностическая категория «большая стрессовая реакция» была изменена в классификационных системах DSM-II und ICD-8 в пользу другой диагностической категории «transient situational disturbance». Посттравматическое стрессовое расстройтсво (ПТСР) в сегодняшнем понимании этой диагностической категории было впервые введено в 1980 году в классификационную систему DSM-III и в 1992 году – в квалификационную систему ICD-10. Диагноз возможной вторичной психической травматизации был впервые принят во внимание в классификаторе DSM-IV: так, травматическое событие может непосредственно затрагивать пострадавшего или быть пережитым, будучи наблюдаемым у другого лица. Наконец, согласно классификатору DSM-5, вторичная психическая травматизация может развиваться дистанцированно в отношении травматического события, через повторяющуюся или через предельную конфронтацию с отталкивающими деталями травматического события. В новой редакции ICD-11 были учтены результаты исследований за последнее десятилетие – посттравматическое стрессовое расстройство относится уже не к группе тревожных расстройств, а к группе расстройств, связанных с сильным стрессом, и может непосредственно затрагивать пострадавшего или быть пережитым, будучи наблюдаемым у другого лица.

Как известно, основными симптоматическими реакциями посттравматического стрессового расстройства являются интрузии (неотступное переживание травматического события в форме навязчивых воспоминаний), избегание стимулов, связанных с травмой, и физиологическая возбудимость, которая выражается в повышенной раздражительности, трудностях концентрации внимания, нарушениях сна и повышенной бдительности. Симптоматика посттравматического стрессового расстройства у медицинских работников также проявляется в чрезмерном возбуждении, часто с эпизодами депрессивного настроения, нарушении сна, приступах немотивированной тревоги, навязчивых воспоминаниях о случившемся и избегании ситуаций, которые могли бы вызвать у них ассоциации с пережитым травматическим событием. При столкновении с ситуациями, напоминающими пережитое травматическое событие, у медицинских работников может наблюдаться конверсионная симптоматика (слепота, глухота, нервная дрожь, паралич) [3].

Чрезмерное возбуждение и немотивированная тревога могут сопровождаться эпизодами депрессивного настроения, которые выражаются в притупленности чувств, отчаянии и безысходности в повседневной жизни и на работе. Кроме основной симптоматики при обследовании медицинского работника, неврологи часто отмечают повышенную чувствительность и реактивность вегетативной нервной системы при минимальных стрессовых факторах [3].

Для различных профессиональных групп с повышенным риском как в рамках масштабных катастрофических событий, так и для ежедневной рутинной деятельности получены неоднородные данные по уровню распространенности посттравматических стрессовых расстройств. В то время как в исследовании Teegen et al. (2000) у 36% из 129 работников-парамедиков была выявлена полная картина посттравматического стрессового расстройства, в исследовании Regehr, Goldberg и Hughes (2002) обнаружена у 29% из 86 опрошенных работников-парамедиков симптоматика посттравматического стрессового расстройства

[4; 5]. Perrin, DiGrande, Wheeler et al. (2007) провели исследование среди основных профессиональных групп работников экстремальных служб и выявили, что 14.7% всех работников экстремальных служб в период проведения исследования показали симптоматику посттравматического стрессового расстройства: среди полицейских распространенность ПТСР 7.2%, среди пожарных-спасателей – 14.3% и для медицинских работников скорой помощи – 14.1% [6]. Для сравнения следует указать, что среди общего населения уровень распространенности ПТСР в течение жизни лежит в пределах 7.8% [7].

Наряду с посттравматическим стрессовым расстройством в разных исследованиях сообщается о коморбидных расстройствах работников экстремальных служб, таких как синдром эмоционального выгорания, депрессия, панические расстройства, генерализированное тревожное расстройство, алкогольная и наркотическая зависимость, головные боли и боли в спине (North, Tivis, McMillen et al., 2002; Brauchle, 2006), а также кардиоваскулярные заболевания и гастроинтестинальные жалобы (Kales, Soteriades, Christophi et al., 2007; Rosenstock & Olsen, 2007) [8–11].

Несмотря на различия в полученных результатах исследований в отношении превалентности психопатологических состояний, признается, что парамедики, работники экстремальных служб, по сравнению с общим населением, представляют собой группу с повышенным риском развития ПТСР.

В ряде исследований было также установлено, что медицинские работники сильнее травмированы, чем профессиональные пожарные-спасатели, и имеют худшие показатели в отношении физического и психического здоровья (Marmar, Weiss, Metzler et al., 1999; Regehr et al., 2002; Teegen et al., 2000, van der Ploeg et al., 2003) [4; 5; 12; 13].

Для более точного раскрытия данного вопроса изучается распространенность первичной и вторичной психической травматизации в каждой из профессиональных групп (медицинские работники скорой помощи и медицинские работники реанимационного и хирургического отделений клинической областной больницы). Также рассматривается вопрос о наличии прямой взаимосвязи между двумя вышеуказанными параметрами. Дополнительно рассматривается вопрос о проявлении у медицинских работников синдрома эмоционального выгорания и его взаимосвязи с симптоматикой первичной и вторичной психической травматизации. Обработка эмпирических данных, их систематизация, а также их количественное описание посредством основных статистических показателей, анализ на определение статистической разницы между группами, корреляционный анализ данных были проведены с помощью программного обеспечения PASW/SPSS 18.0.

На вопросы методик ответило 54 медицинских работника скорой помощи и 80 медицинских работников реанимационного и хирургического отделений областной клинической больницы. В комплексную анкету-опросник вошли вопросы на определение уровня распространенности первичной, вторичной психической травматизации, синдрома эмоционального выгорания у медицинских работников.

Для определения первичной психической травматизации использовалась шкала оценки влияния травматического события (сокр. ШОВТС, англ. Impact of Event Scale, сокр. IES-R), опубликованная Горовицем с соавторами в 1979 году и адаптирована Н.В. Тарабриной. Шкала состоит из 22 пунктов, которые распределяются в три субшкалы: «вторжение», «избегание» и «физиологическая возбудимость», каждая из которых представлена четырехбалльной шкалой Ликерта. ШОВТС – клиническая тестовая методика, направленная на выявление симптомов посттравматического стрессового расстройства и оценку степени их проявления [14].

Опросник по определению уровня вторичной травматизации (Secondary Trauma Questionnaire) включает в себя 18 утверждений, каждое из которых оценивается по пятибалльной шкале Ликерта. Шкала была разработана для оценки степени выраженности посттравматических стрессовых реакций у лиц, оказавшихся вовлеченными в травматическое событие другого человека. Оценка результатов производится суммированием баллов, а итоговый показатель позволяет выявить степень воздействия на индивида травматичсекого события, связанного с другим человеком [15; 16].

Опросник «Профессиональное (эмоциональное) выгорание» (MBI) разработанный американскими психологами К. Маслач и С. Джексон. Методика содержит субшкалы: «эмоциональное истощение», «деперсонализация» и «редукция личных достижений», каждая из которых представлена семибалльной шкалой Ликерта. Данный вариант адаптирован Н.Е. Водопьяновой для медицинских работников [17].

Вышеуказанные опросники являются валидированными психодиагностическими методиками и находят широкое применение в области клинической психологии. С основными психометрическими характеристиками данных методик можно ознакомиться в оригинальных статьях, указанных в списке литературы.

Прежде всего, полученные данные по трем методикам, проверялись на нормальность распределения. Наиболее часто употребляемым критерием для проверки гипотезы о законе распределения является критерий Колмогорова-Смирнова: при отличии распределения признака в изучаемой

выборке от нормального распределения со статистической значимостью менее 0,05 ($p < 0.05$) распределение признака в выборке признаётся ненормальным.

Все изучаемые признаки в данном исследовании, кроме данных по методике «Эмоциональное выгорание» ($Z_{K\text{-}S} = 0.928$ при $p = 0.355$), не были нормально распределенными. В связи несоответствию данных нормальному распределению для сравнения двух независимых выборок (работники скорой медицинской помощи и работники реанимационного и хирургического отделений) использовался метод U-тест Манна-Уитни для двух независимых выборок. Как для ненормально распределенных данных, так и для данных измеренных в порядковой шкале использовался коэффициент ранговой корреляции Спирмена, который обозначается r_s и определяется сравнением рангов – номеров значений сравниваемых переменных в их упорядочении.

По методике ШОВТС были полученные следующие статистические данные: среднее значение общего уровня симптоматики ПТСР составил 25.80 при стандартном отклонении S = 23.21, при $X_{min} = 0$, $X_{max} = 86$. На основе полученных данных можно сделать вывод о том, что на момент исследования 73% медицинских работников (N = 134) имели низкий и пониженный уровни симптоматики посттравматического стрессового расстройства, 16% – средний уровень и 11% – повышенный и высокий уровни проявления симптоматики ПТСР. По субшкале «Вторжение» были получены следующие данные: среднее арифметическое значение M = 9.86 при стандартном отклонении S = 8.73, при $X_{min} = 0$, $X_{max} = 29$, по субшкале. «Избегание» среднее арифметическое значение данных составило 10.88 со стандартным отклонением S = 9.33, при $X_{min} = 0$, $X_{max} = 34$, по субшкале «Физиологическая возбудимость» среднее арифметическое значение составило 6.97 при S = 7.75, со значениями $X_{min} = 0$, $X_{max} = 34$. По субшкале «Физиологическая возбудимость» 5% опрошенных медицинских работников согласно пороговому критерию имело повышенный и высокий уровни проявлений данной симптоматики; по субшкале «Избегание» – 9% опрошенных имело повышенный и высокий уровни и по субшкале «Вторжение» – 11% с повышенным и высоким уровнями.

По методике «Вторичная психическая травматизация» были получены статистические данные: среднее значение общего уровня проявления симптоматики вторичной травматизации составило M= 26.50 со стандартным отклонением 9.98 при $X_{min} = 0$, $X_{max} = 86$. Согласно пороговому критерию симптоматика вторичной психической травматизации выявлена у 15% опрошенных медицинских работников, 4% из них имеют высокий уровень проявления симптоматики вторичной психической травматизации.

Далее, для выявления статистически значимых различий между группами (работники скорой медицинской помощи и работники реанимационного и хирургического отделений) был рассчитан критерий U-Манна-Уитни.

Исследование показало, что работники скорой медицинской помощи имели менее выраженную симптоматику вторичной психической травматизации (средний ранг данного параметра для медицинских работников реанимационного и хирургического отделений составил 69.19, а для работников скорой помощи – 64.99), но более выраженную симптоматику эмоционального выгорания (средний ранг данного параметра для медицинских работников реанимационного и хирургического отделений составил 66.83, а для работников скорой помощи – 68.49). При этом разница средних рангов не является статистически значимой: так, для данных по методике «Вторичная психическая травматизация» критерий U = 2024.500 при $p = 0.536$ и для данных по методике «Эмоциональное выгорание» критерий U = 2106.500 при $p = 0.808$.

Однако была выявлена статистически значимая разница между работниками скорой медицинской помощи и работниками реанимационного и хирургического отделений в отношении общего уровня и отдельных симптоматических проявлений посттравматического стрессового расстройства по методике «ШОВТС». Так, для общего уровня проявления симптоматики посттравматического стрессового расстройства средний ранг для медицинских работников реанимационного и хирургического отделений составил 74.36, а для работников скорой помощи – 57.33. Разница средних рангов по данному признаку статистически значима, так критерий U = 1611.000 при p = 0.013.

Для данных по субшкале «Физиологическая возбудимость» средний ранг для медицинских работников реанимационного и хирургического отделений составил 63.88, а для работников скорой помощи – 52.05. Разница средних рангов по данному признаку не является статистически значимой, так как U = 1250.000 при p = 0.07. Для данных по субшкале «Вторжение» средний ранг для медицинских работников реанимационного и хирургического отделений составил 63.98, а для работников скорой помощи – 51.85. Разница средних рангов по данному признаку не является статистически значимой, так как U = 1242.000 при $p = 0.07$. Далее, для данных по субшкале «Избегание» средний ранг для медицинских работников реанимационного и хирургического отделений составил 61.93, а для работников скорой помощи – 56.05. Разница средних рангов по данному признаку не является статистически значимой, U = 1406.000 при $p = 0.382$.

В заключение рассматривался вопрос о взаимосвязи данных по методикам «ШОВТС», «Вторичная психическая травматизация» и «Эмоциональное выгорание». Для этого был рассчитан коэффициент корреляции по Спирмену (с учетом распределения данных). Так, между данными по методикам «ШОВТС» и «Вторичная психическая травматизация» была выявлена прямая и высокодостоверная взаимосвязь, $r_s = 0.498$ при $p = 0.000$. А для данных по методикам «ШОВТС» и «Эмоциональное выгорание» была выявлена недостоверная взаимосвязь, $r_s = -0.149$ при $p = 0.085$; для данных по методикам «Вторичная психическая травматизация» и «Эмоциональное выгорание» коэффициент корреляции составил -0.018 при $p = 0.834$, что также указывает на недостоверность взаимосвязи.

Полученные результаты о распространенности симптоматики посттравматического стрессового расстройства указывают на то, что уровень проявления посттравматической симптоматики у белорусских медицинских работников, оказывающих неотложную и реанимационную помощь, соответствует общемировому уровню: так, повышенный и высокий уровень был выявлен у 11% опрошенных медицинских работников. В зарубежных журналах авторы исследований указывают на превалентность ПТСР у медицинских работников 12–14% [5; 13].

Полученный уровень распространенности вторичной психической травматизации близок к уровню распространенности симптоматики ПТСР, в данном исследовании составил 15%. Раннее проведенное исследование в Республике Беларусь с работниками скорой медицинской помощи позволило выявить у 20% медицинских работников симптоматику вторичной психической травматизации [16]. Схожие результаты получили психологи в исследованиях из Швеции [18] и Великобритании [19].

Медицинские работники реанимационного и хирургического отделений в сравнении с работниками скорой помощи имеют более высокий уровень посттравматического стрессового расстройства; также в исследовании были получены результаты, указывающие на тенденцию к статистической достоверности различий между профессиональными группами по признакам «Вторжение» и «Физиологическая возбудимость».

Более высокий уровень посттравматического стрессового расстройства может объяснить более высокий уровень вторичной психической травматизации, выявленный в данном исследовании у медицинских работников реанимационного и хирургического отделений. Известно, что посттравматическое стрессовое расстройство может быть как фактором риска развития другого расстройства, так и следствием уже существующего расстройства [20]. Полученный коэффициент корреляции двух параметров «Вторичная психическая травматизация» и «ШОВТС» указывает на прямую взаимосвязь. Дизайн данного исследования не позволяет сделать выводы о том, изначально симптоматика какого расстройства имелась у медицинских работников реанимационного и хирургического отделений.

В ходе исследования не подтвердилась гипотеза о прямой взаимосвязи эмоционального выгорания и проявления симптоматики посттравматического стрессового расстройства и вторичной психической травматизации. Однако ранее проведенное исследование позволяет сделать следующий вывод: наличие симптомов «эмоционального выгорания» делает медицинского работника более уязвимым к развитию вторичной травматизации и проявлению более выраженных посттравматических реакций. В исследовании Reinhard и Maercker (2004) подтверждена корреляционная зависимость между симптоматикой посттравматического стрессового расстройства, вторичной психической травматизации и эмоциональным выгоранием ($r = 0.42$-0.54, $p < 0,01$), а результаты регрессионного анализа ($R^2 = 40$ %, $p < 0,001$) подтвердили предположение о роли эмоционального выгорания в проявлении посттравматической симптоматики [21]. Результаты получены в исследовании поперечного сечения и не позволяют интерпретировать выявленную взаимосвязь между параметрами как причинно-следственную. Дальнейшее возможное лонгитюдное исследование могло бы прояснить взаимосвязь описываемых параметров во времени и указать на возможную причинно-следственную связь.

Достаточно высокая распространенность симптоматики посттравматического стрессового расстройства и проявления вторичной психической травматизации среди медицинских работников указывают на острую необходимость введения в структуру служб реанимационной и неотложной помощи штатного психолога. А более тщательное изучение факторов риска и здоровьесберегающих факторов позволит разработать систему превентивныех мероприятий, направленных на улучшение качества жизни медицинских работников [22].

Литература:

1. Крутолевич А.Н. Факторы развития вторичной травматизации у работников экстремальных служб. *Вопросы психологии*. 2013. № 5. С. 54–63.
2. Wagner D., Heinrichs M. & Ehlert U. (1999). Primare und sekundäre Posttraumatische Belastungsstörung: Untersuchungsbefunde bei Hochrisikopopulationen und Implikationen für die Prävention. Psychomed, Zeitschrift fur Psychologie und Medizin. No 11 (1). P. 31–39.
3 Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. Москва : Изд-во «Эксмо», 2005. 960 с.
4 Teegen F., & Yasui Y. (2000). Traumaexposition und posttraumatische Belastungsstorungen bei dem Personal von Rettungsdiensten. *Verhaltenstherapie und Verhaltensmedizin*. No 21 (1). P. 65–83.
5 Regehr C., Goldberg G., & Hughes J. (2002). Exposure to human tragedy, empathy, and trauma in ambulance paramedics. *American Journal of Orthopsychiatry*. No 72 (4). P. 505–513.
6 Perrin M.A., DiGrande L., Wheeler K., Thorpe L., Farfel M. & Brackbill R. (2007). Differences in PTSD prevalence and associated risk factors among World Trade Center disaster rescue and recovery workers. *American Journal of Psychiatry*. No 164 (9). P. 1385–1394.
7 Breslau N., Kessler R.C., Chilcoat H.D., Schultz L.R., Davis G.C. & Andreski P. (1998). Trauma and posttraumatic stress disorder in the community. *The 1996 Detroit area survey of trauma. Archives of General Psychiatry*. No 55. P. 626–632.
8 North C.S., Tivis L., McMillen J.C., Pfefferbaum B., Spitznagel E.L., Cox J., Nixon S., Bunch K.P. & Smith E. (2002). Psychiatric Disorders in Rescue Workers After the Oklahoma City Bombing. *American Journal of Psychiatry*. No 159 (5). P. 857–859.
9 Brauchle G. (2006). Sekundäre Traumatisierung von Einsatzkräften. *Umweltpsychologie*. No 10 (1). P. 46–61.
10 Rosenstock L. & Olsen J. (2007). Editorials. Fire fighting and Death from Cardiovascular Causes. *The New England Journal of Medicine*. No 356 (12). P. 1261–1263.
11 Kales S.N., Soteriades E.S., Christophi C.A. & Christiani D.C. (2007). Emergency Duties and Deaths from Heart Disease among Firefighters in the United States. *The New England Journal of Medicine.* No 356 (12). P. 1207–1215.
12 Marmar C.R., Weiss D.S., Metzler T.J., Delucchi K.L., Best S.R. & Wentworth K.A. (1999). Longitudinal course and predictors of continuing distress following critical incident exposure in emergency services personnel. *Journal of Nervous and Mental Disease.* No 187 (1). P. 15–22.
13 van der Ploeg E. & Kleber R.J. (2003). Acute and chronic job stressors among ambulance personnel: predictors of health symptoms. *Occupional Environmental Medicine.* No 60 (1). P. 40–46.
14 Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 272 с.
15 Motta R.W., Newman C.L., Lombardo K.L. & Silverman M.A. (2004). Objective Assessment of Secondary Trauma. *International Journal of Emergency Mental Health.* No 6 (2). P. 67–74.
16 Krutolewitsch A., Horn A.B., Maercker A. Trauma – Ausmaß und ausgewählte Prädiktoren in einer Studiem it Feuerwehr – und Rettungskräften. *Trauma – Zeitschriftfür Psycho traumatologie und ihre Anwendungen*. 2015. № 3. S. 78–91.
17 Водопьянова Н.Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях. Психология здоровья / под ред. Г.С. Никифорова. Санкт-Петербург : Издательство СПбГУ, 2000. С. 443–463.
18 Jonsson A., Segesten K., & Mattson B. (2003). Posttraumatic stress among Swedish ambulance personnel. *Emergency Medicine Journal.* No 20(1). P. 79–84.
19 Alexander D.A., & Klein S. (2001). Ambulance personnel and critical incidents: impact of accident and emergency work on mental health and emotional well-being. *British Journal of Psychiatry*. No 178 (1). P. 76–81.
20 Maercker A. Posttraumatische Belastungsstörung / U. Baumann, M. Perrez // *Klinische Psychology–Psychotherapy*. 3., vollst. ueberarb. Aufl. – Bern: Huber, 2005. 978 s.
21 Reinhard F., Maercker A, Sekundäre Traumatisierung, Posttraumatische Belastungsstörung, Burnout und Soziale Unterstützungbeimedizinischem Rettungspersonal. *Zeitschriftfür Medizinische Psychologie*. 2004. № 1. S. 29–35.
22 Крутолевич А.Н., Селицкая Е.Ю. Анализ основных факторов-предикторов в контексте межличностно-социокогнитивной модели посттравматического стрессового расстройства. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. пр. 2013. № 13. С. 128–136.

Krutolevich H. N. Problem of mental traumatisation by medical workers

The article continues to consider the problem of mental traumatisation by medical workers, specifically paramedics, surgery and intensive care departments. The data of 134 medical workers (paramedics, surgery and intensive care departments) were analyzed. The study led to the conclusion that the levels of PTSD and secondary traumatisation by paramedics, surgery and intensive care departments medical workers are close to the world average. At the time of the study, 73% of medical workers (N = 134) had low and reduced

levels of symptoms of post-traumatic stress disorder, 16% had an average level and 11% had increased and high levels of symptoms of PTSD. According to the cut-off value, the symptoms of secondary traumatisation were identified in 15% of medical workers, 4% of them had a high level of secondary traumatisation symptoms.

The study found significant differences between the two professional groups (paramedics and intensive, surgery care departments medical workers regarding the symptoms of post-traumatic stress disorder; the level of PTSD by surgery and intensive care departments medical workers is higher that the paramedics.

According to the result s of the correlation analysis, it can be concluded the following: the direct relationship between the level of PTSD and secondary traumatisation ($r = 0.48$, $p < 0.000$).

Burnout by medial workers was not associated with the secondary traumatisation and PTSD symptoms: also, the correlation coefficient between burnout and secondary traumatisation was -0.018, $p = 0.834$ and the correlation coefficient between burnout and PTSD-symptoms -0.149 при $p = 0.085$.

For the developing of preventive measures it is necessary to draw attention to the fact that PTSD by medical workers increases the risk of secondary traumatisation development of them, and the burnout of medical workers makes them vulnerable to the development of PTSD and secondary traumatisation.

Key words: *posttraumatic stress disorder, secondary traumatisation, medical workers, prevalence of PTSD and secondary traumatisation.*

УДК 159.9:618.2+618.4]:61
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.24

Ю. Ю. Чистовська
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Т. Г. Харченко
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри логопедії
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

І. О. Жураківський
аспірант кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ І ПЕРЕБІГУ ТРИВОЖНИХ РОЗЛАДІВ ТА ЇХ ПСИХОТЕРАПІЯ

У статті на основі системного аналізу наукової літератури розглянуто теоретичні аспекти прояву психологічного феномену тривожності. Визначено поняття: тривоги та тривожності, страху, соціофобії. Розглянуто особливості впливу на сфери життєдіяльності людини, що помітно погіршують її самопочуття й ускладнюють відносини із навколишнім світом. Визначено особливості психотерапії пацієнтів із розладами тривожного спектру. Розкрито принципи когнітивно-поведінкового підходу в психотерапії соціофобій та тривожних розладів.

Тривога – це закономірна психічна і фізіологічна реакція на невідомий, невизначений стимул зовнішнього середовища. Тривога має адаптивне значення, вона необхідна для виживання, тому афект тривоги слід розглядати як один з універсальних і базових способів реагування людини на фрустрацію, яка розвивається.

Разом із тим тривога в багатьох випадках стає одним із важливих факторів патогенезу соматичних розладів, оскільки втратила свою первісну адаптивну доцільність.

Щорічно, згідно з даними ВООЗ, близько 40 мільйонів осіб старше 18 років страждають від тривожних розладів, які наповнюють їхнє життя страхом і невпевненістю [1]. На відміну від досить легкої короткочасної тривоги, викликаної стресовою ситуацією (наприклад, публічним виступом або першим побаченням), тривожні розлади тривають не менше 6 місяців і можуть прийняти серйозну форму, якщо залишити їх без лікування. Тривожні розлади часто супроводжуються іншими психічними чи фізичними захворюваннями, в тому числі алкоголізмом або зловживанням психоактивними речовинами, які можуть згладжувати симптоми тривоги або посилювати їх. У деяких випадках тривожні розлади неможливо вилікувати, якщо попередньо не позбутися цих проблем.

Усі тривожні розлади мають свій набір симптомів, але всі ці симптоми групуються навколо загальної характеристики – непомірного ірраціонального страху і жаху.

Соціофобію називають «хворобою втрачених можливостей», адже людина, охоплена тотальним страхом, приймає доленосні рішення, пристосовуючи зроблений вибір під наявну проблему. Даний розлад різноманітний у своїх проявах. Відповідно до критеріїв МКХ-10 провідним критерієм для діагностики соціального тривожного розладу є алогічний нав'язливий страх опинитися в центрі уваги соціуму або виконувати на людях якісь дії, які людина розцінює як аморальні, непристойні, ганебні. Основним симптомом соціофобії виступає бажання уникати чи тікати: хворий просто починає остерігатися і уникати будь-яких обставин, що провокують у нього відчуття тривоги.

Ключові слова: *тривога, психосоматичні розлади, соціофобії, гіпокамп, когнітивно-поведінкова терапія.*

Постановка проблеми. Діагноз соціофобії, або так званий соціальний тривожний розлад, ставлять у тих випадках, коли людина стає надмірно тривожною і занадто сором'язливою. Люди із соціофобією відчувають постійний, сильний, хронічний страх, що на них дивляться і за ними спостерігають, страх осуду і боязнь опинитися в незручному становищі. Вони можуть переживати за декілька днів або тижнів до події, якої вони бояться. Цей страх може бути настільки сильним, що стає на заваді в роботі, навчанні та інших повсякденних справах, ускладнює нові знайомства і ставить під загрозу соціальні контакти.

І хоча деякі особи, що страждають соціофобією, розуміють, що їх страх перебувати поруч із людьми недоречний і необґрунтований, вони

© Чистовська Ю. Ю., Харченко Т. Г., Жураківський І. О., 2019

все ж не в змозі подолати його. Навіть якщо їм вдається подолати страх і вийти на люди, вони зазвичай шалено хвилюються напередодні заходу, відчувають себе вкрай некомфортно під час нього і годинами після його закінчення переживають, що про них скажуть.

Соціофобія може обмежуватися острахом однієї конкретної ситуації (наприклад, страхом розмовляти з людьми, їсти або пити в присутності інших або виходити до дошки), а може бути настільки широкою (наприклад, у випадку загальної соціальній фобії), що людина відчуває тривогу в присутності практично всіх, крім членів своєї сім'ї.

До фізичних симптомів, які часто супроводжують соціофобію, відносяться: почервоніння, сильна пітливість, тремтіння, нудота і труднощі під час розмови. Коли ці симптоми проявляються, людині із соціофобією здається, що всі погляди звернені на неї.

Соціофобією страждає близько 15 мільйонів дорослих американців [1]. І чоловіки, і жінки рівною мірою схильні до цього розладу [5], який зазвичай починається в дитячому віці або в період ранньої юності [2]. Є дані, що свідчать про роль генетичних чинників у розвитку соціофобії. Соціофобія часто супроводжується іншими тривожними розладами або депресією [2; 3], а спроби самолікування можуть привести до зловживання психоактивними речовинами [3; 4].

Соціофобія успішно лікується за допомогою ліків або ж деяких видів психотерапії.

Аналіз останніх досліджень. Учені вивчають роль генів у розвитку цих недуг, досліджують вплив факторів навколишнього середовища, таких як забруднення повітря, фізичні і психологічні стреси, режим харчування. Крім того, проводяться дослідження «природного розвитку» (перебігу хвороби без лікування) тривожних розладів, що протікають окремо, в поєднанні з іншими тривожними розладами і з супутніми психічними захворюваннями, наприклад депресією [9].

На даний час вчені вважають, що, як і серцеві захворювання або цукровий діабет 1 типу, психічні хвороби є складними захворюваннями і, ймовірно, виникають у результаті поєднання генетичних, екологічних, психологічних і еволюційних факторів. Наприклад, дослідження близнюків та їхніх сімей наводять на думку, що генетика грає роль у розвитку деяких тривожних розладів, але при цьому пусковим механізмом такої недуги, як ПТСР, є психічна травма. Генетичні дослідження можуть допомогти розібратися, чому в деяких осіб розвивається ПТСР, а в інших – ні.

Деякі зони головного мозку відіграють ключову роль у продукуванні відчуття страху і тривоги [6]. Використовуючи технології візуалізації людського мозку і нейрохімічні методи, вчені виявили, що мигдалина мозочка і гіпокамп відіграють значну роль у розвитку більшості тривожних розладів.

Мигдалина мозочка – це мигдалеподібна ділянка, розташована глибоко всередині головного мозку. Як вважають, саме мигдалина мозочка є вузловим центром зв'язку між ділянками головного мозку, які обробляють сенсорні імпульси, що надходять, і зонами, які імпульси інтерпретують. Мигдалина мозочка попереджає іншу частину головного мозку про існування загрози і «запускає» реакцію – страх або тривогу. Емоційна пам'ять, як виявилося, зберігається в центральній частині мозочкової мигдалини і може грати роль у виникненні тривожних розладів, пов'язаних із вельми несхожими один на одного страхами, як, наприклад, боязнь собак, павуків або перельотів.

Гіпокамп – частина мозку, що кодує події у спогади. Дослідження виявили, що в деяких жертв жорстокого поводження в дитинстві або ж в учасників військових дій обсяг гіпокампа менший, ніж в інших людей [7; 8]. Дослідженням належить з'ясувати, що є причиною такого зменшення в розмірі і яку роль відіграє цей факт у таких властивих ПТСР проявах, як спалахи пам'яті, порушення пам'яті і уривчасті спогади про травматичному подію.

Виклад основного матеріалу. Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) досить успішно застосовується під час лікування тривожних розладів. Когнітивна складова частина терапії допомагає людям подолати стереотипне мислення, яке є підставою їхніх страхів; а поведінкова складова частина допомагає змінити реакцію на стимули, що викликають тривожні ситуації.

Наприклад, КПТ може допомогти людині з панічним розладом зрозуміти і засвоїти, що його напади паніки насправді не є інфарктом. Людині із соціофобією КПТ допоможе навчитися, як подолати відчуття, що всі на тебе дивляться і обговорюють. Якщо людина готова протистояти своїм страхам, її навчають, як застосовувати методику «зіштовхування» із ситуаціями, що викликають страх і тривогу, щоб зробити себе нечутливим до пускових механізмів проблеми.

Людей, які відчувають страх перед брудом і бактеріями, змушують забруднити руки і не мити їх відразу, а вичікувати якийсь час, причому тривалість очікування весь час збільшується. Психолог допомагає людині впоратися із занепокоєнням, викликаним очікуванням. Після певної кількості таких вправ тривожність зникає. Людям, що страждають соціофобією, пропонується провести час у страшних для них соціальних ситуаціях, долаючи спокусу втекти та боязнь зробити промахи і спостерігаючи за реакцією людей.

Оскільки реакція оточуючих, як правило, зовсім не така страшна, як того побоювався хворий, то тривоги згладжуються. Людям із посттравма-

тичним стресовим синдромом створюють умови, щоб вони пригадали і пережили свій травматичний досвід у безпечній обстановці, що сприяє зниженню почуття страху, який породжуються цими спогадами. Фахівці з когнітивно-поведінкової терапії навчають також системі глибокого дихання та інших вправ, які допомагають знизити тривожність і стимулюють розслаблення.

Метод поведінкової терапії, заснований на принципі зіштовхування хворого із ситуаціями, що викликають їхні страхи і тривогу, протягом багатьох років застосовується для лікування специфічних фобій. Людину «зіштовхують» із предметами або ситуаціями, яких він боїться, поступово. Спочатку йому показують картинки, фотографії або відео-, аудіозаписи, і тільки після цього людина повинна зустрітися із проблемою. У багатьох випадках психотерапевт супроводжує пацієнта в лякаючій ситуації, щоб підтримувати і направляти його.

До КПТ вдаються, коли людина вирішить, що готова до цього, з її дозволу і за умови співпраці. Щоб досягти успіху, терапія повинна бути спрямована на специфічні страхи конкретного пацієнта і адаптована до її або його потреб. Під час КПТ немає ніяких побічних дій, за винятком дискомфорту від тимчасового посилення тривоги.

Курс поведінкової терапії найчастіше триває близько 12 тижнів. Вона може проводитися індивідуально або в групі разом із людьми з аналогічними проблемами. Групова терапія надзвичайно ефективна в разі лікування соціофобії. Часто в перерві між сеансами учасники отримують «домашнє завдання». Є дані, що під час лікування панічного розладу сприятливі результати КПТ мають більш тривалий ефект, ніж результати медикаментозного лікування. Ці дані можуть бути застосовні і щодо лікування ОКР, ПТСР та соціофобій. У разі виникнення рецидиву можна з успіхом використовувати той самий терапевтичний метод удруге.

Під час лікування специфічних тривожних розладів можна застосовувати курс комбінованого лікування, поєднуючи ліки і психотерапію. Подібна методика – найбільш підходяща для багатьох хворих.

Висновки і пропозиції. Багатьом людям із тривожними розладами допомагає участь у групах взаємодопомоги або підтримки, де можна поділитися з іншими своїми проблемами і успіхами. Тематичні чати в Інтернеті також можуть виявитися корисними у цьому відношенні, але до будь-якої отриманої через інтернет поради потрібно ставитися обережно, оскільки віртуальні знайомі зазвичай ніколи один одного не бачили, у віртуальному просторі існує безліч фіктивних особистостей.

Методики управління стресом і медитація здатні допомогти страждаючим тривожними розладами людям розслабитися і тим самим посилити ефект лікування. Є попередні дані, що заняття спортом можуть чинити заспокійливу дію. Кофеїн, наркотики і навіть деякі безрецептурні засоби застуди можуть посилити симптоми тривожних розладів. Тому їх слід уникати.

Сім'я відіграє дуже важливу роль в одужанні людини із тривожним розладом. В ідеалі сім'я повинна підтримувати своїх рідних, а не сприяти закріпленню в них симптомів. Члени родини не повинні спрощувати проблему, роблячи вигляд, ніби вона не варта виїденого яйця; не повинні вимагати одужання без лікування.

Література:

1. Kessler RC, Chiu WT, Demler O, Walters EE. Prevalence, severity, and comorbidity of twelve- month DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication (NCS-R). Archives of General Psychiatry, 2015 Jun;62(6):617-27.
2. Robins LN, Regier DA, eds. Psychiatric disorders in America: the Epidemiologic Catchment Area Study. New York : The Free Press, 1991.
3. Regier DA, Rae DS, Narrow WE, et al. Prevalence of anxiety disorders and their comorbidity with mood and addictive disorders. British Journal of Psychiatry Supplement, 1998; (34): 24-8.
4. Kushner MG, Sher KJ, Beitman BD. The relation between alcohol problems and the anxiety disorders. American Journal of Psychiatry, 1990; 147(6): 685-95.
5. Bourdon KH, Boyd JH, Rae DS, et al. Gender differences in phobias: results of the ECA community survey. Journal of Anxiety Disorders, 1988; 2: 227-41.
6. LeDoux J. Fear and the brain: where have we been, and where are we going? Biological Psychiatry, 1998; 44(12): 1229-38.
7. Bremner JD, Randall P, Scott TM, et al. MRI-based measurement of hippocampal volume in combat-related posttraumatic stress disorder. American Journal of Psychiatry, 1995; 152:973-81.
8. Stein MB, Hanna C, Koverola C, et al. Structural brain changes in PTSD: does trauma alter neuroanatomy? In: Yehuda R, McFarlane AC, eds. Psychobiology of posttraumatic stress disorder. Annals of the New York Academy of Sciences, 821. New York: The New York Academy of Sciences, 1997.
9. Kharchenko D.M. Anxiety in Individuals With Different Levels of Alexithymia Disturbances / D.M. Kharchenko, S.O. Kovalenko, Yu.Yu. Chystovska. *Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Випуск: Психологія*. № 5-6. 2018.

Chystovska Yu. Yu., Kharchenko T. H., Zhurakhivskiy I. O. Features of the onset and course of anxiety disorders and their psychotherapy

In the article on the basis of systematic analysis of scientific literature, theoretical aspects of manifestation of psychological phenomenon of anxiety are considered. The concepts of anxiety and anxiety, fear, sociophobia are defined. The features of influence on the spheres of human life are considered, which significantly worsen his state of health and complicate relations with the surrounding world. The features of psychotherapy of patients with disorders of the anxiety spectrum are determined. The principles of cognitive-behavioral approach in psychotherapy of sociophobia and anxiety disorders are revealed.

Anxiety is a natural mental and physiological response to an unknown, uncertain stimulus of the environment. Anxiety is adaptive, it is necessary for survival, so the affect of anxiety should be considered as one of the universal and basic ways of responding to developing frustration.

However, anxiety in many cases becomes one of the important factors in the pathogenesis of somatic disorders as it has lost its original adaptive relevance.

Annually, according to WHO, about 40 million people over the age of 18 suffer from anxiety disorders that fill their lives with fear and uncertainty [1]. Unlike mild enough short-term anxiety caused by a stressful situation (such as a public appearance or a first date), anxiety disorders last at least 6 months and can take a serious form if left untreated. Anxiety disorders are often accompanied by other mental or physical illnesses, including alcoholism or psychoactive substance abuse, which can alleviate or aggravate anxiety symptoms. In some cases, anxiety disorders cannot be cured unless you first get rid of these problems.

All anxiety disorders have their own set of symptoms, but all of these symptoms are grouped around a common characteristic – excessive irrational fear and horror.

Sociophobia is called a "disease of lost opportunity", because a person, overwhelmed by total fear, makes fateful decisions, adapting his choice to the existing problem. This disorder is diverse in its manifestations. According to the criteria of ICD-10, the leading criterion for the diagnosis of social anxiety disorder is the illogical compulsive fear of being in the center of attention of the society or performing on people any actions that a person regards as immoral, indecent, shameful. The main symptom of sociophobia is the desire to avoid or flee: the patient simply begins to beware and avoid any circumstances that provoke his anxiety.

Key words: *anxiety, psychosomatic disorders, sociophobia, hippocampus, cognitive-behavioral therapy.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.25

О. І. Донець
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена теоретичному огляду проблеми ідентичності особистості. Поняття «ідентичність» є міждисциплінарним, широко вживаним е психології, соціології та інших науках, що призводить до змін його визначення. Феномен ідентичності особистості розглядається як результат процесу побудови суб'єктивної картини соціального світу, усвідомлення індивідом власного місця в суспільстві, в системі соціальних взаємин, на основі якого формується свідома поведінка.

У статті проаналізовано погляди на ідентичність особистості згідно ідей символічного інтеракціонізму, теорії соціальної ідентичності, теорії самокатегоризації, дискурсивної психології. Зазначено, що до основних видів ідентичності належать персональна ідентичність та соціальна ідентичність особистості. Соціальна ідентичність особистості вказує на такі характеристики, які об'єднують індивіда з представниками групи, з якою він себе ідентифікує. Персональна ідентичність вміщує в собі ознаки, які, як вірить індивід, відрізняють його від інших. Визначено основні підходи щодо взаємозв'язків персональної та соціальної ідентичностей особистості: протиставлення їх та об'єднання у якості складових однієї когнітивної структури. Вказано на наявну тенденцію в науковій спільноті до заміни терміну «соціальна ідентичність» терміном «колективна ідентичність». Зазначено, що джерелом саморозуміння та самовизначення індивіда є ідентичність з групою, а соціальна категорія постає у якості колективної ідентичності лише в той момент, коли людина починає використовувати її для самовизначення. Колективна ідентичність обумовлюється сукупністю уявлень індивіда та її емоційною значущістю, проявляється на рівні поведінки. Серед видів колективної ідентичності виокремлюють гендерну, етнічну, вікову, професійну тощо. Оскільки кожна людина одночасно є членом багатьох соціальних груп, відкритим залишається питання ієрархії її колективних ідентичностей. Робиться висновок про актуальність проблеми дослідження змісту та виміру компонентів колективної ідентичності: когнітивного, афективного та поведінкового.

Ключові слова: *особистість ,ідентичність, персональна ідентичність, соціальна ідентичність, колективна ідентичність, «Я», «Я»-концепція, самокатегоризація, самосприйняття.*

Постановка проблеми. Проблема співвідношення соціального та індивідуального є однією з найактуальніших у психологічній науці. Феноменологічне обґрунтування визначення особистості предметом дослідження соціальної психології має за основу наявність цілого класу явищ, які перебувають на перехресті соціальної психології та психології особистості та відображають той факт, що людина як соціальний суб'єкт формується у процесі виконання різноманітних соціальних ролей; у рамках різних соціальних груп; шляхом розширення соціальних зв'язків зі світом у процесах спілкування та взаємодії. У процесі конструювання суб'єктом соціального світу, він створює його образ, складовою якого є уявлення про себе як про певну його частину.

Значна кількість дослідників вказує на те, що термін «ідентичність» в літературі, присвяченій соціальним наукам (психології, соціології та спорідненим дисциплінам), має довгу історію використання [1; 2]. Так, поняття «ідентичність» є ключовим для деяких соціологічних теорій [3; 4; 5], широко вживаним у теоретичних та емпіричних дослідженнях з антропології та дослідженнях культури [6; 7], а теорії соціальної ідентичності [8; 9; 10] та самокатегоризації [11] наразі є центральними для соціальної психології.

Значущість та популярність поняття «ідентичність», на думку Роджера Брубейкера та Фредеріка Купера, накладає на нього забагато теоретичних, емпіричних та політичних значень [1]. Оскільки

© Донець О. І., 2019

поняття «ідентичність» широко вживається у міждисциплінарному полі, його визначення може змінюватися, в одному випадку звертаючись до певних аспектів власне «Я» індивіда, в іншому – до певного набору міжособистісних процесів тощо, що призводить, в результаті, до труднощів з його аналізом.

Метою статті є аналіз основних теоретичних підходів до поняття «ідентичність» в соціально-психологічній літературі та визначення розбіжностей між поняттями «персональна ідентичність» і «соціальна ідентичність».

Виклад основного матеріалу. Самосвідомість, ідентичність, «Я», «Я»-концепція, образ «Я», схеми «Я», самість тощо – ці терміни, іноді у якості взаємозамінних, використовуються науковцями для опису суб'єктивної реальності, яка виникає в процесі взаємодії індивіда з соціумом та визначається його уявленнями про себе та своє місце у системі соціальних інтеракцій.

У найбільш загальному визначенні, як зазначає В. Москаленко, ідентичність – це усвідомлення індивідом власного «Я» та його місця в суспільстві, на основі якого формується власна свідома поведінка [12, с. 140]. Соціальні психологи та соціологи розглядають поняття «ідентичність», вживаючи його у якості доповнення або заміни поняття «Я»-концепція, як набір уявлень людини щодо себе, які пояснюють «що означає бути тією, ким вона є?» [13, с. 5].

Згідно ідей символічного інтеракціонізму, ідентичність конструюється шляхом взаємодії, інтеракцій між Я та соціумом. Як писав Джордж Генрі Мід, людина у більшій чи меншій мірі бачить себе такою, якою її бачать інші, вона визначає себе, звертається до себе так, як це роблять стосовно неї (та у тих самих категоріях) інші [14]. Власне «Я» особистості є результатом сприйняття того, як її сприймають інші, чи, скоріше, того, як їй уявляється її бачать інші. Шелдон Страйкер описує ідентичності як «інтерналізовані позиційні вказівки, наслідок того, що особистість розглядається у якості соціального об'єкту та привласнює характеристики на основі визначених для неї позицій» [15, с. 23]. Теорія символічного інтеракціонізму крім того вказує, що особистість оцінює власні набуті характеристики, спираючись на те, чи вступають вони у протиріччя з їх попередньою ідентичністю. І якщо вони не досягають згоди, це відбиватиметься на рівні ідентичності особистості.

З позиції теорії соціальної ідентичності кожній людині властива сукупність як соціальних якостей, обумовлених перебуванням у певній соціальній групі, так і індивідуальних характеристик, згідно яких може формуватися поведінка у кожній конкретній ситуації. Ідентичність визначається специфікою самокатегоризації індивіда, його самовизначення [16].

Згідно теорії самокатегоризації [11], людині властива фундаментальна та автоматична когнітивна тенденція до сортування масиву соціальних стимулів (індивідів) у найпростіші соціальні категорії, на основі їх подібності чи відмінності від інших присутніх соціальних стимулів. Яка саме характеристика соціального стимулу буде використана у якості ознаки, на основі якої буде здійснено порівняння, залежить від якості самого стимулу та його складу (відмітних рис, які сприймаються індивідом, що здійснює категоризацію), ситуації та того, хто сприймає (його упереджень) [16]. На додачу, окрім розподілу світу на соціальні категорії, особистість також розміщує себе у тій соціальній категорії, з якою, на її думку, вона має найбільше спільного.

Згідно дискурсивної психології ідентичність, разом з іншими традиційними психологічними поняттями, як то атитюди, емоції та психологічні стани, піддається переоцінці як частина обміну міжособистісними інтеракціями [17; 18; 19; 20]. Фокус уваги в емпіричному, дискурсивному аналізі зміщується від інтернальних психологічних чи когнітивних структур до відносин, інтеракцій та культурних процесів між людьми, до спрямованості розмови-у-дії [21, с. 867]. Відправна точка дискурсивного аналізу ідентичності була описана Бетан Бенвел та Елізабет Стоке, як «ідея про те, хто ми є одне для одного, у подальшому удосконалена, обміркована, привласнена, витримана, організована та узгоджена у дискурсі (висновках)» [19, с. 4].

На думку Рут Уілі «Я»-концепція (ідентичність) визначається, уявляється, вимірюється та досліджується у різні способи, які залежать від того, до якого теоретичного напрямку є лояльними самі дослідники [22]. Тим не менш, існують певні спільні ідеї у різних теоріях «Я»-концепції (ідентичності) щодо яких серед науковців досягнута певна згода, зокрема: 1) «Я»-концепція (ідентичність) звертається до сприйняття особистістю самої себе у якості об'єкту; 2) на розвиток самосприйняття впливають процеси соціальної взаємодії, а особливо процеси сприйняття реакцій значущих інших; 3) оскільки індивід постійно взаємодіє з оточуючим середовищем, яке постійно зазнає змін, «Я»-концепція (ідентичність) на постійній основі залучена до процесів порівняння, переоцінки та реінтерпретації; 4) хоча «Я»-концепція (ідентичність) може розглядатися у якості глобального самовідчуття особистості, її також можна використовувати для аналізу окремих аспектів «Я». «Я»-концепція (ідентичність) може розглядатися у якості когнітивного компоненту «Я» та містити сприйняття особистості себе у якості об'єкту. На противагу, самоповага звертається до оцінки чи почуттів, асоційованих із самосприйняттям. Кожний аспект «Я»-концепції

асоціюється з конкретною функціональною роллю або специфічною взаємодією. «Я», таким чином, розглядається як сукупність усіх функціональних ролей-ідентичностей, виконуваних індивідом. На додаток до такої позиції пропонується, що роль-ідентичність може бути зрозумілою лише у взаємозв'язку з відповідною контр-роллю (наприклад, жінка-чоловік тощо).

Згідно аналізу наукової літератури, до основних видів ідентичності належать персональна ідентичність та соціальна ідентичність особистості. Варто зазначити, що у науковій спільноті і щодо їх визначення не спостерігається єдності. Щодо розбіжностей термінів «персональна (особиста) ідентичність» та «соціальна ідентичність», дослідники сходяться на тому, що соціальна ідентичність вказує на певні об'єднуючі індивіда з представниками групи характеристики, ті, які він поділяє з ними, тоді як персональна ідентичність містить скоріше ті ознаки, які, як вірить індивід, відрізняють його від загалу інших [23; 24].

Відкритим залишається питання про характер взаємозв'язків між персональною та соціальною ідентичностями особистості. Проте, якщо узагальнити існуючі погляди, можна казати про два основні підходи до розуміння персональної та соціальної ідентичностей: 1) протиставлення їх, або розгляд у якості двох достатньо автономних явищ – так звана модель «двох кошиків», коли особистісні та соціальні ознаки «зберігаються» окремо та не перетинаються одне з одним [11]; 2) визнання їх взаємозалежності та взаємопроникнення одне в одного – модель «одного кошика», коли соціальні та особистісні якості людини утворюють одну когнітивну структуру [25; 26].

В контексті визначення первинності та вторинності одного виду ідентичності щодо іншого, наразі більшість дослідників, і ми в тому рахунку, визнає первинність соціальної ідентичності та її опосередкований вплив на формування персональної ідентичності особистості [25; 26]. Разом з тим, деякі науковці, на кшталт авторок багатовимірної моделі ідентичності Сьюзан Джонс та Елізи Ейбс, наполягають на первинності персональної ідентичності у порівнянні з соціальною, наголошуючи, що ступінь впливу зовнішнього середовища регулюється саме особистісними ідентифікаціями особистості [27].

Треба зазначити, що наразі існує тенденція заміни терміна «соціальна ідентичність» терміном «колективна ідентичність», обґрунтовуючи яку дослідники спираються на наступні тези: 1) усі аспекти «Я» особистості є соціально детермінованими [23]; 2) аналіз наукової літератури засвідчив, що використання терміну «соціальна ідентичність» може бути більш проблематичним через асоціації з певними теоріями, наприклад з теорією соціальної ідентичності [28, с. 81].

Ідентичність з групою є джерелом саморозуміння та самовизначення особистості. Групова ідентифікація є першим та найголовнішим свідченням категоріального членства. Колективна ідентичність – це такий вид ідентичності, який спирається на ідею про єдність з іншими, з групою людей, які мають (чи індивід вірить, що мають) спільні з ним характеристики. Зазначені спільні характеристики можуть базуватися як на приписаних ознаках, таких як ґендер чи етнос, так і на набутих характеристиках, таких як професійна діяльність чи належність до політичної партії. Означені спільні характеристики, які розділяють умовні члени групи, не потребують безпосереднього контакту або якогось обміну з іншими особами з наявним членством. Така позиція скоріше має психологічну природу. Колективна ідентичність проявляється у термінах суб'єктивної належності (самовизначення) особи, про чию ідентичність йде мова [29]. Від так, інші люди можуть використовувати в якості визначення ті чи інші соціальні категорії, проте категорія не постає у якості колективної ідентичності до того моменту, поки особистість не почне використовувати означену категорію для самовизначення. Генрі Теджфел, описуючи соціальну ідентичність особистості, говорив про неї як про частину «Я»-концепції індивіда, яка є похідною від його знання про власне членство у соціальних групах та емоційно обумовленої значущості цього членства [8, с. 63]. Пеггі Тойтс та Лорен Віршуп визначали соціальні ідентичності як соціально сконструйовані та соціально значущі категорії, які приймає індивід для самоопису та опису своєї групи [30, с. 106]. Колективна ідентичність пов'язана не лише з уявленнями особистості щодо її категоріального членства, а й з сукупністю уявлень індивіда щодо цієї категорії та асоційованих з нею, на кшталт характерні стереотипні ідеї, які поділяють члени означеної групи, чи ідеологічні позиції стосовно групових цілей та орієнтирів. Колективна ідентичність особистості обумовлюється також цінністю та емоційною значимістю членства у групі. Цей афективний компонент групової ідентифікації може містити оцінки індивіда щодо цінності категоріальної групи та сприйняту ним оцінку інших щодо цінності належності до групи, а також емоційні зобов'язання та близькість, які він відчуває стосовно інших членів означеної групи. Окрім цього колективна ідентичність проявляється і на рівні поведінки, як своєрідне відлуння членства у групі. Оскільки власний досвід у якості члена групи наділяє індивіда актуальною та усвідомленою колективною ідентичністю, яка проявляється у емоційній значущості, власне категоризації достатньо для прояву в індивіда на рівні поведінки фаворитизму щодо своєї групи, групової лояльності та вірності груповим нормам.

Оскільки результати багатьох теоретичних та емпіричних досліджень ідентичності особистості вказують на наявність її різних аспектів, цілком закономірним було поширення в науковій спільноті ідеї багатовимірності колективної ідентичності особистості. Проте, єдність щодо багатовимірності колективної ідентичності серед науковців не свідчить про наявність такої єдності стосовно визначення головних компонентів колективної ідентичності [31], серед видів якої найчастіше виокремлюють гендерну, етнічну, вікову, громадянську, професійну ідентичності тощо.

Через те, що основою колективної ідентичності є членство у соціальній групі, а кожний індивід одночасно є членом багатьох груп, цікавим та актуальним є питання ієрархії в системі соціальних ідентичностей особистості. Роль та значущість окремих компонентів у ній вочевидь обумовлюється їх суб'єктивною цінністю, яка в тому рахунку пов'язана з оцінкою втрат та переваг, обумовлених членством у групі, мотивами та цілями індивіда тощо. Джоан Нагель та Джин Фінні влучно зазначали, що особистість має багато можливостей для самокатегоризації у будь-якій ситуації, а її вибір скоріше за все залежить від різноманітних переваг та мотивів, що домінують у даний конкретний момент [32; 33]. Соціальні групи засновуються та продукуються у дискурсі та практиках в ієрархічних структурах таким чином, що деякі групи визначаються вищими та розглядаються у якості нормативного стандарту для інших груп, у порівнянні з яким ті визначаються меншими, нижчими [34]. Як продемонстрували дослідження Генрі Теджфела та його колег,суб'єктивного маркування двох груп, наприклад, як низько оцінених та високо оцінених, вже достатньо для прояву у досліджуваних фаворитизму у межах групи [35; 36; 37]. Власний досвід у якості члена групи, писав Джон Тернер, наділяє індивіда актуальною та усвідомленою колективною ідентичністю, яка проявляється у емоційній значущості [38]. Проте, як зазначало багато дослідників, і зокрема Леоні Хадді та Джин Фінні, самокатегоризація за межами лабораторії не завжди такий простий та однозначний процес, як демонструють дослідження парадигми мінімальної групи [39; 40]. І що найважливіше, навіть серед людей, які розглядають себе як належних до однієї категорії, може, наприклад, не бути згоди щодо найкращої назви їх групи [41], а особистість, класифікуючи себе, може використовувати декілька визначень, які мають стосунок до однієї соціальної категорії, на кшталт опису субкатегорій тощо.

Висновки та пропозиції. Ідентичність особистості є міждисциплінарним поняттям, яке широко використовується в психології, соціології та суміжних дисциплінах. У психології поняття «ідентичність» використовується для опису, розширення, доповнення або у якості синоніму таких термінів, як «Я», «Я»-концепція тощо. Ідентичність особистості є феноменом, який виникає завдяки взаємодії особистості та соціуму та проявляється у вигляді самовизначення особистості в соціальних категоріях, на основі якого формується її поведінка. Не зважаючи на відсутність єдності серед науковців щодо розуміння означеного поняття, більшість з них погоджуються стосовно того, що ідентичність особистості обумовлюється соціальною взаємодією. Ідентичність особистості не є сталим утворенням, вона зазнає змін, розвивається та перебудовується під впливом соціальних інтеракцій, особистого досвіду індивіда в якості члена різноманітних соціальних груп. Персональна та соціальна ідентичності особистості утворюють єдину когнітивну структуру, здійснюючи безперервний вплив одна на одну.

Соціальна ідентичність є багатовимірним концептом, щодо різних аспектів якого і наразі точаться наукові дискусії. Роль та значущість окремих компонентів в системі соціальних ідентичностей індивіда обумовлюється багатьма чинниками. Серед компонентів ідентичності, колективної зокрема, можна виділити когнітивний (уявлення про власне членство, групу членства, та уявлення про погляди інших, наприклад, значущих інших, стосовно членства та групи членства індивіда), афективний (емоційна значущість самовизначення, членства та групи членства) та поведінковий (дотримання групових норм, фаворитизм і т.п.), визначення змісту та вимір яких є актуальною проблемою соціально-психологічної науки.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо в теоретичному та емпіричному дослідженні компонентів колективної ідентичності особистості та її зв'язків з особистою ідентичністю, аналізі методів дослідження колективної ідентичності особистості, зокрема вікової ідентичності дорослих жінок та чоловіків.

Література:

1. Brubaker R., Cooper F. Beyond «identity». *Theory and Society*. 2000. № 29. P 1–47.
2. Gleason P. Identifying identity: A semantic history. *Journal of American History*. 1983. № 69. P. 910–931.
3. McCall G.J., Simmons J.L. Identities and interactions: An examination of human associations in everyday life. New York : Free Press, 1978. 288 p.
4. Stryker S. Identity theory: Developments and extensions. *Self and identity: Psychosocial perspectives* / ed. by K. Yardley & T. Honess ; New York : Wiley, 1987. P. 89–103.
5. Burke P.J. The self: Measurement implications from a symbolic interactionist perspective. *Social Psychology Quarterly*. 1980. № 43. P. 18–29.

6. Holland D. Selves as cultured: As told by an anthropologist who lacks a soul. *Self and identity: Fundamental issues (Rutgers Series on Self and Social Identity)* / ed. by R.D. Ashmore & L. Jussim ; New York : Oxford University Press, 1997. Vol. 1. P. 160–190.
7. Eriksen T.H. Ethnic identity, national identity, and intergroup conflict: The significance of personal experiences. *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction (Rutgers Series on Self and Social Identity)* / ed. by R.D. Ashmore, L. Jussim, & D. Wilder ; New York : Oxford University Press, 2001. Vol. 3. P. 42–68.
8. Tajfel H. Social categorization, social identity and social comparison. *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations* / ed. by. H. Tajfel ; London : Academic Press, 1978. P. 61–76.
9. Tajfel H. Human groups and social categories. Cambridge, England : Cambridge University Press, 1981. 384 p.
10. Tajfel H., Turner J.C. The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of intergroup relations* / ed. by. S. Worchel & W.G. Austin ; Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 7–24.
11. Rediscovering the social group: A self-categorization theory / Turner J.C. et al. Oxford, England : Blackwell, 1987. 239 p.
12. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
13. Burke P.J. Identities and social structure: The 2003 Cooley-Mead Award Address. *Social Psychology Quarterly*. 2004. № 67. P. 5–15.
14. Mead G.H. Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist. Chicago : University of Chicago, 1934. 400 p.
15. Stryker, S. Symbolic Interactionism: Themes and Variations. *Social Psychology: Sociological Perspectives* / ed. by. M. Rosenbergand, R. Turner ; NewYork : BasicBooks, 1981. P. 3–29.
16. Brewer M.B., Brown R.J. Intergroup relations. *The handbook of social psychology* / ed. by D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & G. Lindzey ; Boston : McGraw-Hill, 1998. Vol. 2, 4th ed. P. 554–594.
17. Texts of Identity / ed. by J. Shotter, K.J. Gergen ; London ; Newbury Park ; Calif. : Sage Publications, 1989. 244 p.
18. Identities in Talk / ed. by C. Antaki, S. Widdicombe ; London : Sage Publications, 1998. 224 p.
19. Benwell B., Stokoe E. Discourse and Identity. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. 314 p.
20. Nikander P. Emotions in meeting talk. *Discursive Research in Practice: New Approaches to Psychology and Interaction* / ed. by. A. Hepburn and S. Wiggins ; Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 50–69.
21. Nikander P. Doing change and continuity: age identity and the micro–macro divide. *Ageing and Society*. 2009. № 29 (06). P. 863–881.
22. Wylie R. The self-concept. Lincoln : University of Nebraska Press, 1974. 433 p.
23. Simon B. Self and group in modern society: Ten theses on the individual self and the collective self. *The social psychology of stereotyping and group life* / ed. by. R. Spears, P.J. Oakes, N. Ellemers & S.A. Haslam ; Oxford, England : Blackwell, 1997. P. 318–335.
24. Sedikides C., Brewer M.B. Individual self, relational self, and collective self: Partners, opponents, or strangers? *Individual self, relational self, collective self* / ed. by. C. Sedikides & M. B. Brewer ; Philadelphia : Psychology Press, 2001. P. 1–4.
25. Breakwell G.M. Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*. 1993. № 2 (3). P. 198-217.
26. Reid A., Deaux K. Relationship between social and personal identities: Segregation or integration. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. P. 1084-1091.
27. Jones S.R., Abes E.S. Identity Development of College Students: Advancing Frameworks for Multiple Dimensions of Identity. San Francisco : Jossey-Bass, 2013. 352 p.
28. Ashmore R.D., Deaux K., McLaughlin-Volpe T. An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality. *Psychological Bulletin*. 2004. № 130 (1). P. 80–114.
29. Deaux K. Social identification. *Social psychology: Handbook of basic principles* / ed. by. E.T. Higgins & A.W. Kruglanski ; New York : Guilford Press, 1996. P. 777–798.
30. Thoits P., Virshup L. Me's and we's: Forms and functions of social identities. *Self and identity: Fundamental issues* / ed. by. R.D. Ashmore & L. Jussim ; New York : Oxford University Press, 1997. P. 106–133.
31. Ashmore R.D., Jussim L., Wilder D., Heppen J. Toward a social identity framework for intergroup conflict. *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction* / ed. by. R.D. Ashmore, L. Jussim & D. Wilder ; New York : Oxford University Press, 2001. P. 213–249.
32. Nagel J. American Indian ethnic renewal: Red power and the resurgence of identity and culture. New York : Oxford University Press, 1996. 298 p.
33. Phinney J.S. When we talk about American ethnic groups, what do we mean? *American Psychologist*. 1996. № 51. P. 918–927.
34. The Nature and Context of Minority Discourse / ed. by. A.R JanMohamed & D. Lloyd ; Oxford : Oxford University Press, 1990. 472 p.
35. Brewer M.B. Ingroup bias in the minimal intergroup situation: A cognitive motivational analysis. *Psychological Bulletin*. 1979. № 17. P. 475–482.
36. Tajfel H. Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*. 1982. № 33. P. 1–30.

37. Diehl M. The minimal group paradigm: Theoretical explanations and empirical findings. *European Review of Social Psychology*. 1990. № 1 (1). P. 263–292.
38. Turner J.C. Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. *Social identity: Context, commitment, content* / ed. by N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje ; Oxford, England : Blackwell, 1999. P. 6–34.
39. Phinney J.S. The Multigroup Ethnic Identity Measure: A new scale for use with diverse groups. *Journal of Adolescent Research*. 1992. № 7. P. 156–176.
40. Huddy L. From social to political identity: A critical examination of social identity theory. *Political Psychology*. 2001. № 22. P. 127–156.
41. Philogene G. From Black to African American: A new social representation. Westport, CT : Praeger, 1999. 256 p.

Donets O. I. Problem of person's identity: a theoretical approach

The article is devoted to the theoretical review of the problem of person's identity. The definition «identity» has a long history of use in social science literature. As identity crosses disciplinary fields, its usage can shift, and that creates a fair measure of confusion in discussions of identity. Phenomena person's identity has been considered as result of social world view construction, consciousness one's positions in society, within social relations, which is mold one's conscious behavior.

Author is analyzed a variety of theoretical inputs about concept of person's identity, such as symbolic interactionism, social identity theory, theory of categorization, discursive psychology. It is stated two main type of person's identity: personal identity and social identity. Personal identity is contain characteristics of the self that one believes, sets one apart from all others, to be unique to the self. Social identity refers to characteristics of the self that one shares with a group of others. It is stated basic approaches of interrelations between personal and social identities: the former is presuming opposition of personal and social identities; the second is describing them as components of same cognitive structure. Author points to the tendency of exchange definition «social identity» to «collective identity». It is noted group identity as source of self-image, self-understanding and self-categorization. Social category turn into collective identity in the moment one is placed themselves in that category and used that social category as a self-definition. Collective identity is determined by one's cognition and beliefs, importance of a particular group membership to the individual's overall self-concept. Collective identity is appearing in the individual's behavior. There are different types of collective identity: gender, ethnic, age, professional etc. Individual is a member of many social groups at one time. It remained an open problem of location the named collective identities in hierarchy. It is concluded the resent problem of person's identity as its multidimensional analysis.

Key words: *person, identity, person identity, social identity, collective identity, self, self-concept, self-categorization, self-perception.*

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.26

Г. А. Крупник
аспірантка кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

ЕМПІРИЧНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИВЧЕННЯ ЧИННИКІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ СИБЛІНГІВ

У статті висвітлено питання методично обґрунтованої побудови емпіричного дослідження чинників, що впливають на розвиток міжособистісних стосунків сиблінгів у нуклеарній сім'ї. Визначено необхідність дослідження категорій респондентів, які складають вибірку підлітків, що навчаються в загальноосвітніх школах, та представників студентської молоді, які нині вчаться в закладах вищої освіти II–IV рівнів акредитації та проживають у нуклеарних сім'ях зі своїми сиблінгами. Зазначено важливість вибору цієї вікової категорії для якісного дослідження. Описано методики, які будуть використані для дослідження чинників, що впливають на розвиток міжособистісних стосунків сиблінгів, із урахуванням статево-вікових, соціальних, соціально-психологічних і психологічних чинників. Вказано критерії вибору методик і показники, що дають змогу всебічно дослідити рівень розвитку стосунків між членами родини. Обґрунтовано доцільність вибору сучасного психодіагностичного інструментарію, що складається з авторської анкети, тесту «Аналіз сімейної тривоги» (автори Е. Ейдеміллер і В. Юстицькіс), методики «Психогеометричний тест» (автор С. Дилінгер, адаптація А. Алексєєва, Л. Громової), «Братсько-сестринський опитувальник» (The brother-sister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter), модифікація М. Кравцової, опитувальника «Взаємодія «батьки – дитина» (автор І. Марковська), методики «Значущі події життєвого шляху сім'ї» (автор О. Коржова, модифікація Т. Заєко) та проєктивної методики «Малюнок сім'ї», модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана. Проаналізовано сучасні вітчизняні та закордонні наукові розвідки з проблематики сімейної взаємодії та її вплив на становлення підростаючого покоління. Прояснено необхідність включити до батареї діагностичного мінімуму вивчення показників батьківсько-дитячих стосунків. Охарактеризований банк методик у комплексному застосуванні дає змогу дослідити міжособистісні стосунки братів і сестер, вплив батьків на формування позитивного чи негативного ставлення до власного сиблінга, ефективність взаємин і формування сприятливих чи несприятливих умов розвитку вищезазначених відносин. Резюмовано, що запропоновані методики доцільно використовувати для розв'язання завдання вивчення чинників розвитку взаємин між братами та сестрами в сімейній підсистемі «діти – діти».

Ключові слова: *сімейні стосунки, чинники розвитку взаємин між сиблінгами у нуклеарній сім'ї, соціальна та сімейна психологія, напрями дослідження родинної групи.*

Постановка проблеми. Трансформація сім'ї і як соціального інституту, і як малої соціально-психологічної групи у XXI столітті зумовлює виникнення нових концептів сім'ї та активізацію її психологічного дослідження. Враховуючи процеси змін, які переживає сучасна родинна група, актуальними стають завдання розширення проблематики наукових досліджень у психології на початку XXI століття. Сучасні фахівці стурбовані зростанням негативних тенденцій і фактів у становищі сім'ї та внутрішньородинних взаєминах, багато в чому зумовлених кризовим станом українського суспільства.

Під час вивчення сучасних закордонних наукових фахових видань Web of Science ми виявили, що дослідники зосередилися на вивченні таких актуальних питань, як розвиток сиблінгових взаємин, стосунки між старшою і молодшою дитиною у родині, а також вимоги до виконання соціальних ролей дітьми та батьківські очікування [1, с. 139].

Основна увага не тільки іноземних, а й вітчизняних психологів спрямована на практико-орієнтовані питання, такі як визначення оптимальної різниці у віці між сиблінгами, зменшення кількості сварок і конфліктів, зниження ревнощів і суперництва між дітьми у родині. Але єдиної думки з цієї дискусії вченими не вироблено, саме тому питання і сьогодні не досить вивчене.

За даними Державної статистики, в Україні живе майже 15 млн сімей, а середній розмір родини коливається від 3,1 до 4 осіб. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні на 1 жінку становить 1,54 дитини [2]. Це говорить про те, що сім'ї, які виховують двох дітей, є досить поширеними у нашій державі. Тому тема вивчення особливостей взаємодії між сиблінгами є актуальною.

Серед дослідників сучасної сімейної проблематики можна назвати таких авторів, як: О. Алмазова (вивчила стосунки між сиблінгами) [3], І. Дідук (охарактеризувала психологічні особливості пси-

© Крупник Г. А., 2019

хосоціального розвитку особистості) [4, с. 10], Г. Карстен (аспекти поведінки в сімейних стосунках) [5, с. 55], І. Крупник (особливості уявлень про майбутнє сімейне життя дітей із родин трудових мігрантів) [6, с. 146], М. Миколайчук (досліджувала особливості розвитку сиблінга дитини з особливостями у розвитку) [7], Т. Мостафа (вплив складної структури сім'ї на благополуччя дітей) [8, с. 902], О. Посвістак (становлення психології сім'ї) [9], С. Цюра (характерні особливості педагогічного середовища розвитку сиблінгів) [10, с. 149], Д. Юсель (взаємини у нуклеарних сім'ях) [11, с. 523], Т. Яблонська (психологічні засади розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин) [12, с. 80].

Мета статті – обґрунтування процедури дослідження міжособистісних стосунків братів і сестер, формування етапів емпіричного дослідження із врахуванням впливу статево-вікових, соціальних, соціально-психологічних і психологічних чинників розвитку взаємин у сімейній підсистемі «діти – діти».

Виклад основного матеріалу. Сиблінгові стосунки – одні з найбільш тривалих зв'язків серед близьких відносин між людьми. Незалежно від їхнього емоційного змісту (теплі, формальні чи конфліктні) часто вони тривають довше інших міжособистісних стосунків (дружніх, подружніх, дитячо-батьківських), починаючи з раннього дитинства і закінчуючи похилим віком.

Для виявлення соціально-психологічних чинників розвитку взаємин між дітьми у нуклеарній сім'ї необхідно висвітлити методологічні основи дослідження. Теоретико-методологічну основу нашого дослідження склали:

– принципи гуманістичної психології (К. Роджерс), системної психотерапії і консультування (В. Сатір), групової психотерапії (І. Ялом);

– системний підхід до вивчення сім'ї (Ю. Альошина, О. Блинова, В. Бочелюк, М. Слюсаревський);

– теорія навчання та розвитку Г. Костюка, реалізована в генетичній психології С. Максименка, в працях І. Беха, М. Боришевського;

– концепція щастя, суб'єктивного благополуччя та задоволеності життям (М. Аргайл, К. Роджерс), концепція психології сімейної взаємодії (М. Алексєєва, Г. Варга, В. Столін, Е. Ейдеміллер);

– загальнопсихологічні положення про людину як суб'єкта психічної діяльності (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, С. Рубінштейн); положення про формування та розвиток малої групи (А. Коваленко, М. Корнєв); положення гуманістичної психології про сутність особистості та активізацію особистісного потенціалу (Р. Роджерс, А. Маслоу).

Для реалізації поставленої мети та розв'язання дослідницьких завдань після аналізу наявних психологічних методик у сьогочасному психологічному інструментарії ми вважаємо за доцільне використати такі методи та методики:

– теоретичні: методи теоретичного дослідження (теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукових джерел із цієї проблематики);

– організаційні: порівняльний метод, який передбачає встановлення відмінностей у досліджуваному психічному явищі, а саме: встановлення особливостей сімейних стосунків у вибірці дітей підліткового віку порівняно з вибіркою юнаків.

– емпіричні методи: опитування (анкетування) та психодіагностичні методики.

Під час розроблення моделі емпіричного дослідження ми спираємось на такі основні чинники розвитку взаємин між сиблінгами: статево-вікові, соціально-психологічні, соціальні, психологічні.

До *статево-вікових*, на нашу думку, слід включити такі параметри, як порядок народження дитини; вікову дистанцію між дітьми; стать дітей; час народження кожної дитини в історії сім'ї, характеристики особистості дитини, сиблінгову позицію дитини щодо сиблінгової позиції батьків; генетичні чинники, що визначають схожість і відмінність сиблінгових пар.

До *соціально-психологічних* – емоційні сімейні взаємини, наявні прихильності членів родини, психологічний клімат у сім'ї, ціннісні орієнтації і рівень культури її дорослих членів, ставлення батьків до дітей; стиль батьківського виховання, відомості про соціальний стан нуклеарної сім'ї: благополучна – неблагополучна, розлучена – повторно створена сім'я.

До складу *соціальних чинників* ми відносимо такі важливі складники, як батьківське ставлення до дітей, яке визначає взаємини між сиблінгами, вплив старших сиблінгів на формування соціальних умінь у молодших, вплив статі сиблінга на формування ідентичності, догляд за молодшим як умова, що сприяє формуванню соціальної поведінки та почуття відповідальності старшого сиблінга; матеріальний стан сім'ї, тип сім'ї: нуклеарна – розширена, повна – неповна.

Психологічні чинники розвитку взаємин між сиблінгами ми вбачаємо у необхідності детального вивчення таких показників, як темперамент, тривожність, самооцінка; ставлення один до одного, психологічна та практична готовність до співпраці, індивідуально-психологічні особливості сиблінгів; характер взаємин за статтю, сімейним станом, батьківським статусом; активізація фізичного, емоційного, інтелектуального розвитку, становлення самосвідомості, формування системи цінностей, навичок міжособистісних стосунків, задоволення основних потреб дитини, стилі виховання; довірливість у спілкуванні, схожість у поглядах, загальні символи сім'ї, легкість спілкування, психотерапевтичність спілкування, любов і симпатія, загальний емоційний рівень у батьківській подружній парі.

Спираючись на вищезазначені чинники розвитку взаємин між сиблінгами у нуклеарній сім'ї, ми підібрали методичний інструментарій дослідження чинників, що дають можливість розкрити зміст стосунків між сиблінгами у нуклеарній сім'ї, який представлений у таблиці 1.

Ми вважаємо за необхідне залучити до дослідження респондентів віком від 15 до

Таблиця 1

Методичний інструментарій дослідження чинників, що розкривають зміст стосунків між сиблінгами у нуклеарній сім'ї

№ з/п	Методики	Критерії	Показники
1	Авторська анкета	Виявлення розгорнутої інформації про респондента	– Статево-вікові чинники – Соціальні чинники – Соціально-психологічні чинники – Психологічні чинники
2	Тест «Аналіз сімейної тривоги» (автори Е. Ейдеміллер і В. Юстицькіс) [13, с. 38]	Вимір особистої тривоги респондента у сім'ї	– Почуття провини – Тривожність – Напруга
3	Психогеометричний тест С. Дилінгер, (адаптація А. Алексєєва, Л. Громової) [14]	– визначення типу особистості – з метою отримання детальної характеристики особистісних якостей і особливостей поведінки	– Непослідовність і непередбачуваність вчинків, допитливість, живий інтерес до всього, що відбувається, і сміливість, надмірна довірливість, навіюваність – Схильність до лідерства, енергійність, впевненість у собі, наявність потреби управляти положенням справ – Працьовитість, старанність, потреба доводити почату справу до кінця, завзятість, витривалість, терпіння і методичність, уважність до деталей – Доброзичливість, комунікативність, висока чутливість, розвинена емпатія, неконфліктність – Креативність, творчість, незалежність, прагнення генерувати нові ідеї і методи роботи, нестриманість, експресивність
4	«Братсько-сестринський опитувальник» (The brother-siste rquestionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter) (модифікація М. Кравцової) [15, с. 321]	Психометрична оцінка та диференціація нормативних і дисфункціональних сиблінгових відносин	– Емпатія – Підтримка кордонів – Схожість – Примус
5	Опитувальник «Взаємодія батьки – дитина» (автор І. Марковська) [16, с. 94]	Діагностика батьківсько-дитячих відносин і взаємодії	– Невимогливість-вимогливість – М'якість-строгість – Автономність-контроль – Емоційна дистанція-близькість – Відкидання-прийняття – Відсутність співпраці-співробітництво – Незгода-згода – Непослідовність-послідовність – Авторитетність батьків – Задоволеність стосунками з дитиною (батьками)
6	Методика «Значущі події життєвого шляху сім'ї» (автор О. Коржова, модифікація Т. Заєко) [17]	Вивчення історії сім'ї та особливостей сприйняття сімейних подій	– Продуктивність сприйняття образів життєвого шляху – Оцінка подій – Ступінь впливу подій на особистість – Середній час ретроспекції і антиципації подій – Зміст подій
7	Проєктивна методика «Малюнок сім'ї» (модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана) [18, с. 206]	Виявлення особливостей сімейних відносин між усіма членами родинної групи	– Наявність спільної діяльності всіх членів нуклеарної сім'ї – Присутність обох батьків – Наявність усіх дітей на малюнку – Спільна діяльність батьків із дітьми – Взаємодія між сиблінгами – Емоційно-позитивне ставлення до сиблінгів – Проробленість (опрацьованість) малюнка – Велика кількість різноманітних деталей – Відсутність конфліктів, показників ворожості – Відсутність ізольованих фігур

20 років (за віковою періодизацією Е. Еріксона [19] «Підлітковий вік та рання юність»), які зараз проживають у нуклеарних сім'ях, тому що цей віковий період визначається, на відміну від молодших школярів, розвитком самосвідомості та вмінням критично оцінювати ситуацію, що склалася в сім'ї. Вважаємо, що найбільш прогностичною має бути вибірка дітей саме старшого періоду. Це вік, коли

особистість уже починає складати своє бачення про наявність або відсутність гармонії у взаєминах між сиблінгами, має можливість сприймати та аналізувати ставлення батьків до кожної дитини окремо. Це цінний для розвитку майбутньої дорослої гармонійної особи і водночас надзвичайно складний період, який несе в собі чимале навантаження під час формування особистості, оскільки події, що відбуваються в підлітковому віці та періоді ранньої юності, формують у неї власну позицію та закарбовуються в пам'яті на все життя. Цей етап є визначальним для формування стилю взаємин, способів виходу із конфліктів, та опанування життєвого сценарію, досвід якого буде супроводжувати людину все її подальше життя.

Піж час діагностичної роботи нами заплановано враховувати порядок народження та вікову різницю між сиблінгами, яких об'єднано за такими ознаками:

– за віковим показником (старший – молодший сиблінг із різницею у 2–3 роки, 5–6 років і більше 10 років);

– за статевим показником;

– за основними сиблінговими позиціями (спираючись на теорію В. Томана) [20, с. 93].

З метою спостереження за таким чинником, як розвиток стосунків упродовж дорослішання особистості, нами заплановано порівняти між собою вибірку школярів і студентів між собою, що дасть змогу проаналізувати певний рух стосунків за емоційною шкалою «нормативні – дисфункціональні» та з'ясувати, чи впливає наявність цього фактора на рівень розвитку взаємин у підсистемі «діти – діти».

Один із важливих дискрипторів, який впливає на формування позитивної сиблінгової взаємодії, – це батьківський стиль виховання. Тому вважаємо за необхідне включити до батареї діагностичного мінімуму і вивчення показників батьківсько-дитячих стосунків.

З метою перевірки результатів, одержаних за допомогою тестів-опитувальників, та отримання більш широкої і унікальної інформації про психічне життя людини нами застосовані також і проєктивні методики. Відповіді на них несуть у собі більш достовірні відомості, оскільки на них менше впливає фактор соціальної бажаності відповідей.

Авторська анкета розроблена з метою отримання важливих свідчень для дослідження, таких як визначення типу родини, вікової дистанції між сиблінгами, врахування соціально-психологічних чинників на розвиток взаємин між братами та сестрами.

Застосовані такі психодіагностичні методики: тест «Аналіз сімейної тривоги», автори Е. Ейдеміллер і В. Юстицькіс; «Психогеометричний тест» С. Дилінгер, адаптація А. Алексєєва, Л. Громової; «Братсько-сестринський опитувальник» (The brother-sister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter), модифікація М. Кравцової; опитувальник «Взаємодія батьки – дитина», автор І. Марковська; методика «Значущі події життєвого шляху сім'ї», автор О. Коржова, модифікація Т. Заєко; проєктивна методика «Малюнок сім'ї», модифікація Р. Бернса, С. Кауфмана.

Охарактеризована батарея методик у комплексному застосуванні дає змогу дослідити міжособистісні стосунки братів і сестер, вплив батьків на формування позитивного чи негативного ставлення до власного сиблінга, ефективність взаємин і формування конструктивних чи деструктивних умов розвитку вищезазначених відносин.

Висновки. Проблема розвитку взаємин між дітьми у нуклеарній сім'ї має багато аспектів для вивчення. Дослідження емоційно наповнених як позитивних, так і негативних стосунків як фактора, котрий впливає на все подальше життя особистості, є дуже важливим. Для ґрунтовного дослідження та порівняльного аналізу особливостей взаємин у сімейній підсистемі «діти – діти» необхідно враховувати вік досліджуваних і вікову дистанцію між ними, вплив батьківського стилю виховання. Також слід використовувати діагностичний інструментарій, який відповідає цілям дослідження. Запропоновані методики доцільно використовувати для розв'язання завдання вивчення чинників розвитку взаємин між братами та сестрами.

Література:

1. Крупник Г.А. Огляд сучасних закордонних досліджень у сімейній сиблінговій підсистемі. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості* : зб. наук. праць за мат-ми ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. ; ред. колегія: О.Є. Блинова, Н.І. Тавровецька. Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2019. С. 139–142.
2. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України. Публікації. URL: http://www.idss.org.ua/public.html.
3. Алмазова О.В. Привязанность к матери как фактор взаимоотношений взрослых сиблингов : дисс. … канд. психол. наук : 19.00.13; МГУ им. М.В. Ломоносова, 2015. 199 с.
4. Дідук І.А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку : автореф. ... дис. канд. психол. наук : 19.00.07; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2001. 20 с.
5. Hank Karsten, Steinbach Anja. Intergenerational solidarity and intragenerational relations between adult siblings. *Social science research.* Vol. 76. P. 55–64 (date of publication: NOV 2018). URL: https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2018.08.003.

6. Крупник І.Р. Проблеми дослідження особливостей уявлень про майбутнє сімейне життя дітей з родин трудових мігрантів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки* : зб. наук. праць. Херсон, 2016. Вип. 1. Т. 1. С. 146–150.
7. Миколайчук М.І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами : дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2007. 214 арк. : табл., рис. Бібліогр.: арк. 158–176.
8. Mostafa Tarek, Gambaro Ludovica, Joshi Heather. The Impact of Complex Family Structure on Child Well-being: Evidence From Siblings. *Journal of marriage and family.* Vol. 80. №4. P. 902–918 (date of publication: AUG 2018). URL: https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2017.12.007.
9. Посвістак О.А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї. Хмельницький : ХНУ, 2017. 402 с.
10. Цюра С.Б. Характерні особливості педагогічного середовища розвитку сиблінгів. *Вісник Львівського університету.* Серія : Педагогічна : зб. наук. праць. Вип. 30. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів : Вид-во Львів. нац. ун-т, 2016. С. 149–151.
11. Yucel Deniz, Bobbitt-Zeher Donna, Downey Douglas B. Quality Matters: Sibling Relationships and Friendship Nominations among Adolescents. *Child indicators research.* Vol. 11. P. 523–539 (date of publication: APR 2018).
12. Яблонська Т.М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. *Український соціум.* 2004. № 2 (4). С. 80–84.
13. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург, 1999. С. 38, 555–556.
14. Алексеев А.А., Громова Л.А. Психогеометрия для менеджеров. Изд-во «Знание», 1991. 106 с.
15. Практикум по психологической диагностике семейных отношений : учебно-методический комплекс. Минск : БГПУ им. М. Танка, 2002. С. 321–325.
16. Марковская И.М. Опросник для изучения взаимодействия родителей с детьми. *Семейная психология и семейная терапия.* 1999. № 2. С. 94–108.
17. Коржова Е.Ю. Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций : методическое пособие. Киев : МАУП, 1994.
18. Общая психодиагностика / под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. Москва : Изд-во МГУ, 1987. С. 206–221.
19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. А.В. Толстых. Москва : Флинта, 2006. 342 с.
20. Toman W. Family constellation of normal and disturbed marriages. *Journal of Ind. Psychol.* 1961. Vol. 17. P. 93–95.

Krupnyk H. A. Empirical-methodical provision of the study of the factors affecting the development of inter-personal sibling relations

The article describes the construction of an empirical study of the factors that influence of the development of the interpersonal relationships of the sibling in the nuclear family. The importanceto research the categories of respondents who are a teenagers and young men who live in nuclear families with their siblings. The importance of choosing this age category for qualitative research is noted. The described methods take into account gender, the social, the social and the psychological, psychological factors that influencethe development of relationships between children in the family. The criteria for selecting methods and indicators are provided to allow a comprehensive study of the level of the development of relationships between family members at each scale. The relevanceof choosing a modern psychodiagnostic tests consisting of the author's questionnaire, the test "Analysis of family anxiety" (E. Eydemiller and V. Yustitskis), "Psycho-geometric test" (S. Dillinger, adaptation A. Alexeva, L. Grogoeva), "The brother-sister questionnaire" (S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter), a modification of M. Kravtsova, the questionnaire "Parent-child interaction" (I. Markovskaya), the test "Significant events in the life course of the family" (O. Korzhova, a modification of T. Zayko) and the projective methodology "Family drawing", modification by R. Burns, S. Kaufman. Modern native and foreign scientific researches on problems of family interaction and its influence on the formation of the younger generation are analyzed. The importance to include in the diagnostic minimum the study of indicators of parent-child relationships has been clarified. Described techniques allow to explore the interpersonal relationships of siblings, the influence of parents on the formation of a positive or negative attitude to their sibling, the effectiveness of relationships. In summary, it is advisable to use the proposed techniques to solve the problem of studying the factors of development of sibling relationships in the "child – child" family subsystem.

Key words: *family relations, factors of development of relationships between siblings in nuclear family, social and the family psychology, directions of family research.*

УДК 364.075.71
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.27

О. А. Орловська
старший викладач кафедри психології та педагогіки
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

СІМЕЙНА АДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ

У статті розглянуто проблему психологічних чинників у контексті сімейної адаптації учасників бойових дій після повернення до умов цивільного життя. Визначено поняття «сімейна адаптація» – це процес адаптації членів сім'ї учасника бойових дій до нових умов взаємного існування після того, як завершилася виконувана військова діяльність. Визначено, що в період перебування на військовій службі учасник бойових дій і члени його сім'ї адаптуються до умов життя порізно. Виокремлено гострі стресові ситуації, з якими стикаються учасники бойових дій; фізичні та емоційні реакції організму на психотравмуючу ситуацію. Встановлено, що період адаптації може ускладнитися дією посттравматичного стресового розладу. Визначено три основні симптоми посттравматичного стресового розладу: нав'язливі спроби «переосмислити» неприємні події; спроби уникати того, що нагадує про травму; підвищені тривожність і емоційне збудження. Наведено систематизовані групи проявів посттравматичного стресового розладу (фізичні, когнітивні, емоційні і поведінкові реакції). Зазначено, що надання комплексної допомоги військовослужбовцю, який опинився в складному психологічному стані після повернення із зони бойових дій, надається в межах психологічної реабілітації; визначено її етапи. Доведено, що сім'я є вагомим ресурсом підтримки учасника бойових дій у процесі адаптації. Сформульовано рекомендації, що спрямовані на психологічну адаптацію та покращення стосунків у сім'ях, які, зокрема, містять такі положення: членам сім'ї необхідно прийняти та усвідомити зміни, які відбулися або відбудуться у людині та зрозуміти зміну системи цінностей людини, нові «правила життя» після її перебування в зоні бойових дій; членам сім'ї рекомендується не намагатися прискорити події, а дати час, який для нього буде достатнім для адаптації, а також створити умови та сприяти тому, щоб учасник бойових дій знайшов свій власний спосіб адаптації до мирного життя, створити атмосферу довіри в сім'ї, з повагою ставитись до особистих меж людини та окреслювати свої, проявляти терпіння, повагу та зберігати спокій.

Ключові слова: *адаптація, сім'я, сімейна адаптація, учасники бойових дій, психологічна допомога, посттравматичний стресовий розлад, бойовий стрес.*

Постановка проблеми. Сьогодні майже в усьому світі люди потерпають від різноманітних екстремальних ситуацій, їх жертвами стають, зокрема, потерпілі від озброєних воєнних конфліктів. Серед таких категорій є й сім'ї учасників бойових дій. Тема сімейної адаптації учасників бойових дій є актуальною для країн, в яких має або мала місце військова агресія, відбувається військове вторгнення, тому останніми роками ця тема актуалізувалася і для України. Одним із факторів, що впливає на психологічний клімат у сім'ї та взаємовідносини, є характер переживання травматичної ситуації учасником бойових дій, що була пов'язана із виконуваною діяльністю, та його реакція на ці події.

Проблематика адаптації учасників бойових дій та адаптації їхніх сімей посідає окреме місце у різних галузях досліджень. У руслі психологічних досліджень тема адаптації військовослужбовців посідає чільне місце у роботах Р. Абдурахманова, Л. Вакуленка, Т. Добровольської, М. Зеленової, О. Карояні, Л. Китаєва-Смика, П. Корчемного, В. Маслюка, Є. Миска, В. Попова, Є. Снєдкова, С. Сєдіна, І. Соловйова, Н. Тарабріної, С. Харченка, А. Єна, Л. Яковлєвої. Окремі аспекти цієї проблеми розкрито українськими науковцями, серед яких – В. Алещенко, О. Караман, В. Лесков, М. Маслова, Н. Олексюк, Н. Пономаренко, О. Савченко, В. Турбан, О. Хміляр, та закордонними, зокрема С. Вільямс, Дж. Вілсон, Л. Калхун, В. Голл, Д. Кишбог, Р. Лауфер, Р. Скурфілд та іншими. Психологічний аспект впливу перебування в зоні бойових дій розкрито у працях О. Блінова, О. Бойка, О. Бондаренко, А. Бородія, О. Буковської, В. Крайнюка, Є. Литвиновського, О. Макаревича, М. Мушкевич, А. Романишина.

До вивчення теми соціально-психологічної адаптації доклали зусилля науковці Г. Андрєєва, Ю. Бохонкова, А. Вейн, І. Дроговоз, Н. Завацька О. Зотова, С. Зражевський Т. Кабаченко, Н. Киселів, В. Кислий, Ю. Клейберг, І. Кон, І. Кряжева, І. Милославова, А. Налчаджан, Б. Паригіна, А. Петровський, Ж. Піаже, О. Самохвалова, О. Сафін О. Ткачишина, О. Урбановіч, М. Ярошевський.

Дослідженням питання реадаптації учасників антитерористичної операції присвятили свої роботи С. Басараб, О. Буковська, С. Васильєв, В. Гічун, О. Друзь, Л. Жаліло, А. Караян,

© Орловська О. А., 2019

В. Князевич, М. Кравченко Л. Кудрик, А. Кучер, М. Локтєв, І. Лубківський І. Мульована М. Мушкевич, О. Напреєнко, І. Сиромятніков, О. Сироп'ятов, В. Синишина, Ю. Смєлов, Ю. Сурмяк, О. Тополь, Р. ТорговицькийЮ О. Філатова, А. Чаплигін та інші вчені.

Поява значних складнощів в адаптації учасників бойових дій до умов цивільного життя може впливати на взаємовідносини в сім'ї, що потребує теоретичного осмислення та практичного вивчення. Протікання адаптації може ускладнитися у зв'язку із посттравматичним стресовим розладом учасника бойових дій. Необхідним є висвітлення особливостей цього стану та розроблення рекомендацій для членів сім'ї.

Мета статті – розгляд особливостей психологічних чинників сімейної адаптації учасників бойових дій після повернення до цивільного життя та розроблення рекомендацій для членів сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Визначимо базові поняття дослідження. Поняття «адаптація» визначається як формування найбільш адекватних стереотипів поведінки в умовах змінюваного мікросоціального середовища [2, с. 60]. Під адаптацією учасників бойових дій ми розуміємо процес пристосування особистості до нових умов соціального середовища через оволодівання нормами поведінки, пристосування до вимог суспільства. Аспект сімейної адаптації розглядається нами як процес адаптації членів сім'ї учасника бойових дій до нових умов взаємного існування після того, як завершилася виконувана діяльність. На переконання дослідника Ю. Бриндікова, «успішна адаптація залежить не тільки від зовнішнього середовища, соціального оточення і фізіологічних процесів, але і від особистісних структур, властивостей, характеристик, однією з яких є емоційна стійкість, що забезпечує безпеку особистості, а отже, і психологічну адаптацію» [3, с. 74].

Тоді, коли військовослужбовець перебуває в зоні бойових дій і адаптується до умов виконуваної діяльності, члени його сім'ї також переживають адаптативний період – кожен живе різним життям, усі пристосовуються до умов життя порізно. Відокремлений від сім'ї, військовослужбовець у зоні бойових дій включений до нової діяльності: він функціонує як частина мікросоціальної групи, піклується про свою безпеку та безпеку побратимів, переживає бойовий стрес. Бойовий стрес розуміється як «багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напругою механізмів реактивної саморегуляції і закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін» [7, с. 44]. Натомість члени його сім'ї справляються з робочим і побутовим навантаженням самостійно. «Тривалість розлуки на рік чи більше закріплює ці «різні» способи життя», – зауважується в дослідженні [10, с. 81]. Після завершення служби учасник бойових дій повертається до цивільного життя, до проживання разом із сім'єю – цей момент возз'єднання членів сім'ї є довгоочікуваним, проте може ускладнитися психологічним станом після пережитого досвіду. З огляду на складний процес адаптації учасники бойових дій потребують підтримки – в такому разі сім'я вбачається його вагомим ресурсом. Важливість підтримки, емпатії, розуміння, співпереживання членів сім'ї в період адаптації не піддається сумніву, оскільки для більшості учасників бойових дій «… сім'я служить компенсуючим чинником у професійній діяльності і відіграє роль емоційного притулку» [9, с. 252].

Наслідком перебування в зоні бойових дій є психотравмуючий вплив від екстремальних ситуацій, в які потрапляє учасник бойових дій. Пережитий ним досвід неодмінно впливає на його психологічний стан не тільки безпосередньо після стресової ситуації, а й набагато пізніше. Гострі стресові ситуації є неминучими для учасника бойових дій – з огляду на специфіку виконуваної діяльності він стикається з чималою їх кількістю. Дослідник Т. Баннер визначає такі: раптовість, несподіваність появи і розвиток екстремальної події; загроза нормальній життєдіяльності та здоров'ю індивіда; незвичність і новизна ситуацій; повна або часткова відсутність інформації, її нестача, суперечливість бойової обстановки; надмірність інформації (через перевищення кількості інформації щодо певних подій, явищ виникає необхідність глибокого і точного аналізу та адекватних висновків); дефіцит часу (на аналіз, оцінювання обстановки, ухвалення рішення і виконання конкретних дій – порівняно зі звичними умовами діяльності, військовослужбовцям надається дуже мало часу); відповідальність (за виконання наказів і розпоряджень); наявність тривалих труднощів, дискомфорту, а іноді й поневірянь, яких зазнають військовослужбовці через відсутність належних для успішної життєдіяльності умов [15]. Військовослужбовці-учасники бойових дій переживають морально-психологічні, фізичні навантаження, що руйнують звичне сприйняття та емоційні реакції, змінюють поведінку. В низці досліджень автори дійшли висновку, що приблизно 25–30% військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, переживають хронічні посттравматичні стани, що спричинені впливом стресових факторів [8, с. 67]. Постстресовий розлад прийнято відносити до межових психічних розладів, тобто тих, що характеризуються не різко вираженими порушеннями, хоча і трапляються випадки з порушеннями психіки. Посттравматичний стресовий розлад невипадково називають ще й «хронічним військовим неврозом», що характеризується збудливістю, дратівливістю, нестримним реагуванням на подразники, схильністю до некерованих агре-

сивних реакцій. А фактори, що його спричиняють, «... це, насамперед, психотравма, отримана від екстремальних впливів, особливості роботи людської психіки і впливу соціального середовища. Вплив екстремальних стресових подій охоплює всі рівні людського організму і може зумовлювати зміни як психічного, так і соматичного характеру» [12, с. 39].

Період адаптації протікає індивідуально в окремої особистості, як і посттравматичний стресовий розлад, який загалом має три основні симптоми: 1) нав'язливе намагання «переосмислити» неприємні події, відтворення їх в уяві (зокрема, у сновидіннях); 2) намагання уникати того, що нагадує про травму (наприклад, місця події); 3) підвищені тривожність і емоційне збудження, постійна настороженість, підозрілість [13, с. 33]. Реакціями організму на психотравмуючу ситуацію можуть стати такі: фізичні реакції (безсоння, постійна втома; проблеми зі шлунком і вживанням їжі; головний біль і пітливість під час думки про війну; швидке серцебиття і дихання; загострення наявних захворювань); емоційні реакції (погані сни, кошмари; часті негативні спогади про війну; злість, ненависть; відчуття безпорадності, страху, нервування; відчуття суму, самотності, непотрібності; відчуття збудження, схвильованості; відчуття шоку, оніміння, неможливості відчувати позитивні емоції; легко погіршуваний настрій; почуття провини, сорому, самосуду; почуття безнадії щодо майбутнього) [1, с. 9–10].

У разі складного психологічного стану, тривалого стресового стану особистість потребує спеціалізованої допомоги. Але навіть якщо симптоматика не виражена яскраво або не виражена зовсім, вплив від пережитих травмуючих подій може проявитися згодом, адже «посттравматичний синдром – це бомба уповільненої дії, він може проявитися через пів року, а може і через десять років» [4, с. 178]. Колектив дослідників М. Мушкевич, Р. Федоренко та А. Мельник проаналізував діагностики та симптоматики посттравматичного стресового розладу і виокремив такі:

1) повторні нав'язливі спогади про події, включно з думками або відчуттями;

2) часта повторюваність спогадів, що викликає значне занепокоєння;

3) наявність дій або відчуттів, що створюють враження, ніби подія сталась знову;

4) сильний психологічний дистрес під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, які символізують або нагадують про аспекти травмуючої події;

5) фізіологічна реактивність під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, які символізують або нагадують про аспект психотравмуючої події (почервоніння, збліднення, тремтіння, підвищене серцебиття);

6) флешбеки;

7) постійне уникання стимулів, пов'язаних із травмою: загальне заціпеніння, втрата активності;

8) гіперактивність, яка включає в себе дратівливість або вибухи гніву, труднощі під час засинання та порушення тривалості сну, труднощі концентрації уваги, надпильність, посилену реакцію на сильні сигнали [14, с. 12].

Учасники бойових дій із посттравматичними стресовими розладами переживають суттєве порушення почуття безпеки, що проявляється в поведінці та емоційних реакціях. Колектив дослідників Л. Царенко, Т. Вебер, М. Войтович, Л. Гриценок, В. Кочубей, Л. Гридковець [11, с. 50] сформулювали систематизовану інформацію щодо проявів, яку ми наведемо нижче (табл. 1).

У дослідженнях останніх років окремо виділяють ще й складний посттравматичний стресовий розлад, ознаками якого є розлад регуляції рівня афективного збудження (хронічна дисрегуляція афектів, неспроможність впоратися зі злістю, деструктивна та суїцидальна поведінка, неспроможність адекватно вибудувати сексуальні стосунки, імпульсивні і ризиковані способи поведінки), розлади уваги і свідомості (амнезія, дисоціація), хронічні зміни особистості (зміни у сприйнятті себе – хронічні відчуття провини, самокатування, відчуття нездатності на щось вплинути, відчуття

Таблиця 1

Прояви емоційних реакцій учасників бойових дій

Фізичні реакції	Утруднене дихання, запаморочення, підвищений кров'яний тиск, непритомність, втома, скреготання зубами, головний біль, тремтіння, нудота, біль, сильне потовиділення, швидке серцебиття, нервове посмикування, слабкість.
Когнітивні реакції	Звинувачення інших, змінена (надмірна) настороженість, збентеження, гіперпильність, підвищення або зниження рівня усвідомлення реальності, інтрузивні образи, проблеми з пам'яттю, кошмари, погане абстрактне мислення, погана увага, погана концентрація, утруднене прийняття рішень, утруднене вирішення проблем.
Емоційні реакції	Збудження, тривога, недобре передчуття, відмова (заперечення), депресія, емоційний шок, страх, відчуття переповнення (переобтяження), горе, почуття провини, неадекватні емоційні реакції, дратівливість, втрата контролю над емоціями.
Поведінкові реакції	Зловживання алкоголем, асоціальні вчинки, зміни в діяльності, зміни у спілкуванні, зміни в сексуальній активності, зміни у мовленнєвих шаблонах, емоційні спалахи, неможливість відпочивати, зміна апетиту, безцільне ходіння туди-сюди, посилення старт-рефлексу (здригання), підозрілість, соціальне відчуження (ізоляція).

ушкодженості назавжди, зміни у сприйнятті кривдника, зміни у ставленні до інших людей); зміни в системі цінностей (розпач і безнадія, втрата життєвих переконань) [11, с. 47–48].

Зазначимо, що надання комплексної допомоги військовослужбовцю, який опинився в складному психологічному стані після повернення із зони бойових дій, надається в межах психологічної реабілітації. Метою психологічної реабілітації є надання учаснику бойових дій допомоги для відновлення психічного стану здоров'я до оптимального, необхідного для проводження життєвої діяльності, стану. Найчастіше психологи виділяють чотири ключові етапи психологічної реабілітації: 1. Діагностичний етап – на цьому етапі здійснюється вивчення характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, оцінюється ступінь їхнього впливу на їхнє психічне здоров'я. 2. Психологічний етап – тут передбачається цілеспрямоване використання конкретних методів впливу на психіку реабілітованих військовослужбовців. 3. Реадаптаційний етап – здійснюється переважно під час проведення специфічної реабілітації. 4. Етап супроводу – включає спостереження за військовослужбовцями, їх консультування та в разі потреби надання їм додаткової психологічної допомоги після етапу психологічної реабілітації [5, с. 138].

Щодо програм підготовки військовослужбовців та їхніх сімей до стресових ситуацій показовим є досвід Сполучений Штатів Америки. Слід виділити навчальну програму «Battlemind» для солдатів, командирів і подружжя військовослужбовців, фундамент якої утворюють позитивно орієнтовані підходи. Силами фахівців програми члени сім'ї військовослужбовців можуть розраховувати на психосоціальну підтримку [10, с. 48].

Результати дослідження. Протікання періоду адаптації в учасників бойових дій проявляється індивідуально, проте у 100% випадках особи з посттравматичним стресовим розладом наголошують на психологічних проблемах у взаєминах із оточенням, насамперед із членами сім'ї [6, с. 7]. З огляду на непростий характер цього періоду ми сформулювали список рекомендацій членам сімей, які спрямовані на покращення стосунків: 1. Прийняти та усвідомити зміни, які відбулися або відбудуться у людині, яка повернулася із зони бойових дій. 2. Члени сім'ї мають зрозуміти зміну системи цінностей людини після її перебування в зоні бойових дій. 3. Члени сім'ї мають усвідомити нові «правила життя», які сформувались в учасника бойових дій. 4. Критерієм для психологічної роботи в сім'ї з учасником бойових дій є його власна готовність до неї. 5. Членам сім'ї рекомендується не намагатися прискорити події, а дати час, який для нього буде достатнім для адаптації. 6. Створити умови та сприяти тому, щоб учасник бойових дій знайшов свій власний спосіб адаптації до мирного життя, і у разі необхідності залучити відповідних фахівців. 7. Створити атмосферу довіри в сім'ї. 8. Члени сім'ї мають розуміти, що довіра військовослужбовця до них і до побратимів відрізняються за смисловим значенням. 9. Членам сім'ї необхідно з повагою ставитися до особистих меж колишнього військовослужбовця та окреслювати свої. 10. Члени сім'ї мають проявляти терпіння, повагу та зберігати спокій.

Ми впевнені, що виконання цих рекомендацій допоможе позитивно вплинути на взаємовідносини в сім'ї в період адаптації.

Висновки. Отже, процес сімейної адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя є складним процесом пристосування до нових умов існування. Пережитий досвід специфічної діяльності позначується на психологічному стані учасника бойових дій. Зазначений період може ускладнитися посттравматичним стресовим розладом, прояви якого неодмінно впливають на характер взаємовідносин із близьким оточенням. Однак сім'я є потужним ресурсом підтримки в складний адаптивний період. Розроблені рекомендації для членів сім'ї можуть позитивно вплинути на перебіг цього процесу. Проте все ще залишаються не досить розкритими техніки та практики для роботи із учасниками бойових дій для усунення посттравматичного стресового розладу, до чого ми звернемося у наших наступних дослідженнях.

Література:

1. Акименко Ю., Сила Т. Як допомогти родині учасника бойових дій: методичний посібник для соціальних працівників і психологів. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 144 с.
2. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
3. Бриндіков Ю. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 559 с.
4. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил.* 2015. Вип. 2. С. 176–181.
5. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. № 3(44). С. 137–141.
6. Єна А., Маслюк В., Сергієнко А. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. *Науковий журнал МОЗ України*. 2014.

№ 1. С. 5–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/njmoz_2014_1_4 (дата звернення: 03.11.2019).
7. Кокун О., Агаєв Н., Пішко І., Лозінська Н. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій : методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
8. Кучеренко С., Хоменко Н. Організаційні особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до умов мирного життя. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. пр. Харків : НУЦ-ЗУ, 2017. Вип. 21. С. 66–74.
9. Олексюк Н. Позитивна спрямованість сімейних взаємин як вагомий чинник життєдіяльності сімей військовослужбовців Збройних Сил України. *Проблеми сучасної психології*. 2009. Вип. 4. С. 249–258.
10. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посібник / за заг. ред. Н. Пророк. Т. 1. Київ, 2018. 208 с.
11. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посібник / за заг. ред. Л. Царенко. Т. 2. Київ, 2018. 240 с.
12. Павлик Н. Психологічна адаптація особистості в екстремальних умовах військової діяльності : наук.-дослід. центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. 2005. Т. 8. № 4. С. 37–41.
13. Прийоми психологічної самодопомоги учасникам бойових дій. Методичні рекомендації. Київ. 2014. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Nevidomyi_Avtor/Pryiomy_psykholohichnoi_camodopomohy_uchasnykam_boiovykh_dii.pdf.
14. Психологічна допомога учасникам АТО та їхнім сім'ям : колективна монографія / Мушкевич М.І., Федоренко Р.П., Мельник А.П. та ін. ; за заг. ред. Мушкевич М.І. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 260 с.
15. Banner T.F. An Examination of the Lived Experiences of United States Military Veterans who have been Diagnosed with Psychological Inflictions of War who have Utilized Equine Assisted Therapy. LSU Doctoral Dissertations. Louisiana State University. 2016. 119 p. URL: https://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2185&context=gradschool_dissertations.

Orlovska O. A. Family adaptation participant of military action: the problem of psychological factors

The article deals with the problem of psychological factors in the context of family adaptation of combatants after returning to civilian life. The term "family adaptation" is defined as the process of adapting the family members of a combatant to the new conditions of mutual existence after the completion of military activities. It is determined that during the military service, the combatant and his or her family members adapt to living conditions separately. The acute stress situations faced by combatants are highlighted; physical and emotional reactions of the organism to the psycho-traumatic situation. It has been established that the period of adaptation can be complicated by the effects of posttraumatic stress disorder. Three main symptoms of post-traumatic stress disorder have been identified: persistent attempts to "rethink" unpleasant events; attempts to avoid being reminiscent of trauma; increased anxiety and emotional arousal. Systematic groups of manifestations of post-traumatic stress disorder (physical, cognitive, emotional and behavioral reactions) are presented. It is stated that the provision of comprehensive assistance to a serviceman who is in a difficult psychological state after returning from the combat zone is provided within the framework of psychological rehabilitation; its stages are defined. It has been proven that the family is a great resource for supporting the combatant in the adaptation process. Recommendations have been formulated aimed at psychological adaptation and improvement of relationships in families, which in particular contain the following provisions: family members need to accept and understand changes that have occurred or will happen in a person and to understand changes in the system of human values, new "rules of life" after being in the war zone; family members are advised not to try to speed things up, but to give them time to adapt, and to create the conditions and help the warrior find his own way of adapting to a peaceful life, to create an atmosphere of trust in the family , respecting the personal boundaries of the individual and outlining their own, displaying patience, respect, and staying calm.

Key words: *adaptation, family, family adaptation, combatants, psychological assistance, post-traumatic stress disorder, combat stress.*

УДК 159.944.4:37.091.322
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.28

М. С. Панов
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовано структуру професійної реадаптації особистості. Мета дослідження полягала у визначенні соціально-психологічних та освітніх чинників професійної реадаптації. Для збору статистичних даних використано комплекс емпіричних методів, зокрема таких, як: спостереження, експертні інтерв'ю, шкалування й ранжування для виокремлення компонентів структури. Популяцію для експертного інтерв'ю склали 129 працівників центрів зайнятості у містах Київ, Вінниця, Житомир та 127 викладачів та адміністраторів програм перекваліфікації відділів післядипломної освіти трьох закладів вищої освіти. Було укладено відповідний опитувальник, який складався з трьох блоків: соціального, психологічного та освітнього, і включав запитання відкритого та закритого типів. Для підвищення валідності результатів опитування перед розробленням опитувальника було проведено детальний огляд наукової літератури з відповідної теми. Під час аналізу відповідей використовувався додаток Textalyser. Для аналізу кількісних даних їх було зведено у таблицю, у відсотках та обчислено із застосуванням статистичного методу Chi-Square. Окрім зазначеного, застосовувалась стратегія порівняння даних між собою, тріангуляція джерел даних і метод валідації дослідження. З'ясовано, що структура професійної реадаптації особистості є полівекторним утворенням і включає психологічний соціальний та освітній блоки. Найвагомішим у структурі є психологічний блок (компонент), на другому місці – освітній блок, а на третьому – соціальний блок. Психологічний блок складається з факторів, мотивів, стимулів і стратегії. Освітній блок включає компетенції та формат організації перенавчання. До соціального блоку увійшли такі фактори, як: взаємодія з оточенням і соціальний бенчмаркінґ. Відповіді респондентів можна вважати варіативними (вимірюваними показниками), що дає нам можливість розробити методичні заходи, хід і процедуру подальшого дослідження та критерії й рівні сформованості професійної реадаптації особистості. Перспективи подальших досліджень полягають у науковому обґрунтуванні показників, критеріїв і рівнів сформованості професійної реадаптації особистості.

Ключові слова: *професійна реадаптація, особистість, структура професійної реадаптації, чинники професійної реадаптації.*

Постановка проблеми. Вивчення проблеми професійної реадаптації особистості, її структурних компонентів із метою пошуку шляхів полегшення переживань особи чи проведення релевантних реабілітаційних заходів набуває особливої *актуальності* з огляду на трансформаційну та кризову динаміку українського суспільства та соціально-виробничих відносин. Адже з огляду на зазначене значна кількість працівників зазнають підвищеного ризику розвитку загальних психічних розладів на робочому місці через такі стресові ситуації, як-от: незахищеність, знущання чи психологічний тиск, низьку соціальну підтримку, різне розуміння працівниками поняття справедливості та дисбаланс між вимогами роботодавця (начальника) щодо якості виконання роботи та фінансовою винагородою. До списку негативних наслідків стресів можемо включити тривожні розлади, алкогольну залежність й розлади, пов'язані із залежністю, суїцидальну ідеацію та депресію (LaMontagne *et. al*., 2014). Щоб запобігти подальшому самозаподіянню шкоди працівнику та навчити його керувати собою шляхом зміцнення здоров'я, за допомогою професійної психології, психології управління з фокусом на позитив, психіатрії та професійної медицини, фахівці використовують інтегрований підхід, який об'єднує впливи медицини, охорони здоров'я та психології (LaMontagne *et. al*., 2014). У контексті зазначеного вище розуміння динаміки змін у стані працівника, на нашу думку, є неповним і невимірним, якщо чітко не визначено структуру професійної реадаптації особистості, й потребує теоретичного аналізу й обґрунтування релевантних методологічних позицій.

Актуальні дослідження в галузі соціальної психології доводять, що розуміння соціально-психологічних чинників і стилів реагування на ситуацію професійного виключення, володіння стратегіями її вирішення є ключовим для саморегуляції та стимуляції адаптивного потенціалу особи, яка втратила роботу чи набула статусу внутрішньо переміщеної особи (Аксенченко 2018). О.Є. Блинова *et al.* (2018) пропонує вирішувати вищеокреслене завдання через застосування в контексті професійного розвитку психотехнології розвитку особи-

© Панов М. С., 2019

стості для цілеспрямованого формування в особи асертивної поведінки й особистісної мобільності ще під час навчання молоді в закладах вищої освіти. На думку Л.А. Афанасенко (2018), розроблення програм, які оптимізують професійну самоідентифікацію зазначеної категорії осіб, є також важливим кроком з огляду на акселерацію процесів саморегуляції та самореалізації (Афанасенко, 2018).

У наукових джерелах виокремлюють психологічну, соціальну, професійну й ацентричну реадаптацію (Панов, 2018), які вирізняються своєю унікальною структурою.

Мета статті – обґрунтування структури професійної реадаптації особистості.

Професійна реадаптація (далі – ПР) особистості є складною системою, що має свою логіку і структуру. ПР розглядається як структурний елемент соціальної адаптації (реадаптації) особистості (Бочелюк & Панов, 2019), ключовими компонентами якої психологи-науковці виокремлюють такі, як: адаптивну діяльність, адаптивну ситуацію, соціальну адаптацію, мотивацію успіху, адаптивні бар'єри, стратегію адаптації, адаптаційний потенціал, адаптаційну систему (Аксенченко, 2018; Блинова *et al*., 2018). Окрім того, ПР є залежною від внутрішнього стану особи та зовнішнього середовища – змінених вимог сфери професійної діяльності, що, у свою чергу, формують перелік соціально-психологічних та освітніх чинників професійної реадаптації (Johansson *et al.,* 2018).

Оскільки виявлені нами структури професійної реадаптації особистості під час огляду наукових джерел (Аксенченко, 2018; Панов, 2018; Johansson *et al.,* 2018), на нашу думку, не повною мірою відображають полівекторність феномена професійної реадаптації особистості, ми вирішили розширити фокус охоплення вивчення цієї проблеми і використали комплекс емпіричних методів, зокрема таких, як: спостереження, експертні інтерв'ю, шкалування, й ранжування для виокремлення компонентів структури, які можуть слугувати варіативними.

До участі в експертному інтерв'ю було залучено 129 працівників центрів зайнятості у містах Київ (Київський міський центр зайнятості), Вінниця (Вінницький обласний центр зайнятості), Житомир (Житомирський обласний центр зайнятості) і 127 викладачів та адміністраторів програм перекваліфікації відділів післядипломної освіти ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київського національного університету будівництва і архітектури та Національного університету харчових технологій. До вибірки увійшли 50,4% жінок і 49,6% чоловіків віком від 26 до 43 років. Нами був укладений відповідний опитувальник. Для підвищення валідності результатів опитування перед розробленням опитувальника було проведено детальний огляд наукової літератури з відповідної теми. Під час аналізу відповідей використовувався додаток *Textalyser* (n/d). Для аналізу кількісних даних їх було зведено в таблицю, у відсотках та обчислено із застосуванням статистичного методу Chi-Square. Окрім зазначеного, застосовувалась стратегія порівняння даних між собою (Yin, 2014), тріангуляція джерел даних (Yin, 2014; Stake, 1995, Merriam, 1998) та метод валідації дослідження (Stake, 1995).

Опитувальник складався з трьох блоків: соціального, психологічного та освітнього, і включав запитання відкритого та закритого типів. Перелік запитань наведено нижче.

Соціальний блок запитань:

1. Що найчастіше стає причиною для зміни професії чи професійного апгрейду?

а) втрата роботи	**б)** бажання мати вищу зарплату	**в)** зміна пріоритетів	**г)** інша причина (вкажіть, яка саме)

2. З якими проблемами зіштовхується особа під час професійної реадаптації?

3. Як особа вирішує проблеми, з якими вона зіштовхується?

Психологічний блок запитань:

4. Які психологічні фактори впливають на адаптивну здатність осіб, які звертаються до вас із проблемою щодо необхідності реадаптації?

5. Які мотиватори забезпечують успіх у досягненні результату у професійній реадаптації?

6. Що стимулює подолання адаптивних бар'єрів?

7. Що формує стратегію адаптації?

Освітній блок запитань:

8. Формування яких навичок (компетенцій) ви вважаєте пріоритетним для успішної професійної реадаптації?

9. Який формат організації навчальної діяльності ви вважаєте оптимальним для успішної професійної реадаптації?

Розподіл відповідей респондентів подано в таблиці нижче (див. табл. 1).

Обчислення значень для визначення статистичної ваги блоків опитувальника – соціального (С), психологічного (П) та освітнього (О) – за допомогою статистичного методу Chi-Square є більшим, ніж значення таблиці на 0.05, що підтверджує значущість відповідей і представлений у таблиці 2 (див. табл. 2).

Отже, відповідно до таблиці 2 виокремлені нами блоки професійної реадаптації за вагою розподілилися так: першочерговим є психологічний блок (компонент), на другому місці – освітній блок, а на третьому – соціальний блок.

Вищезазначене дає нам змогу візуалізувати структуру професійної реадаптації особистості (див. рис. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання опитувальника (n=256)

№	Запитання	Відповіді респондентів/фактори	% респон-дентів
1.	*Що найчастіше стає причиною для зміни професії чи професійного апгрейду*?	втрата роботи	32
		бажання мати вищу зарплату	25
		зміна пріоритетів	12
		зміна фізичного статусу (інвалідність, участь у бойових діях тощо)	7
		зміна професійної ролі	11
		технологізація професійної діяльності	13
2.	*З якими проблемами зіштовхується особа під час професійної реадаптації?*	психологічний тиск у родині	33
		невизначеність	37
		виключеність із соціального життя	18
		випрацювання нової моделі поведінки	12
3.	*Як особа вирішує проблеми, з якими вона зіштовхується?*	вольова регуляція	53
		звернення до компетентних служб допомоги	24
		встановлення нових соціальних зв'язків	33
4.	*Які психологічні фактори впливають на адаптивну здатність осіб, які звертаються до вас із проблемою щодо необхідності реадаптації?*	особистісний адаптивний потенціал	41
		готовність до змін	33
		мотивація	12
		мотив самореалізації	6
		емоційна регуляція	5
5.	*Які мотиватори забезпечують успіх у досягненні результату у професійній реадаптації?*	активність особистості	74
		пізнавальний мотив	18
		мотив взаємодії	7
		мотив самореалізації	21
6.	*Що стимулює подолання адаптивних бар'єрів?*	потреби і інтереси	53
		похвали оточення	41
		оцінка власного результату	6
7.	*Що формує стратегію адаптації?*	компенсаторні дії	63
		готовність бути ініціаторами змін	8
		комунікативні здібності	29
8.	*Формування яких навичок ви вважаєте пріоритетним для успішної професійної реадаптації?*	комунікативні	20
		самоосвіти	86
		рефлексії	4
9.	*Який формат організації навчальної діяльності ви вважаєте оптимальним для успішної професійної реадаптації?*	змішаний	10
		дистанційний	4
		проєктно-тренінговий	43
		консультаційний	14
		індивідуалізований	29

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання опитувальника за вагою (n=256)

№	Блоки	Респонденти	Так	TSE	Ні	Усього	χ^2
1.	Соціальний	Працівники центрів зайнятості	94	03	32	129	41.69*
		Викладачі / адміністратори	83	21	23	127	30.79*
2.	Психологічний	Працівники центрів зайнятості	103	02	24	129	55.85*
		Викладачі / адміністратори	125	01	11	127	42.89*
3.	Освітній	Працівники центрів зайнятості Викладачі / адміністратори	116	05	08	129	42.0*
			121	02	04	127	7.60*

* Значущі складники: df= 2; p = 0,05; Значення таблиці = 5.991

Отже, вищеописане дослідження дало нам можливість змоделювати структуру професійної реадаптації особистості. Відповіді респондентів / фактори (див. табл. 1) можна вважати варіативними (вимірюваними показниками), що дає нам змогу розробити методичні заходи, хід і процедуру подальшого дослідження, а також критерії й рівні сформованості професійної реадаптації особистості.

Рис. 1. Структура професійної реадаптації особистості

Висновки. Структура професійної реадаптації особистості є полівекторним утворенням і включає психологічний соціальний та освітній блоки. Найвагомішим у структурі є психологічний блок (компонент), на другому місці – освітній блок, а на третьому – соціальний блок. Психологічний блок складається з факторів, мотивів, стимулів і стратегії. Освітній блок включає компетенції та формат організації перенавчання. До соціального блоку увійшли такі фактори, як: взаємодія з оточенням і соціальний бенчмаркінґ. Перспективи подальших досліджень полягають у науковому обґрунтуванні показників, критеріїв і рівнів сформованості професійної реадаптації особистості.

Література:

1. Аксенченко К.Б. Соціально-психологічні чинники професійної реадаптації безробітних в умовах сучасного соціуму : дис. … канд. псих. наук : 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Сєвєродонецьк, 2018.
2. Афанасенко Л.А. Психологічні основи програми оптимізації професійної самоідентифікації безробітних осіб. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 2. С. 22–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tippp_2018_2_5.
3. Блинова О.Є., Бабатіна С.І., Дудка Т.М., Одінцова А.М., Мойсеєнко В.В., Попович І.С., Ревенко С.П., Олейник Н.О., Крупник І.Р., Крупник Г.А., Чиньона І.І. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : колективна монографія / відпов. ред. Блинова О.Є. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. 428 с.
4. Бочелюк В.Й., Панов М.С. Діагностика реадаптаційного потенціалу особистості: методологічний аспект. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія.* Вип. 60. 2019. DOI: https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.01.
5. Панов М.С. Професійна реадаптація в контексті соціальної мобільності особистості. *Psychological Prospects Journal*. 2018. Вип. 31. С. 10–21. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-234-253.
6. Johansson A., Fristedt S., Boström M. & Björklund A. The Use of Occupational Adaptation in Research: A Scoping Review. Occupational *Therapy In Health Care*. 2018. No 32:4. P. 422–439. DOI: 10.1080/07380577.2018.1526433.
7. LaMontagne A.D., Martin A., Page K.M., Reavley N.J., Noblet A.J., Milner A.J., Keegel T., Smith P.M. Workplace mental health : developing an integrated intervention approach. *BMC Psychiatry*. 2014. No 14. P. 131. DOI: 10.1186/1471-244X-14-131.
8. Merriam S.B. Qualitative Research and Case-study Applications in Education. San Francisco, CA : Jossey-Bass,1998.
9. Stake R.E. The Art of Case-Study Research. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 1995.
10. Textalyser (n/d). URL: http://textalyser.net.
11. Yin R.K. Case study research: design and methods (5th ed.). Thousand Oaks, 2014. CA: Sage.

Panov M. S. Structure of occupational re-adaptation of a person

In the article substantiates the structure of professional re-adaptation of a person. ***Purpose.*** *The purpose of the study was to identify socio-psychological and educational drivers of professional re-adaptation.* ***Methods.*** *A set of empirical methods have been used to collect statistical data. They were as it follows: observation, expert interviews, scaling, and ranking to specify the components of the structure. The population for the expert interview were 129 employees of employment centers in the cities of Kyiv, Vinnytsia, Zhytomyr and 127 teachers and administrators of the programs of re-training of the departments of postgraduate education of three higher education institutions. A questionnaire consisting of three blocks like social, psychological, and educational was designed and it included open and closed-ended questions. In order to increase the validity of the survey results, a detailed review of the scientific literature on the relevant topic was conducted before designing the questionnaire. Textalyser web tool was used to analyze the respondents' answers. To analyze the quantitative data, they were consolidated in a table, in percentages, and calculated using the Chi-Square statistical method. In addition, this study used a data comparison strategy, triangulation of data sources, and a validation method.* ***Results.*** *It has been found that the structure of professional re-adaptation of a person is a polyvector phenomenon and includes psychological social and educational blocks. The most important block in the structure is the psychological block (component), in the second place it goes the educational block, and in the third place, it is the social block. The psychological block is made up of factors, motives, incentives and strategy. The educational unit includes the competencies and format of the retraining process. The social block includes factors such as engagement with the environment and social benchmarking.* ***Conclusions.*** *Respondents' answers can be considered variables (measurable indicators), which allows us to develop methodological procedure for further research, and specify the criteria and levels of professional re-adaptation of the personality. The prospects for further research are to scientifically justify the indicators, criteria and levels of professional re-adaptation of the individual.*

Key words: *professional re-adaptation, personality, structure of occupational re-adaptation, factors of professional re-adaptation.*

УДК 159.9;316.6
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.29

І. В. Петренко
старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ У ПРОСТОРІ ОСВІТИ

Статтю присвячено вивченню характеристик соціального конфлікту та специфіки його комунікативно-технологічного розв'язання в середовищі освіти. Визначено соціально-психологічні ресурси, що забезпечують ефективність урегулювання освітніх соціальних конфліктів. Для вирішення завдань дослідження застосовано модифіковані комунікативні технології соціально-психологічної діагностики і соціально-психологічної організації цільового комунікативного простору – технологію сфокусованої бесіди для шкіл і технологію аналізу проблемної ситуації в середовищі освіти. В процесі емпіричного дослідження виміряно показники, що визначають комунікативний потенціал особистості. Обрано і використано дослідницький сценарій, за яким відбулося порівняння показників, що вимірювалися у двох різних умовах на одній і тій самій вибірці – до та після запровадження соціально-психологічних комунікативних технологій. Встановлено низку позитивних тенденцій у вияві досліджуваних показників в осіб експериментальної групи у результаті використання психологічних комунікативних засобів урегулювання соціальних конфліктів. Простежено зниження прояву конфліктності особистості в процесі спілкування – імпульсивність, образливість, безкопромісність, недовірливість до інших. Виявлено підвищення рівня комунікативного потенціалу особистості, що вказує на полегшення встановлення контактів з іншими учасниками міжсуб'єктної взаємодії. З'ясовано, що підвищується ступінь вияву високої моральної нормативності поведінки особистості – усвідомлення своєї соціальної ролі, і обсягу інтеракцій, що характеризує відкритість особистості у міжособистісних стосунках. Визначено, що серед позитивних тенденцій є зниження високих показників рівня суперечливості міжособистісної поведінки, що вказує на зниження ступеня конфліктності і незадоволення міжособистісними стосунками осіб, які брали участь у дослідженні. Зазначено, що більш ґрунтовне вивчення особливостей комунікативно-технологічного врегулювання конфліктної міжсуб'єктної взаємодії в освітньому середовищі залишається важливим напрямом подальших наукових розвідок.

Ключові слова: *конфліктна ситуація, комунікативна технологія, комунікативно-технологічний підхід, міжсуб'єктна комунікативна взаємодія, освітній простір.*

Постановка проблеми. Сьогочасне суспільне середовище можна небезпідставно назвати турбулентним, оскільки соціальні явища і процеси з властивостями непередбачуваності й змінюваності є характерними для багатьох сфер нашого життя. Ба більше, надзвичайно широкого поширення набули нині бурхливі, хаотичні, невпорядковані дії і рішення, які ухвалюються окремими суб'єктами і групами людей щодо реалізації різноманітних завдань, що не відзначаються своєю злагодженістю і ефективністю. Наслідком цього негативного процесу є зростання протистояння, неузгодженості, соціальної напруги, що стають основним джерелом виникнення реальних і підґрунтям для поширення потенційних соціальних конфліктів. Зазначимо, що пошук конструктивних впливів на роз'єднувальні тенденції, які визначають нинішній етап розвитку суспільства, потребує докладання значних зусиль, що знаходить своє відображення у наукових розробках ефективних комунікативних технологій психологічної діагностики і психологічного проєктування соціального середовища. У цьому контексті освітній простір не є винятком для поширення конфронтаційних проявів на різних рівнях їхньої локалізації і пошуків ефективних шляхів їх елімінації. Варто зауважити, що використання інноваційних комунікативних технологій і застосування комунікативно-технологічного підходу щодо врегулювання соціальних конфронтацій у сфері освіти є актуальним напрямом психологічних досліджень, завдання якого потребують свого невідкладного розв'язання. Вирішення цих завдань набувають свого особливого значення також і з огляду на імплементацію Концепції нової української школи, яка, як зазначається в нещодавно законодавчо ухвалених державних рішеннях, функціонуватиме на засадах поваги до особистості, доброзичливості і позитивного ставлення, довіри у відносинах, взаємодії і взаємоповаги, принципів соціального партнерства. Звертає на себе увагу і такий важливий аспект реформування, що розкриває вихідні

© Петренко І. В., 2019

положення нової освітньої парадигми: на зміну односторонньої авторитарної комунікації «учитель – учень» приходять діалог і багатостороння комунікація між усіма учасниками освітнього процесу [1].

Варто зауважити, що саме в системі освіти, як системі стратегічного соціального впливу на становлення особистості, закріплюються, зберігаються і передаються далі найважливіші цілі, цінності, принципи людських взаємовідносин, що, у свою чергу, формують загальне соціокультурне тло. Причому готовність педагогічних працівників до впровадження соціально-психологічних інновацій у сучасне освітнє середовище, як показують одержані дані, є досить високою і має помітний потенціал до підвищення [2].

Аналізуючи останні дослідження, присвячені проблемі розв'язання соціальних конфліктів, зазначимо, що основна увага науковців приділяється вивченню екзистенційних, контекстуальних і процесуальних чинників його врегулювання [3; 4], джерел виникнення і умов розгортання [5; 6], важливості ролі посередництва і множинності миротворницьких дій [7], стратегій третіх сторін в управлінні конфронтаціями на різних рівнях їхньої локалізації [8; 9]. Причому ненасильницький вид конфлікту, тобто відмова від застосування сили під час розв'язання завдань, що стоять перед суспільством, розглядається як каталізатор соціальних змін, рушійна сила громадського контролю, а елімінації, на думку дослідників, підлягають деструктивні форми його вияву [10]. Проте питання розв'язання соціальних конфліктів комунікативно-технологічними засобами, перевірки ефективності комунікативних технологій у реальних умовах, оцінювання результативності їх впровадження в освітньому середовищі нині розглянуто не досить і потребують свого подальшого опрацювання.

Мета статті – виявлення характеристик соціального конфлікту і визначення специфіки його комунікативно-технологічного врегулювання в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Основний задум, на якому базувалося проведене емпіричне дослідження, був пов'язаний із вирішенням низки поставлених завдань, серед яких: дослідження ознак соціального конфлікту та розкриття особливостей його комунікативно-технологічного врегулювання в освітньому середовищі; визначення і апробація соціально-психологічних ресурсів, що забезпечують конструктивну міжсуб'єктну комунікативну взаємодію у просторі освіти. Слід зазначити, що термінологічний аспект у процесі підготовки до проведення експериментального дослідження належав до складних. Річ у тім, що сучасний науковий дискурс характеризується надзвичайною поліфонією думок і водночас незлагодженістю, суперечністю теоретичних підходів й інтерпретацій щодо таких дефініцій, як «комунікативна технологія» і «соціальний конфлікт».

Проте, розкриваючи основні поняття нашого дослідження, ми мали на увазі таке їх витлумачення. Передусім, соціальний конфлікт доцільно, на нашу думку, розглядати як біполярне явище – протистояння протилежних парадигм – що має свій вияв у активності суб'єкта/суб'єктів, спрямованої на подолання контраверсійних позицій. Під парадигмою в цьому контексті розуміється обумовлений часом та обставинами, сталий на певний період стиль, система уявлень, традиція, цінність, концепція, поведінкова модель, генеральна ідея, закон, за зміною яких можна застосувати граничні умови. А соціально-психологічну комунікативну технологію доречно визначати як такий спосіб реалізації суб'єктами процесу комунікативної діяльності, який здійснюється шляхом розподілення його на низку конкретних взаємопов'язаних процедур і операцій, що мають своє однозначне, обов'язкове виконання і ведуть до досягнення поставленої мети на заданому рівні ефективності.

Оскільки конфліктна поведінка особистості, як особливий тип активності, цілком природно характеризується своїми, притаманними тільки їй принципами, стратегіями (способами) і тактиками (прийомами), то вона, цілком очевидно, піддається комунікативній технологізації. У зв'язку з цим властивості розгортання і врегулювання соціального конфлікту варто розглядати у межах комунікативно-технологічного підходу, що розкриває нерозривний зв'язок між психічними процесами і спілкуванням, а також визначає необхідність технологізації процесу спілкування в ситуації ускладненої міжсуб'єктної взаємодії. Звідси сутність комунікативно-технологічного підходу, на нашу думку, полягає у специфічному інструментальному управлінні комунікативним процесом, у його своєрідній технологічній організації та моделюванні, що зумовлює досягнення суб'єктами спілкування поставлених перед ними цілей.

Відтак з огляду на зазначені вихідні положення питання щодо підготовки, особливостей добору психологічного інструментарію і процедури проведення емпіричного дослідження варто розглянути докладніше. Наприклад, на підставі даних апріорного аналізу експериментальної вибірки за Дж. Коеном [11] розраховано її оптимальний розмір як функцію, що визначається рівнем потужності критерію ($1- \beta = 0,8$), рівнем значущості ($\alpha = 0,05$) та розміром ефекту ($d = 0,5$). Обрано і застосовано дослідницький сценарій, за яким відбулося порівняння показників, що вимірювалися у двох різних умовах на одній і тій самій вибірці. До того ж для порівняння двох залежних вибірок за частотою прояву вимірюваного ефекту застосовано багатофункціональний статистич-

ний φ*-критерій кутового перетворення Фішера, що оцінює достовірність відмінностей між пропорціями (відсотковими частками) обчислювальних показників. При цьому сформовано розмір оптимальної вибірки, що становила 56 досліджуваних – учителів київських загальноосвітніх шкіл різного віку, кваліфікаційного рівня, стажу роботи і різної статі (з них 23 особи утворювали контрольну групу). Робота проводилася протягом трьох сесій тривалістю 2–3 години. Форма проведення – групове обговорення.

Для вирішення поставлених в експериментальному дослідженні завдань застосовано валідний і надійний психологічний інструментарій. Насамперед використано опитувальник міжособистісних стосунків О.А. Рукавишникова, що є російськомовною версією відомого американського опитувальника FIRO (Fundamental Interpersonal Relations Orientation), розробленого В. Шутцем для діагностики різних аспектів міжособистісних взаємин у діадах і групах, а також для вивчення комунікативних характеристик особистості [12]. Цей метод базується на основних постулатах тривимірної теорії міжособистісних взаємин В. Шутца, головним положенням якої є ідея про те, що особистість орієнтується в соціальному середовищі у свій особливий спосіб, а специфіка такої орієнтації розкриває її міжособистісну поведінку [13; 14]. Опитувальник призначається для вивчення трьох основних міжособистісних потреб – «контролю», «включення», «прихильності», а також двох напрямів міжособистісної поведінки індивіда в групі, тобто векторів «індивід → група» і «група → індивід», що розкривають рівень психологічної сумісності або несумісності суб'єктів залежно від ступеня задоволення/незадоволення ними міжособистісних потреб. Як зазначає автор, різний рівень виявлення потреби в «контролі», «включенні» і «прихильності» веде до відмінностей міжособистісної взаємодії.

Зазначимо, що під час експериментального дослідження нами аналізувалися шкали FIRO, що вимірюють індекс обсягу інтеракцій і індекс суперечливості міжособистісної поведінки.

Утім, в результаті проведеного емпіричного дослідження опрацьовано дані, одержані за допомогою багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна [15]. Проаналізовано шкали 3-го рівня – комунікативний потенціал особистості і її моральну нормативність. Наприклад, за А.Г. Маклаковим і С.В. Чермяніним, комунікативний потенціал особистості є складником адаптаційного особистісного потенціалу і розкриває вміння людини розвивати, підтримувати і зберігати взаємини з іншими. Уміння контактувати, досягати взаєморозуміння, на думку дослідників, визначаються особистим досвідом суб'єктів взаємодії, їхньою потребою у спілкуванні, а також рівнем конфліктності. Втім, як зазначають автори методики, моральна нормативність забезпечує здатність людини адекватно оцінювати покладену на неї соціальну роль. Пункти опитувальника, що визначають рівень моральної нормативності особистості, розкривають основні компоненти процесу її соціалізації: сприйняття моральних норм поведінки і ставлення до соціальних вимог.

Методику «Особистісна агресивність і конфліктність» за Є.П. Ільїним і П.А. Ковальовим [16] застосовано під час емпіричного дослідження з метою визначення конфліктності і агресивності як особистісних характеристик суб'єктів комунікативної взаємодії. З огляду на це вимірюванню підлягали такі діагностичні шкали, як-от імпульсивність, образливість, безкомпромісність, недовірливість до інших.

Отже, в процесі емпіричного дослідження вимірювалися показники, що визначають комунікативний потенціал особистості. До того ж ці показники вимірювалися двічі – до та після запровадження комунікативних соціально-психологічних технологій врегулювання соціальних конфліктів. Відповідно до завдань і програми емпіричного дослідження, визначено соціально-психологічні ресурси, що забезпечують ефективність врегулювання освітніх соціальних конфліктів. З цією метою нами модифіковано і апробовано комплекс комунікативних технологій соціально-психологічної діагностики і соціально-психологічної організації цільового комунікативного простору – технологію сфокусованої бесіди для шкіл і технологію аналізу проблемної ситуації в середовищі освіти.

Зауважимо, що технологія сфокусованої бесіди функціонально поєднує у своєму складі чотири рівні, серед яких: рівень об'єктивації наявної інформації, проблемної ситуації, ставлення особистості; рівень рефлексії або осмислення особистісних реакцій, усвідомлення сутності та специфіки конфліктної ситуації; рівень інтерпретації смислів, мотивів, цінностей особистості, наслідків її активності в ситуації конфлікту; рівень дії або рівень ухвалення особистістю рішення щодо здійснення нею конкретних вчинків [17]. Зазначимо, що запровадження технології сфокусованої бесіди, що базується на ОРІД-моделі – назва цієї моделі утворена внаслідок абревіації перших літер слів «об'єктивація», «рефлексія», «інтерпретація», «дія» – з метою конструювання комунікативного простору, має для суб'єктів низку позитивних моментів, а саме: забезпечує повноцінний діалог; розкриває перспективи співпраці; збагачує партнерство; дає змогу учасникам висувати нові ідеї і формулювати чіткі висновки; надає можливість усім членам групи брати участь в обговоренні; веде їх до досягнення консенсусу і взаєморозуміння. Зазначена технологія забезпе-

чує чотирирівневий процес усвідомлення особистістю конфліктної ситуації через її об'єктивацію, рефлексію, інтерпретацію та ухвалення рішення щодо здійснення активності і може застосовуватись, зокрема, під час надання психологічної допомоги особистості в конструктивному розв'язанні складних життєвих завдань і підвищення її комунікативної компетентності піж час врегулювання соціальних конфліктів.

Водночас визначити специфіку комунікативно-технологічного врегулювання соціального конфлікту в середовищі освіти дає змогу технологія аналізу проблемної ситуації або аналізу силового поля (за Куртом Левіним), що базується на теорії змін. Будь-які зміни, за основною ідеєю К. Левіна, викликають у людини психологічний супротив різного ступеня інтенсивності, а тому їх втілення може опинитися під загрозою. Тому, як зазначає автор, дієві зміни, які являють собою якісні перетворення у свідомості самої людини, повинні бути прийнятними, зрозумілими для неї й придатними для застосування в суспільній практиці [18]. На основі всебічного аналізу силового поля виникає можливість визначити допустимі стратегії управління силами, що сприяють або перешкоджають майбутньому перетворенню соціальної ситуації. У цьому контексті під соціально-психологічною стратегією маємо на увазі таку модель узагальнених дій, що сприяє досягненню поставленої мети – приміром, врегулювати соціальний конфлікт – шляхом визначення, координації і перерозподілу особистісних чи організаційних ресурсів.

Узагальнення даних проведеного експериментального дослідження, одержаних до і після застосування соціально-психологічного впливу із використанням комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів серед учителів експериментальної групи, показало наявність позитивних тенденцій у рівні вияву таких вимірювальних показників, як-от комунікативний потенціал особистості, моральна нормативність поведінки, обсяг інтеракцій і суперечливість міжособистісних стосунків. Достовірність виявлених відмінностей у досліджуваних ознаках і наявність досягнутого позитивного ефекту підтверджується одержаним рівнем статистичної значущості (від $\rho \leq 0{,}10$ до $\rho \leq 0{,}05$), встановленим під час застосування багатофункціонального φ*-критерію кутового перетворення Фішера, що дав змогу порівняти дві залежні вибірки і оцінити відхилення між пропорціями (відсотковими частками) обчислювальних показників (див. табл. 1).

У графічному вигляді вищезазначені позитивні тенденції у рівнях вияву вимірювальних показників представлено за допомогою кругової структурної діаграми (див. рис. 1 і 2).

Середній рівень вияву вимірювальних показників до та після запровадження комунікативних технологій (за φ*-критерієм кутового перетворення Фішера) на цьому етапі дослідження виявився менш інформативним і не піддавався аналізу, а в досліджуваних осіб із контрольної групи зазначені відмінності не відрізнялися від казуальних.

Спираючись на одержані результати експериментального дослідження, зазначимо про такі основні його висновки. Зокрема, унаслідок своєрідної організації простору спілкування під час застосування комунікативних засобів врегулювання соціальних конфліктів у осіб експериментальної групи простежується низка позитивних тенденцій, як-от встановлення особистістю контактів з іншими учасниками взаємодії полегшується, підвищується ступінь вияву високої моральної нормативності поведінки особистості – усвідомлення своєї соціальної ролі – і обсягу інтеракцій, що характеризує відкритість особистості у міжособистісних стосунках. Також серед позитивних тенденцій – зниження високих показників рівня суперечливості міжособистісної поведінки, що вказує на зниження ступеня конфліктності і незадоволення міжособистісними стосунками зазначених осіб.

Таблиця 1

Рівні вияву вимірювальних показників до та після застосування соціально-психологічного впливу в експериментальній групі (за критерієм φ* Фішера)

№	Показник	Рівень прояву показника					
		Високий			Низький		
		До впливу	*Після* впливу	φ*	*До* впливу	*Після* впливу	φ*
		Частка,%	Частка,%	Радіан	Частка,%	Частка,%	Радіан
1.	Конфліктність	23	16	0,63	26	34	0,99
2.	Комунікативний потенціал	21	46	1,69**	31	14	1,65**
3.	Моральна нормативність	33	39	0,24	25	12	1,32*
4.	Обсяг інтеракцій	24	41	1,34*	20	8	1,29*
5.	Суперечливість міжособистісної поведінки	29	13	1,31*	9	24	1,32*

Примітки: рівні статистичної значущості вимірювальних показників за критерієм φ* Фішера: * $\rho \leq 0{,}10$; ** $\rho \leq 0{,}05$; *** $\rho \leq 0{,}01$. Середній рівень вияву вимірювальних показників до та після запровадження комунікативних технологій не виявився інформативним на цьому етапі дослідження, тому одержані результати не додано до порівняльної таблиці. Виявлено, що в досліджуваних осіб із контрольної групи відмінності у вимірювальних показниках не відрізнялися від казуальних, тому не відображені в поданій таблиці

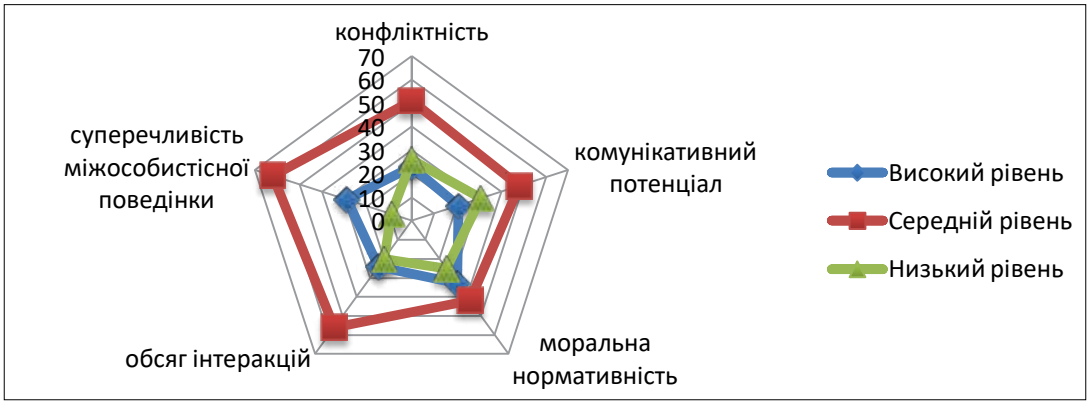

Рис. 1. Рівні вияву вимірюваних показників серед досліджуваних осіб експериментальної групи до застосування соціально-психологічного впливу (узагальнені дані подано у відсотках)

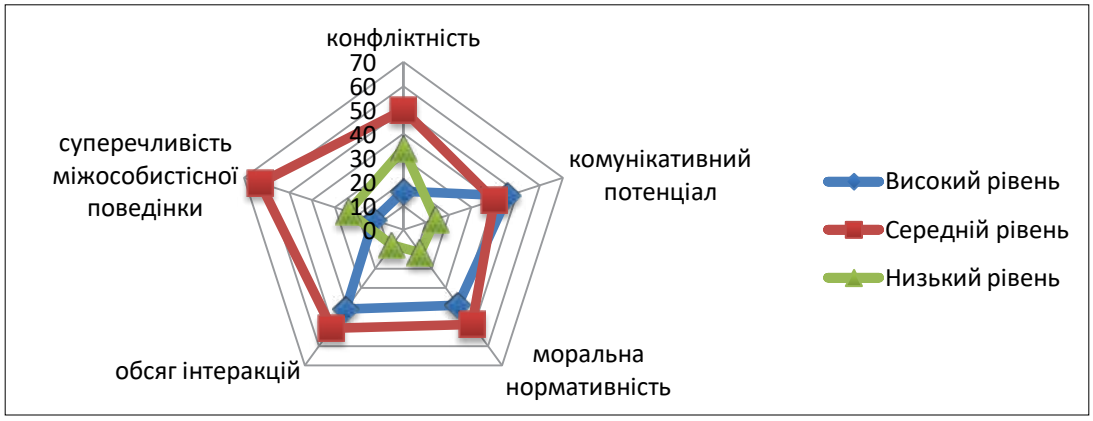

Рис. 2. Рівні вияву вимірюваних показників серед досліджуваних осіб експериментальної групи після застосування соціально-психологічного впливу (узагальнені дані подано у відсотках)

Висновки. Отже, як показують результати емпіричного дослідження, рівень вияву вимірювальних показників, що розкривають комунікативний потенціал особистості, а також результативність розв'язання соціальних конфліктів залежать від особливостей комунікативно-технологічної організації простору спілкування, інакше кажучи – від створення специфічної ситуації спілкування. Комунікативно-технологічне врегулювання соціальних конфліктів за умов реалізації послідовних операцій спілкування його учасниками може суттєво підвищити рівень комунікативної компетентності особистості й ефективність міжсуб'єктної взаємодії в середовищі освіти. Варто зазначити, що для запобігання конфліктним ситуаціям, а також для досягнення стійкого, довготривалого ефекту під час подолання соціального конфлікту нагальною потребою стає оволодіння учасниками освітнього процесу такими знаннями, вміннями, навичками, що ведуть до виховання відповідальних, соціально зрілих і активних особистостей, для яких прояви агресивної моделі поведінки і застосування деструктивних конфронтаційних стратегій для вирішення проблем є неприйнятними. Підвищення рівня соціальних, зокрема комунікативних, компетенцій особистості постає сьогодні у фокусі нашої уваги, а більш ґрунтовне вивчення особливостей комунікативно-технологічного врегулювання утрудненої міжсуб'єктної взаємодії в освітньому середовищі залишається важливим напрямом подальших наукових розвідок.

Література:

1. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249613934.
2. Слюсаревський М.М., Гуменюк О.І., Дворник М.С., Черниш Л.П. Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трасформаційних процесів у громадській думці (2016–2018) : Довідник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Київ, 2018. 261 с.
3. Коулман Пітер Т., Ферґюсон Роберт. Результативний конфлікт / пер. з англ. Інни Софієнко. Київ : Наш формат, 2016. 320 с.
4. Шапиро Дэниел. На эмоциях. Как улаживать самые болезненные конфликты в семье, бизнесе и политике / пер. с англ. К. Татарниковой. Москва : Альпина Паблишер, 2019. 586 с. Серия: психология и философия.

5. Культура диалога. Разрешение конфликтов. Примирение / сост. И. Соломадин. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 264 с.
6. Даниленко О.А. Аналитическая модель конфликта и образ конфликта: между системой и субъектом. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 1101. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вип. 32. Харків, 2014. С. 30–34.
7. Ледерак Джон Пол. Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах / пер. з англ. Д. Каратєєва та Л. Лозової. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 256 с.
8. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект : навч.-метод. посібник. Київ : ФОП Стеценко В.В., 2016. 192 с.
9. Хачатурова М.Р., Пойманова Д.М. Роль третьей стороны в разрешении межличностных конфликтов. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2014. Т. 11. № 3. С. 164–176. КиберЛенинка. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tretiey-storony-v-razreshenii-mezhlichnostnyh-konfliktov.
10. Рейманн Кордула. К трансформации конфликта: обзор современных теорий урегулирования конфликтов. URL: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/russian_reimann_handbook.pdf.
11. Cohen J. Statistical power analysis for the behavioral sciences. 2nd ed. Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1988.
12. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Психотерапия, 2009. 544 с.
13. Schutz W.C. FIRO: A Three Dimensional Theory of Interpersonal Behavior. New York, NY : Holt, Rinehart, & Winston, 1958.
14. Schnell, E.; Hammer, A. FIRO-B® Technical Guide. Mountain View, CA : CPP, Inc., 2000.
15. Маклакова А.Г. и Чермянина С.В. Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность» (МЛО-АМ). *Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности* / под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. Санкт-Петербург, 2001. С. 127–129, 138–141.
16. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 512 с. : ил. (Серия : Мастера психологии).
17. Nelson Jo. The Art of Focused Conversation for Schools, 3rd ed. : Over 100 Ways to Guide Clear Thinking and Promote Learning. iUniverse LLC Bloomington, 2013. 337 p.
18. Левин К. Теория поля в социальных науках / пер. Е. Сурпина. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 368 с.

Petrenko I. V. Peculiarities of communicative-technology settlement of social conflict in the sphere of education

The article is devoted to the study of the characteristics of social conflict and the specifics of its communicative-technology settlement in the educational environment. The socio-psychological resources that ensure the effective settlement of educational social conflicts have been identified. To solve the problems of the research, the communicative technologies of social-psychological diagnostics and social-psychological organization of the target communicative space were applied. Technology of focus-conversation for schools and technology to analyze the problem situation in the educational environment were used. In the process of empirical research, indicators that determine the communicative and conflicting potential of the individual were measured. A research scenario was selected and used to compare indicators measured under two different conditions in the same sample – before and after the use of communication technologies. A number of positive tendencies in the identification of the studied indicators due to the use of communicative means of resolving social conflicts have been observed. A decrease in the high level of manifestation of conflict – impulsiveness, offensiveness, uncompromisingness, distrust of others has been established. An increase in the level of communication potential of the individual was found, indicating that it was easier to establish contacts with other participants of interpersonal interaction. It is found that the level of manifestation of high moral normality of personality behavior is increasing. The volume of interactions characterizing the openness of the individual in interpersonal relationships is also increasing. It is determined that among the positive trends is a lowering the level of contradiction in interpersonal behavior. This indicates a decrease in the level of conflict and dissatisfaction with the interpersonal relationships of the persons studied. It is noted that a more thorough study of the features of communicative-technology regulation of difficult interpersonal interaction in the educational environment remains an important direction for further scientific exploration.

Key words: *social conflict, communication technology, communicative-technology approach, interpersonal communication interaction, educational sphere.*

УДК 159.96
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.30

О. В. Радько
старший викладач кафедри психології
Харківська державна академія культури

ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ ТА ЙОГО КОМПОНЕНТИ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ

У статті здійснено теоретичний аналіз підходів до розуміння феномена психологічного благополуччя особистості в сучасних закордонних і вітчизняних концепціях.

Згідно з гедоністичною парадигмою розгляду психологічного благополуччя особистості базовим поняттям є «суб'єктивне благополуччя», яке розуміється як когнітивний компонент задоволеності життям. Саме різниця між позитивними та негативними афектами і є показником психологічного благополуччя та відображає загальне відчуття задоволеністю та незадоволеністю життям особистості. Евдемоністичний підхід до питання психологічного благополуччя пов'язаний із тим, що особистісний ріст і самореалізація розглядаються як головний необхідний елемент психологічного благополуччя. Прихильники цього підходу акцентують увагу на благополуччі як показнику позитивного функціонування особистості.

Окрему увагу було приділено інтегрованій моделі психологічного благополуччя особистості, яку було представлено в роботах М. Ягоди та К. Ріфф, Р. Района та Е. Десі. Автори наполягають, що структура психологічного благополуччя особистості складається як мінімум із шістьох різних компонентів позитивного психологічного функціонування, що визначають екзистенційні переживання людини: позитивні стосунки з іншими, самоприйняття, автономність, компетентність у керуванні середовищем, наявність мети в житті, особистісний зріст.

У вітчизняних психологічних теоріях психологічне благополуччя особистості пов'язували з екзистенційними переживаннями людини щодо свого життя. Воно усвідомлюється особистістю та відображається як суб'єктивна реальність, яка характеризується цілісністю та базується на інтегральній оцінці свого життя. Також є моделі, що розглядають поняття психологічного благополуччя як системну якість людини, що формується в процесі її життєдіяльності на основі психофізіологічного збереження функцій і проявляється через суб'єктивне переживання змістовної наповненості та цінності життя загалом.

Згідно з теоретичним аналізом феномена психологічного благополуччя, ми дійшли висновку, що психологічне благополуччя – це системне утворення якостей особистості, компонентами якого є суб'єктивне благополуччя, компонент метапотреб, трансцендентальний аспект, особистісний аспект, міжособистісний аспект.

Ключові слова: *психологічне благополуччя, якість життя, гедоністичний підхід, евдемоністичний підхід, компоненти психологічного благополуччя.*

Постановка проблеми. Традиційно психологічне благополуччя розглядалося через протиставлення психологічному захворюванню та неблагополуччю. Водночас на рубежі XX – XXI століття під впливом екзистенціально-феноменологічного підходу до особистості, який активно розвивається, формулювалися уявлення щодо недостатності медичної моделі психологічного благополуччя. В цей період сформувалася потреба виходу за межі дихотомічної моделі «здоров'я – хвороба» та звернення уваги дослідників до позитивних аспектів функціонування особистості. Саме ці чинники зумовили актуальність нашого дослідження феномена психологічного благополуччя та його компонентів.

На сучасному етапі розвитку психології активно вивчається зв'язок психологічного благополуччя зі станом фізичного і психосоматичного здоров'я (Е. Десі, Р. Раян, К. Ріфф, К. Фредерік), генетичними чинниками (М. Аргайл, Д. Лікко, А. Теллеген), зовнішніми обставинами життя, рівнем матеріального достатку, освітою, соціальним статусом (Н. Бредберн, Е. Дінер, Т. Кассер, М. Раян), віком і статтю (Е. Дінер, К. Ріфф, П. Фесенко), рівнем культури (М. Лінч), етнічною належністю (В. Гриценко) тощо.

Категорія психологічного благополуччя особистості тісно пов'язана з уявленнями про гармонійне і повноцінне буття людини в різних філософських концепціях із ключовими позиціями щодо розуміння особистості у її розвитку в психодинамічному підході (А. Адлер, Дж. Боулбі, З. Фройд, Е. Фромм, К. Горні, Е. Еріксон, К.Г. Юнґ), а також із психологічною концепцією позитивного функціонування людини, яка започаткувалася в теоріях екзистенційно-гуманістичного спряму-

© Радько О. В., 2019

вання в психології (А. Лангле, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл) та в його сучасному відгалуженні – позитивній психології (І. Бонівелл, П. Вонґ, М. Селіґман, М. Чексентміхайї).

Мета статті – це проведення теоретичного аналізу концепцій для розуміння феномена психологічного благополуччя та його компонентів у сучасній закордонній і вітчизняній психології.

Виклад основного матеріалу. Загальне уявлення про благополуччя людини існувало з давніх часів. Воно пов'язувалося з різними чинниками, з іншими поняттями, такими як «щастя», «якість життя», «задоволеність», і було предметом роздумів уже найперших філософів. З'явившись відносно недавно, категорія психічного благополуччя служить об'єктом дослідження у працях як вітчизняних, так і зарубіжних психологів.

З огляду на високий інтерес і популярність дослідження феномена «психологічне благополуччя» в його визначеннях є багато протиріч, тому єдиного розуміння змістових і структурних складників психологічного благополуччя сьогодні немає. Натомість є різні теоретичні підходи, в руслі яких у психології розробляються уявлення про структуру і зміст психологічного благополуччя особистості.

Уперше дослідження переживання якості життя та психічного благополуччя розроблялося в роботах Дж. Гуріна, Дж. Верова та Ш. Фелд. Надалі ці дослідження було продовжено в роботах Н. Бредберном та Д. Капловичем. Саме Н. Бредберн вводить поняття психологічного благополуччя та ототожнює його із суб'єктивним відчуттям щастя і загальним задоволенням життям. Крім того, автор посилався на арістотелівський опис поняття «евдемонія» як такий, що відбиває суть психологічного благополуччя. Н. Бредберн наполягав, що під поняттям психологічного благополуччя він розуміє таке: самоактуалізацію, самооцінку, автономію, але водночас ці поняття можуть перетинатися. Він створив модель структури психологічного благополуччя, яка являє собою баланс, що досягається змінним переживанням двох видів афекту – негативного і позитивного [2, с. 46–49].

У 1970 р. А. Кемпбелл, Ф. Конверс, В. Роджерс, С. Вітні та Ф. Ендрюс досліджували рівень задоволеності життям у жителів Північної Америки, використовуючи поняття «задоволеність життям», не вдаючись до поняття «щастя», вважаючи, що воно асоціюється з афективними переживаннями (захват, ейфорія, тощо). В основу свого дослідження вони поклали теорію афективного балансу Н. Бредберна, в якій категорія «щастя» виступає як основний показник позитивного функціонування особистості.

Е. Дінер у своїх роботах вводить інший термін – «суб'єктивне благополуччя», яке складається з трьох основних компонентів: задоволення, позитивних емоцій і негативних емоцій. У цій роботі мова йде про когнітивне та емоційне самоприйняття. Автор уважає, що більшість людей оцінює те, що з ними трапляється, через терміни «добре – погано», така інтелектуальна оцінка завжди має під собою забарвлену емоцію. Суб'єктивне благополуччя покликане не тільки служити індикатором того, наскільки людина занурена в депресію або тривогу, але має демонструвати наскільки одна людина щасливіша від іншої. З цього можна зробити висновок, що Е. Дінер зрівнює суб'єктивне благополуччя з переживанням щастя. Услід за ним багато дослідників використовує поняття «якість життя» як комплекс факторів зовнішнього середовища, які впливають на розцінювання життя як приємного. Якість життя включає як зовнішні чинники, наприклад, матеріальне становище, так і суб'єктивні (психологічні). В. Пейн та Е. Дінер запропонували змістовно близький поняттю «суб'єктивне благополуччя» термін «задоволеність життям», який розглядається як інтегральна оцінка особистістю власного життя як «доброго» чи «поганого». Не менш цікавим є введення в науковий обіг Ш. Лопесом, М. Селігманом, Ч. Снайдером поняття процвітання як стану стійкої рівноваги, що виражається у високому рівні емоційного, психологічного та соціального благополуччя [1, с. 33–49; 4, с. 795–814].

У результаті сформувалися дві парадигми дослідження психологічного благополуччя особистості: гедоністичний та евдемоністичний напрями.

Згідно з гедоністичною парадигмою розгляду психологічного благополуччя особистості базовим поняттям є «суб'єктивне благополуччя» як когнітивний компонент задоволеності життям. Е. Галлоун, Р. Каммінгс та А. Лау вважають, що суб'єктивне благополуччя включає в себе особистісні диспозиції, цінності, очікування і цілі. Поняття «суб'єктивне благополуччя», на думку авторів, виходить за межі афективної сфери особистості і має розглядатися як результат когнітивного оцінювання афективних реакцій [1, с. 69–75].

До гедоністичних теорій відносять усі ті вчення, де психологічне благополуччя описується головним чином у термінах задоволеності – незадоволеності, будується на балансі позитивного та негативного афектів. Насамперед, до таких учень належать концепції Н. Брендберна та Е. Дінера. При цьому досягнення психологічного благополуччя будується на успішній соціальній адаптації людини. Як уже зазначалося, Н. Брендберн створив уявлення про структуру психологічного благополуччя, яка, на його думку, являє собою баланс, що досягається постійною взаємодією двох видів афекту – позитивного і негативного. Події повсякденного життя, що несуть у собі радість і розча-

рування, відбиваючись у нашій свідомості, накопичуються у вигляді відповідно пофарбованого афекту. Те, що нас турбує, і те, що ми переживаємо, підсумовується у вигляді негативного афекту, ті події повсякденного життя, що несуть задоволення, радість і щастя, сприяють збільшенню позитивного афекту. Різниця між позитивними та негативними афектами і є показником психологічного благополуччя та відображає загальне відчуття задоволеністю та незадоволеністю життям особистості. Одним зі складників досягнення психологічного благополуччя автор вважає задоволеність професійною діяльністю [4, с. 795–814].

Баланс позитивних і негативних емоцій є основним показником психологічного благополуччя особистості. Е. Дінер і Р. Ларсен встановили, що «суб'єктивно благополучні» респонденти демонстрували позитивні емоції незалежно від впливу життєвого досвіду. Відповідно схильність до позитивного реагування може бути стабільною поведінковою характеристикою або рисою особистості. Згідно з дослідженнями різних науковців, рівень суб'єктивного благополуччя залишається стабільним протягом чотирьох, шести і навіть десяти років. Отже, суб'єктивне благополуччя є відносно стійкою диспозицією.

Евдемоністичне розуміння питання пов'язано з тим, що особистісний ріст і самореалізація розглядаються як головний необхідний елемент психологічного благополуччя та акцентують увагу на благополуччі як показнику позитивного функціонування особистості. Прихильники цього напряму, такі як М. Ягода, К. Кеєс та К. Ріфф, диференціюють психологічне, особистісне та соціальне благополуччя [5, с. 719–727].

Згідно з евдемоністичною концепцією, всі блага, яких досягає людина, викликають довготривале відчуття щастя. Гуманістичні психологи А. Маслоу і К. Роджерс, які є засновниками евдемоністичного підходу до психологічного благополуччя, стверджували, що людина володіє свободою волі і здатна досягати психологічного благополуччя. К. Роджерс висунув ідею про актуалізуючу тенденцію, яка описана як людська тенденція актуалізувати себе, реалізувати свій потенціал. А. Маслоу писав про те, що незадоволеність фізіологічних потреб необов'язково призводить до фрустрації потреби в самоактуалізації.

Е. Фромм акцентує увагу на екзистенціальній дихотомії між прагненням «мати» та «бути». На його думку, «мати» – це прагнення здобувати зовнішні задані цінності та оцінка себе в аспекті відповідності саме зовнішнім стандартам, натомість «бути» – прагнення до реалізації власної особистості та стати тим, ким людина може стати.

У своїх працях Е. Фромм дослідив, що люди з прагненнями «бути» частіше вважали себе щасливішими. Він це обґрунтував тим, що вони меншою мірою переймаються невідповідністю соціальним стандартам та орієнтуються на індивідуалізовані цінності. В роботах Т. Кассера це явище описано як «висока ціна матеріалізму», тобто прагнення здобувати якомога більше примушує сучасну людину замість самоактуалізації бути відповідним штучному «образу Я», що приводить до дефіциту справжніх і тісних взаємодій. Матеріальні цінності витісняють усі інші і особистість перетворюється в споживача послуг. Ненаситне прагнення до споживання часто виражається в ігноруванні інтересів сім'ї, друзів і суспільства загалом. Тож, резюмує дослідник, матеріальні цінності пов'язані з низьким психологічним благополуччям [1, с. 117–120].

Одну з перших спроб побудувати інтегральну модель психологічного благополуччя в середині XX ст. запропонувала М. Ягода. Вона виділила шість основних вимірів психологічного благополуччя: самоприйняття, особистісний зріст, інтегрованість (здатність впоратися зі стресовими ситуаціями), автономність, точність сприйняття реальності (соціальна сприйнятливість), компетентність щодо навколишнього соціального середовища (здатність до соціальної адаптації та ефективного вирішення проблем).

У сучасній психології багатовимірна модель психологічного благополуччя була запропонована К. Ріфф, яка багато в чому спирається на модель М. Ягоди та включає теж шість різних компонентів позитивного психологічного функціонування, що визначають екзистенційні переживання людини: позитивні стосунки з іншими, самоприйняття, автономність, компетентність у керуванні середовищем, наявність мети в житті, особистісний зріст. Отже, психологічне благополуччя стосується як організації та змісту внутрішнього світу людини, так і її поведінки та діяльності, що зумовлюють це відчуття та ілюструють його переживання [5, с. 719–727].

Так само однією з відомих моделей психічного благополуччя є теорія самодетермінацій, що була розроблена Р. Раяном та Е. Десі. Вони стверджують існування трьох фундаментальних вроджених потреб, які є універсальними. Автори вбачають велику різницю між самодетермінацією та суб'єктивним благополуччям. Ця різниця полягає в тому, що в їхній моделі автономія, компетентність і зв'язки детермінують психологічне благополуччя. Натомість К. Ріфф ці поняття вважає благополуччям [3, с. 227–268].

М. Селіґман із колегами довів, що люди, які віддаються гедоністичним заняттям (розвагам і відпочинку), відчувають багато приємних відчуттів, більш енергійні та мають нижчий рівень негативного афекту. В такі моменти вони більш щасливі, аніж люди, які спрямовані до евдемоністичних цінностей. Однак якщо брати довгострокову перспективу, то ті, хто ведуть евдемоністичний спосіб життя (працює над розвитком своїх здібностей

і вмінь, навчається чогось тощо), більш задоволені своїм життям. На думку вчених, евдемоністичного благополуччя легше досягти через розвиток особистості, її здібностей і пошук сенсу життя.

М. Селіґман дійшов висновку, що задоволеність життям – це співвідношення між наявною та ідеальною ситуаціями, причому обидві ситуації відображають те, як сама людина суб'єктивно їх оцінює. Саме тому задоволеність життям вважається самостійним способом суб'єктивного оцінювання поточного стану життя, яке може бути орієнтоване як гедоністично, так і евдемоністично [1, с. 141–150].

Такі вчені, як А. Мак-Ґреґор та Л. Літтл, проаналізували різні показники психологічного здоров'я та дійшли висновку, що поняття психологічного благополуччя слід розглядати як конструкт, що складається з двох елементів: щастя (задоволеність життям, позитивні емоції), осмисленість (зв'язаність мети та особистісний ріст). Е. Комптон підтримав цю ідею, коли з 18 показників психологічного благополуччя виділив два основних фактори. Один являє собою щастя та суб'єктивне благополуччя, а інший – особистісний ріст. Він довів, що емоційне та психологічне благополуччя є двома взаємопов'язаними, але різними факторами.

М. Селіґман стверджував, що є три шляхи до щастя: 1) жити приємним життям, що сповнене позитивними емоціями та задоволенням; 2) жити цікавим життям, яке сповнене цікавими подіями; 3) жити осмисленим життям, в якому особистісні якості використовуються на служіння більше ніж потребам самої особистості. Другий і третій шляхи формуються під впливом евдемоністичних цінностей. Автор уважає, що евдемоністичними можуть вважатися як прагнення до діяльності та потоку, так і спрямованість до сенсу.

Однією з найбільш значущих концепцій сучасної психології є теорія потоку М. Чіксентміхайї. Він стверджував, що люди відчувають велику задоволеність життям і самим собою тоді, коли у них є можливість займатися улюбленою справою. Він назвав стан, в якому результати відповідають прагненням і очікуванням особистості – «почуттям потоку». Стан потоку можна вважати оптимальним станом внутрішньої мотивації, за якого людина повністю включена в ту діяльність, якою займається. Більшість людей відчуває те, що характеризується свободою, радістю, почуттям повного задоволення та компетентності, коли деякі потреби, зокрема і базові, ігноруються. Людина забуває про час, голод, соціальну роль. Особистість, яка часто відчуває почуття потоку, досить часто ідентифікує себе зі «щасливою людиною». Дослідження, що були проведені в межах цього підходу до оцінки психологічного благополуччя, підтверджують існування таких змінних, як «сенс життя» та «особистісний ріст» [1, с. 181–215].

Щодо концепцій психологічного благополуччя, які розроблялися у вітчизняній психології, перш за все, треба виділити дослідження, які були проведені Т.Д. Шевеленко та П.П. Фесенко. Дослідники наполягали, що психологічне благополуччя пов'язане з екзистенційними переживаннями людини щодо свого життя. Воно усвідомлюється особистістю та відображається як суб'єктивна реальність, яка характеризується цілісністю та базується на інтегральній оцінці свого життя. Також автори зазначають, що можливо говорити про актуальне психологічне благополуччя, що містить відображення переживання людиною свого ставлення до життя. Водночас є поняття ідеального психологічного благополуччя, яке відображає уявлення про те, як оцінює своє життя людина, котра загалом задоволена життям, тобто психологічно благополучна [2, с. 46–49].

А.В. Вороніна розглядала поняття психологічного благополуччя як системну якість людини, що формується в процесі її життєдіяльності на основі психофізіологічного збереження функцій і проявляється через суб'єктивне переживання змістовної наповненості та цінності життя загалом. Через розуміння чотирьох аспектів буття (біологічного, соціально-педагогічного, соціально-культурного та духовно-практичного) автор розуміє психологічне здоров'я як складник психічного благополуччя.

Інша позиція була запропонована О.С. Ширяєвою. Вона розглядала психологічне благополуччя як сукупність необхідних особистісних ресурсів, що забезпечують об'єктивну та суб'єктивну успішність особистості в системі «суб'єкт – середовище», а як його складники – такі п'ять компонентів: афективний (баланс позитивних і негативних афективних переживань), компонент, що пов'язаний із метапотребами (особистісний ріст, міра самореалізації), світоглядний (наявність цілей у житті), інтрарефлексивний (самоприйняття), інтеррефлексивний (компетентність у взаєминах із зовнішнім середовищем).

Інформаційною в теоретичному плані є модель психологічного благополуччя Ю.М. Олександрова, який виділив такі компоненти психологічного благополуччя: ресурсний (особистісна зрілість), процесуальний (самоактуалізація), результативний (благополуччя особистості), структурний (гармонія особистості), оціночний (суб'єктивне благополуччя) [2, с. 46–49].

Отже, на основі теоретичного аналізу концепцій феномена психологічного благополуччя можливо визначити психологічне благополуччя як стійку психологічну властивість, яка має такі складники: домінування позитивних емоцій, наявність чесних взаємовідношень, суб'єктивного включення в життєдіяльність, осмисленості життя та позитивної самомотивації. Формується ця психологічна властивість у процесі життєдіяльності на основі психофізичного збереження функцій, індивідуальних

засобів досягнення щастя та принципів саморегуляції своєї мотивації в житті.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дослідження концепцій феномена психологічного благополуччя особистості та його складових компонентів у сучасних психологічних дослідженнях дав змогу зробити такі висновки.

Є дві парадигми у визначенні феномена психологічного благополуччя особистості: гедоністичний та евдемоністичний підходи.

Гедоністичний підхід визначає психологічне благополуччя особистості в аспекті отримання задоволення і уникнення негативних емоцій. Н. Брендберн і Е. Дінер розуміють психологічне благополуччя як баланс між позитивними та негативними емоціями, тобто воно складається з когнітивної оцінки задоволеності людиною різних сфер життя.

Евдемоністичний підхід пов'язує психологічне благополуччя особистості з актуалізацією особистісного потенціалу, фокусується на сенсі життя та самореалізації з позиції повноцінно функціонуючого індивіда. Він представлений у роботах А. Маслоу, К. Роджерса, К. Ріфф.

Актуальною тенденцією на сучасному етапі розвитку психологічних знань є тенденція до об'єднання цих двох парадигм, яка реалізується в концепції самодетермінації Р. Раяна і Е. Десі.

У вітчизняній психології є досить розширені концепції щодо феномена психологічного благополуччя, які були розроблені в дослідженнях таких учених, як Т.Д. Шевеленко, П.П. Фесенко, А.В. Вороніна, О.С. Ширяєва, Ю.М. Олександров. Усі дослідники дійшли згоди, що психологічне благополуччя – це системне утворення якостей особистості, компонентами якого є суб'єктивне благополуччя (баланс позитивного і негативного афектів), компонент метапотреб (особистісний ріст), трансцендентальний аспект (наявність життєвих цілей), особистісний аспект (прийняття себе), міжособистісний аспект (компетентність у стосунках з оточенням).

Продовження вивчення різних аспектів психологічного благополуччя особистості, на нашу думку, полягає в дослідженні гендерних відмінностей і взаємозв'язку їх з особистісними рисами людини.

Література:

1. Селигман М. Новая позитивная психология: научный взгляд на счастье и смысл жизни. Москва : София, 2006. 456 с.
2. Яворовська Л.М. Теоретичні підходи до визначення психологічного благополуччя особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 985. Вип. 48. С. 46–49.
3. Deci E.L., Ryan R.M. The 'what' and 'why' of goal pursuits : Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry. 2000. Vol. 11. P. 227–268.
4. Lucas R.E. Personality and Subjective Well-Being. Handbook of personality : theory and research. 3rd. ed. New York – London : Guilford Press, 2010. P. 795–814.
5. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. № 4. P. 719–727.

Radko O. V. The phenomenon of psychological well-being personality in modern psychology and its components: a theoretical model

The article analyzes approaches to understanding the phenomenon of psychological well-being of the individual in modern foreign and domestic concepts.

According to the hedonistic paradigm of considering the psychological well-being of the individual, the basic concept is "subjective well-being", which is understood as a cognitive component of life satisfaction. It is the difference between positive and negative affect that is an indicator of psychological well-being and reflects a general sense of satisfaction and dissatisfaction with one's life. The eudaimonist approach to the issue of psychological well-being is related to the fact that personal growth and self-realization are seen as the main necessary elements of psychological well-being.

Proponents of this approach focus on well-being as an indicator of positive personality functioning. Particular attention was paid to the integrated model of psychological well-being of the individual, which was presented in the works of M. Strawberry and K. Riff, R. Rayon and E. Desi. The authors insist that the structure of psychological well-being of the personality consists of at least six different components of positive psychological functioning that determine the existential experiences of the person: positive relationships with others, self-acceptance, autonomy, competence in managing the environment, the presence of purpose in life, personal growth.

In domestic psychological theories, the psychological well-being of the individual has been linked to the existential experiences of the individual in their lives. There are also models that consider the notion of psychological well-being as a systemic quality of a person, which is formed in the course of his life on the basis of psycho-physiological preservation of functions and manifested through the subjective experience of meaningful fullness and value of life in general.

According to a theoretical analysis of the phenomenon of psychological well-being, we have come to the conclusion that psychological well-being is the systematic formation of personality traits, the components of which are: subjective well-being, metaphor component, transcendental aspect, personal aspect, interpersonal aspect.

Key words: *psychological well-being, quality of life, hedonistic approach, eudemonistic approach, components of psychological well-being.*

УДК 378.011.3-051:364.43
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.31

Я. М. Раєвська
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
докторант
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті міжпрофесійна взаємодія фахівців соціальної сфери розглядається як цілеспрямований, соціально-зумовлений, динамічний процес безпосереднього або опосередкованого одночасного впливу суб'єктів один на одного в результаті виконання певної професійної діяльності за спрямовуючої ролі суб'єкта, що володіє сукупністю теоретичної та практичної підготовки, метою якого є реалізація змісту професійної діяльності одного і задоволення потреб іншого.

Визначено методологію психологічного забезпечення професійного становлення фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії. Методологічні засади сприяли виявленню оптимальних методів соціальної роботи: загальні (філософські); загальнонаукові; спеціальні (специфічні) – методи соціальної діагностики, профілактики, соціальної реабілітації, соціального контролю, соціально-економічні, педагогічні, психологічні та соціологічні.

Інтеграційний методологічний підхід дослідження не виключає тристоронньої структури зазначеної міжпрофесійної взаємодії у вигляді поєднання мотиваційної, цільової та реалізаційної (виконавчої) площин.

Запропоновано структурно-функціональну модель підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії та визначено зміст і конфігурацію її складників, зокрема: структурно-змістовий складник (мотиваційно-аксіологічний компонент, компетентнісно-креативний компонент, особистісно-рефлексивний компонент); технологічно-процесуальний складник (професійно-мотиваційний етап, когнітивно-світоглядний етап, креативно-діяльнісний етап, рефлексивно-творчий етап); моніторингово-коригувальний складник.

До характерних складників методичного забезпечення віднесено такі: навчальні програми з усіх нормативних і вибіркових навчальних дисциплін (нормативна частина визначається відповідним державним стандартом освіти, а вибіркова частина визначається вищим навчальним закладом), програми навчальної, виробничої практики, підручники та навчальні посібники, інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять; індивідуальні семестрові завдання для самостійної роботи студентів із навчальних дисциплін, контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять, контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу, методичні матеріали для студентів із питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових робіт і дипломних проєктів (робіт). Інші характеристики навчального процесу визначає викладач, кафедра, а також вищий навчальний заклад.

Ключові слова: *соціальна робота, професійна діяльність, міжпрофесійна взаємодія, фахівці соціальної сфери, організація дослідження, методологія.*

Постановка проблеми. Інтеграція України до європейського освітнього простору, перехід до компетентнісної освітньої парадигми зумовили зміни у стратегії професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери в закладах вищої освіти, здатних добре орієнтуватися у реаліях сьогодення та адекватно реагувати на них, знаходити оптимальні шляхи запобігання і подолання проблем, що виникають, працювати з високою продуктивністю і ефективністю, готових до постійного особистісного та професійного саморозвитку.

Мета статті – окреслення організаційно-методологічного психологічного забезпечення процесу підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Міжпрофесійна взаємодія – це цілеспрямований, соціально-зумовлений, динамічний процес безпосереднього або опосередкованого одночасного впливу суб'єктів один на одного в результаті виконання певної професійної діяльності за спрямовуючої ролі суб'єкта, що володіє сукупністю теоретичної

© Раєвська Я. М., 2019

та практичної підготовки, метою якого є реалізація змісту професійної діяльності одного і задоволення потреб іншого. Міжпрофесійна взаємодія – це функціональна взаємодія, що має діловий характер і відрізняється від міжособистісної взаємодії. Вона сприяє досягненню індивідуальних цілей кожного та мети спільної трудової діяльності за умов високого рівня усвідомленості та позитивного емоційного фону.

Особливості міжпрофесійної взаємодії полягають у тому, що: партнер у міжпрофесійній взаємодії завжди виступає як особистість, значуща для суб'єкта; учасникам взаємодії притаманне добре взаєморозуміння в питаннях справи; головним завданням міжпрофесійної взаємодії виступає продуктивна співпраця [5].

Діяльність фахівців соціальної сфери – це інтеграція конкретних процедур і операцій, зокрема:

- соціальних (за цілями, завданнями, змістом);
- психолого-педагогічних (за формою);
- організаторських (за функціями);
- професійних (за зв'язками та впливом на об'єкт).

Ієрархія основних понять у контексті обраного підходу може бути представлена конструктом ланцюга: ДІЯЛЬНІСТЬ → ВЗАЄМОДІЯ → МІЖОСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ → МІЖПРОФЕСІЙНА ВЗАЄМОДІЯ → МІЖПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ.

Варто зазначити, що обраний інтеграційний методологічний підхід дослідження не виключає тристоронньої структури зазначеної міжпрофесійної взаємодії у вигляді поєднання мотиваційної, цільової та реалізаційної (виконавчої) площин, зокрема:

1. *Мотиваційна* площина може бути представлена у вигляді макроінтенцій – загальних міжособистісних намірів, що мають особистісно-професійний характер і можуть об'єднувати весь дискурс міжпрофесійної взаємодії майбутніх фахівців соціальної сфери.

2. *Цільова* площина підготовки фахівця соціальної сфери в контексті дослідження втілює ідеалізований результат підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери – високий рівень сформованості професійної компетентності.

3. *Виконавча площина* є динамічною сукупністю конкретних дій і операцій із формування зазначеної компетентності в процесі підготовки фахівця соціальної сфери – в аудиторній чи позааудиторній формах.

Наше дослідження ґрунтується на виявленні феноменології професійної освіти та її педагогічних можливостей в процесі підготовки студентів до професійної соціальної роботи, розробленні структурно-функціональної моделі, її організації в єдності цільових, змістових, технологічних, методичних та організаційних складників.

Алгоритми розв'язання дослідницьких завдань базуються на основних принципах проєктування: наукового обґрунтування; соціальної доцільності та цілевідповідності (відповідність очікуваних результатів нормативним (ціннісним) цілям суспільного розвитку); відповідності змін, що проєктуються, фізіологічній, психічній і соціальній природі людини; комплексності, інтегративності, співставлення різних видів моделей; реалістичності і можливості для реалізації (адекватна постановка цілей, спирання на наявні соціальні ресурси).

Структурно-функціональна модель підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії визначає зміст і конфігурацію її складників, зокрема:

1. *Структурно-змістовий складник* системи розкриває зміст структурних компонентів готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії як стійкої інтегративної особистісно-професійної здатності, що ґрунтується на сформованих мотиваційних, теоретичних і практичних цінностях, значущих особистісно-професійних якостях фахівця й виявляється в активній творчій соціально-педагогічній діяльності з урахуванням професійної специфіки. Ця готовність характеризується єдністю взаємопов'язаних компонентів:

– мотиваційно-аксіологічний компонент готовності відображає наявність: стійкої професійної спрямованості майбутніх фахівців на діяльність із міжпрофесійної взаємодії на ґрунті усвідомлення її значущості, власної місії в забезпеченні процесів розвитку особистості, соціальної групи, суспільства; стійкої системи цінностей у фахівців соціальної сфери, установки на формування їхньої міжпрофесійної взаємодії;

– компетентнісно-креативний компонент визначається сформованістю в майбутніх фахівців професійних компетенцій – системи знань (методологічних, теоретичних, технологічно-методичних) і вмінь (інтелектуально-дослідницьких, конструктивно-прогностичних, інформаційно-гностичних, навчально-методичних, рефлексивно-корекційних, комунікативно-стимулювальних, організаційно-управлінських), необхідних для професійної діяльності, до професійної творчості, активністю в професійному самовиявленні під час навчання в закладах вищої освіти;

– особистісно-рефлексивний компонент характеризується сформованістю значущих особистісно-професійних якостей (гуманістичної спрямованості, відповідальності, креативності, ініціативності, комунікативності, стійкої особистісно-соціальної та фасилітувальної професійної позиції тощо) фахівця, розвиненістю стратегічного мислення, здатністю до професійної рефлексії.

Саме на формування зазначених структурних компонентів готовності майбутнього фахівця

спрямовується програмно-змістове і навчально-методичне забезпечення зазначеної системи.

2. *Технологічно-процесуальний складник* системи представлено технологією підготовки фахівців до міжпрофесійної взаємодії (з етапами: професійно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, креативно-діяльнісним, рефлексивно-самотворчим), навчально-методичним інструментарієм забезпечення процесу такої підготовки у різних видах діяльності студентів, педагогічними умовами, що зумовлюють її ефективність, зокрема:

– професійно-мотиваційний етап технології спрямовано на: формування стійкої професійної спрямованості на міжпрофесійну взаємодію фахівця соціальної сфери, системи цінностей і мотивів, стійкого інтересу до вирішення проблеми міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери засобами соціально-педагогічної діяльності; розвиток стратегічного мислення фахівців; формування дієвої установки на здобуття професійних знань і вмінь; здобуття майбутніми фахівцями первинного досвіду діяльності зі стимулювання міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери у складних життєвих обставинах під час волонтерської діяльності;

– когнітивно-світоглядний етап технології націлено на опанування фахівцями системою теоретичних, технологічних, методичних знань, необхідних для здійснення такої діяльності, способами, прийомами, технологіями соціально-виховної, просвітницької, превентивної, корекційної, реабілітаційної діяльності в контексті міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери в процесі вивчення професійно-орієнтованих дисциплін; поглиблення професійного світогляду, зміцнення системи цінностей і переконань; формування стійкої особистісно-соціальної й фасилітувальної професійної позиції студентів;

– креативно-діяльнісний етап має на меті розвиток системи професійних умінь і здобуття досвіду діяльності з міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери в процесі практичної, науково-дослідної, громадсько-виховної, волонтерської діяльності; розвиток їхньої здатності до професійної творчості як важливої умови ефективності соціально-педагогічної діяльності, формування установки на професійно-творче вдосконалення;

– рефлексивно-творчий етап технології орієнтовано на: поглиблення, узагальнення й систематизацію, творче застосування знань і вдосконалення професійних умінь, вироблених на попередніх етапах; формування здатності розробляти й реалізовувати цілісну систему соціально-педагогічної діяльності з міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери з урахуванням їхньої специфіки; залучення студентів до активної пошукової, творчої, науково-дослідницької діяльності з метою розроблення і реалізації власних програм і проєктів, створення соціальної реклами для стимулювання до міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери; подальший розвиток стратегічного мислення й формування стійкої рефлексивної позиції студентів як здатності до рефлексивного осмислення дійсності, спроможності до передбачення й прогнозування, самооцінки власної готовності до професійної діяльності в контексті дослідження, визначення перспектив подальшої роботи в цьому напрямі; екстеріоризацію професійно-творчих досягнень студентів.

3. *Моніторингово-коригувальний складник* системи забезпечує постійний моніторинг, самомоніторинг і коригування (у разі необхідності) процесу формування готовності до міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери за визначеними критеріями (мотиваційно-ціннісним, компетентнісно-творчим, особистісно-оцінним), показниками та рівнями. При цьому показниками мотиваційно-ціннісного критерію є стійка професійна спрямованість на соціально-педагогічну діяльність, ціннісне ставлення до професійної підготовки до міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери.

Показниками компетентнісно-творчого критерію є повнота й характер засвоєння системи методологічних, теоретичних і технологічно-методичних знань, необхідних для успішної міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери; сформованість системи вмінь (загальнопедагогічних і спеціальних) здійснювати професійну діяльність у контексті міжпрофесійної взаємодії, характер вияву професійної творчості, активність у професійному самовиявленні. Особистісно-оцінний критерій визначається: характером виявлення значущих особистісно-професійних якостей, сформованістю стратегічного мислення, прагненням до професійного самовдосконалення на основі рефлексивно-оцінної діяльності, самооцінкою студентів щодо сформованості в них відповідної готовності.

Досліджувана готовність виявляється на високому (продуктивному), середньому (реконструктивно-трансляційному) й низькому (елементарно-репродуктивному) рівнях. При цьому саме високий рівень готовності уможливлює ефективність соціально-педагогічної діяльності зі сталого розвитку соціальних груп і відображає вихід самих фахівців на рівень розвитку і саморозвитку (духовно-морального, особистісно-соціального, професійно-творчого).

Своєрідним регулятором якості процесу навчання виступають методологічні принципи цілісності, розвитку, відповідності, збереження, що допомагають водночас вирішувати важливі теоретичні питання подальшого моделювання професійної діяльності.

При цьому, враховуючи інтерпретаційну природу методологічного підходу дослідження, базовим елементом є метод проєктів, через використання якого відбувається реалізація принципу міжпредметних зв'язків, що сприяє розвитку всіх структурних компонентів професійної компетентності (змістових, процесуальних, мотиваційних), а отже, забезпечує її успішне формування. Саме використання зазначеного методу дає можливість розглядати створення прообразу бажаного об'єкта, явища чи процесу з використанням спеціально відібраних методик й ланкою, що утворює зв'язки між прогнозуванням і плануванням шляхів досягнення цілей навчально-виховного процесу.

Також на різних етапах наукового пошуку було використано такі методи дослідження: 1) теоретичний аналіз (історіографічний, порівняльний, ретроспективний) із метою виявлення й обґрунтування концепцій розвитку і становлення соціальної роботи як наукового напряму та розкриття її основних практичних аспектів і структури діяльності соціального працівника; вивчення й аналіз наукових джерел вітчизняних і зарубіжних дослідників із філософії, соціології, психології і педагогіки щодо досліджуваного питання, що дало змогу порівняти різні кути зору на проблему, що вивчається, та визначитися з базовими для дослідження положеннями; синтез, узагальнення, систематизація, що слугували засобом для обґрунтування змісту підготовки, вибору інноваційних технологій підготовки майбутніх спеціалістів соціальної сфери до реалізації ідеї міжпрофесійної взаємодії в професійній діяльності; моделювання психолого-педагогічних умов із метою перевірки теоретичних положень дослідження; 2) прогностичні (експертні оцінки, узагальнення незалежних характеристик, моделювання); 3) обсерваційні (пряме й опосередковане спостереження, включене, довготривале фіксоване спостереження) з метою виявлення особливостей діяльності фахівців соціальної сфери в різних ситуаціях; 4) діагностичні (рейтинг, бесіди, інтерв'ювання, анкетування, тестування); 5) експеримент; 6) математична обробка результатів експериментальної роботи та їх інтерпретація для перевірки гіпотези дослідження, доведення достовірності та наукової доцільності впровадження розроблених моделей навчання, підтвердження динаміки позитивного розвитку міжпрофесійної взаємодії та готовності до професійної діяльності.

Технологія організації та проведення емпіричного дослідження передбачає такі етапи: підготовчий (висунення ідеї, визначення теми, планування термінів; організація партнерської взаємодії з фахівцями соціальних закладів, установ, організацій, представниками органів влади та громадськості); етап реалізації експериментальної програми підготовки згідно з календарним планом (ознайомлення студентів із вітчизняним і міжнародним досвідом роботи в системі соціального забезпечення та захисту населення, змістом, метою та специфікою їхньої майбутньої професійної діяльності; вивчення, аналіз і систематизація нормативно-правової бази в системі соціального захисту населення, а також супровідних галузей знань (економіка, демографія, статистика, психологія, медицина, соціальна робота тощо); діагностика конкретних соціально-економічних проблем, їхньої оцінки, методів, форм, засобів і шляхів їх вирішення; прогнозування соціально-економічного стану загалом; створення навчально-методичних, науково-дослідних лабораторій, об'єднань із вивчення соціально-економічних проблем населення та з'ясування причин такого стану в суспільстві; організація навчального процесу на підставі взаємодоповнюючих компонентів: засвоєння знань, практична підготовка, творчий розвиток, науково-дослідна діяльність); підбивання підсумків (зібрання емпіричного матеріалу, обговорення результатів спільної діяльності, висвітлення підсумків роботи, звіт про виконання тощо); етап післядії як висунення нових ідей і пропозицій щодо подальшої роботи в цьому напрямі.

Варто зазначити, що важливим аспектом дослідження міжпрофесійної взаємодії є методи її оцінювання. Обробка результатів діагностики здійснювалася на двох рівнях: 1) якісного аналізу визначених провідних тенденцій, характеристик і особливостей розвитку компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери; 2) кількісного аналізу з використанням шкалування результатів діагностики кожного критерію за шкалою, де 0 – незадовільний, 1 – достатній, 2 – середній, 3 – творчий рівні прояву критеріїв. Математичний апарат дав змогу точно й неупереджено оцінити результати та гарантував їхню достовірність за умови дотримання визначених правил.

Отже, загальний рівень компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери формувався на основі аналізу результатів визначення загального арифметичного показника від рівня прояву окремих критеріїв. Додатковими експериментальними методами, що застосовувалися на пошуковому етапі дослідно-експериментальної роботи, були експертне оцінювання організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери тощо.

Література:

1. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012.
2. Максименко С.Д., Максименко К.С., & Папуча М.В. Психологія особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2007.

3. Москаленко В.В. Соціальна психологія. 2-е вид., випр. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008.
4. Орешета Ю.В. Фахівці із соціальної роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грані*. 2014. № 11, С. 124–129. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_11_25. С. 124.
5. Раєвська Я.М. Структурно-функціональний підхід до міжпрофесійної взаємодії в системі соціальної роботи «Інтернаука». № 15. 2019. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2057-2019-15-5303.

Raievska Ya. M. Psychological support of professional development of specialists in social sphere to interprofessional interaction: organizational and methodological aspects

In the article the interprofessional interaction of social sphere specialists is considered as a purposeful, socially conditioned, dynamic process of direct or indirect simultaneous influence of subjects on each other as a result of performing certain professional activity, with the guiding role of the subject possessing a set of theoretical and practical training. the purpose of which is to realize the content of the professional activities of one and to meet the needs of another.

The methodology of psychological support of professional development of social sphere specialists to interprofessional interaction is defined. Methodological principles contributed to the identification of optimal methods of social work: 1) general (philosophical); 2) general scientific; 3) special (specific) methods of social diagnostics, prevention, social rehabilitation, social control, socio-economic, pedagogical, psychological and sociological.

The integration methodological approach of the study does not exclude the trilateral structure of the defined interprofessional interaction in the form of a combination of motivational, target and implementation (executive) planes.

The structural-functional model of preparation of social sphere specialists for interprofessional interaction is proposed and the content and configuration of its components are determined, in particular: structural-semantic component (motivational-axiological component, competence-creative component, personality-reflexive component); technological-procedural component (professional-motivational stage, cognitive-outlook stage, creative-activity stage, reflexive-creative stage); monitoring and correction component.

The characteristic components of the methodological support include: training programs in all normative and selective disciplines (the normative part is determined by the relevant state standard of education, and the elective part is determined by a higher educational institution), educational programs, production practices, textbooks and manuals, manuals seminar, practical and laboratory classes; individual semester assignments for independent work of students in educational disciplines, control tasks for seminars, practical and laboratory classes, control works for academic disciplines for checking the level of mastering of educational material by students, methodical materials for students on self-study of literary courses projects (works). Other characteristics of the educational process are determined by the teacher, the department as well as the higher education institution.

Key words: *social work, professional activity, interprofessional interaction, specialists of social sphere, organization of research, methodology.*

УДК 159.9.316.6
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.32

О. В. Стрільчук
аспірант лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ РОЗРОБКИ АВТОРСЬКОГО ОПИТУВАЛЬНИКА «ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ФОРМУВАННЯ МЕДІАКУЛЬТУРИ»

Стаття присвячена опису та обґрунтуванню процедури розроблення авторського опитувальника дослідження соціально-психологічних механізмів формування медіакультури підлітків із інтернет-захопленості. Окреслено проблематику вивчення медіакультури, перелічено основні методи діагностики медіакультури та медіаграмотності. Роз'яснено ключову дослідницьку мету необхідності розроблення такого типу методичного інструментарію. В публікації описано послідовні етапи розроблення опитувальника, який включає такі кроки, як: 1) теоретичний аналіз методик і концептуальних підходів, де досліджується дія виділених нами соціально-психологічних механізмів, 2) відбір критеріїв прийнятних для дослідження соціально-психологічних механізмів формування інтернет-медіакультури, 3) добір лексичних одиниць для конструювання тверджень авторського опитувальника на основі обраних критеріїв. Обґрунтовано процедуру теоретичної валідності інструментарію, роз'яснено його практичну ефективність. Описано концептуальну модель складників медіакультури та груп соціально-психологічних механізмів, що забезпечують її функціонування. Із використанням методу фокус груп емпірично виділено індикатори, на основі аналізу яких виявлено групи механізмів формування інтернет-медіакультури підлітка. Представлено перелік продуктивних груп механізмів, які вказують на високий рівень розвитку медіакультури та означуються нами як виявлені змінні. До їхнього числа було віднесено такі механізми, як рефлексія, критичне сприйняття, автономізація. Групу механізмів непродуктивного спрямування, які вказують на низький рівень медіакультури підлітка та означуються нами як запропоновані змінні, склали рефлекторність (автоматизм), імпульсивність, зараження, навіювання, наслідування, мережева ідентифікація, мережева інтеріоризація. Здійснено детальний опис операціоналізації змінних, який передбачає підбір адекватних лексичних одиниць на основі аналогії з існуючими методами діагностики та теоретичними дослідницькими концепціями. Подано процедуру апробації опитувальника, яка пройшла за участі 103 учнів однієї із ЗОШ м. Києва віком 11–15 років. Описано результати факторного аналізу та надано характеристику 11 утвореним факторам. Здійснено перевірку внутрішньої та ретестової надійності опитувальника. Наведено повний перелік тверджень опитувальника відповідно до закладених у діагностичному інструменті шкал.

Ключові слова: *соціально-психологічні механізми формування, методи діагностики, авторський опитувальник, індикатори, валідність дослідження.*

Постановка проблеми. Проблема дослідження медіакультури налічує тривалу історію та характеризується різноманітними теоріями, зокрема такими, як: культурологічна, естетична, практична, ідеологічна тощо. Однією з найбільш ефективних теорій формування медіакультури особистості в умовах українського суспільства прийнято вважати теорію розвитку критичного мислення Л. Мастермана. Більшість теорій дослідження медіакультури, медіаосвіти та медіаграмотності орієнтована на вимірювання якісних аспектів медіакультури. В центрі запропонованого нами дослідження є медіакультура підлітка, захопленого Інтернетом, для якого інтернет-середовище не лише відіграє роль альтернативного джерела соціалізації, але й набуло надціннісного значення. Це, у свою чергу, призводить до зниження орієнтації такого підлітка в інформаційному просторі та становлення низького рівня медіакультури, який не сприяє гармонійному формуванню молодої особистості. Все це зумовлює необхідність поряд із продуктивними механізмами вивчати дію непродуктивних механізмів, що супроводжують соціально-психологічну взаємодію інтернет-захопленого підлітка з мережею в процесі стихійного формування його інтернет-медіакультури.

Наявні сьогодні методики вимірювання медіакультури (А.В. Федоров, Н.Б. Череповська, Л.А. Найдьонова) опосередковані процесом сприйняття інформації, що передбачає оцінку якості роботи підлітка та способів когнітивної обробки медіаконтенту, знання історії та теорії

© Стрільчук О. В., 2019

медіа. Об'єктом дослідження виступають переважно традиційні форми медіа та частково інтернет-простір.

Мета статті – представлення і обґрунтування опитувальника «Соціально-психологічні механізми формування медіакультури підлітка з інтернет-захопленістю».

Специфіка розроблення опитувальника полягала у прикладному контексті його застосування. Основним завданням виступало дослідження особливостей реалізації соціально-психологічних механізмів формування медіакультури інтернет-захопленого підлітка з метою розроблення експериментальної програми. Відповідно до цього вивчення дії механізмів відбувалося у взаємозв'язку з діагностикою ступеня захопленості підлітка Інтернетом, проведеною раніше.

Обґрунтування валідності методики. Відсутність необхідного інструментарію авторського опитувальника діагностики потребувала процедури детального обґрунтування теоретичної валідності. Роз'яснення процедури відбору досліджуваних змінних та їхньої подальшої операціоналізації відбувалося згідно з вимогами до розроблення методик шляхом виділення індикаторів, які фіксують прояви досліджуваних нами якостей [2, с. 81; 3, с. 27]. Практичну ефективність запропонованого опитувальника планується довести виявленням статично значимих зв'язків результатів діагностики з величиною досліджуваного нами показника (рівень інтернет-захопленості підлітків), а потім побудувати на цьому зв'язку концепцію психологічного втручання (програма формування медіакультури підлітків з інтернет-захопленістю) [3, с. 140]. Аналіз останніх досліджень проблеми медіакультури особистості дав змогу виділити такі основні критерії її діагностики, як критичне та аналітичне сприйняття, рефлективність, творче сприйняття медіа, автономність позиції стосовно медіаконтенту [10; 14]. Ми можемо означити їх як виявлені змінні з вимірювання психологічних механізмів формування медіакультури та включити в розроблення авторського опитувальника.

Отже, процедура розроблення опитувальника дослідження механізмів формування медіакультури передбачала такі завдання:

1) Теоретичний аналіз методик і концептуальних підходів, де досліджується дія виділених нами соціально-психологічних механізмів.

2) Відбір критеріївЮ прийнятних для дослідження соціально-психологічних механізмів формування інтернет-медіакультури.

3) Добір лексичних одиниць для конструювання тверджень авторського опитувальника на основі обраних критеріїв.

4) Формування структури опитувальника

Для виокремлення соціально-психологічних механізмів формування медіакультури підлітка, захопленого Інтернетом, ми вдалися до таких кроків:

– теоретичний аналіз поняття інтернет-медіакультури, його подальше розгалуження на окремі складники, функціонування яких забезпечується низкою соціально-психологічних механізмів;

– емпірична перевірка, які з виділених соціально-психологічних механізмів беруть участь у становленні та формуванні медіакультури підлітка.

Згідно із запропонованою нами моделлю дослідження ми розділяємо медіакультуру підлітка на стихійну та сформовану, а механізми, які беруть участь в її становленні та формуванні, на дві групи: продуктивного та непродуктивного спрямування. Однією з основних гіпотез нашого дослідження є те, що ступінь активізації непродуктивних механізмів медіакультури зростає з рівнем інтернет-захопленості. Фінальною метою дослідження є окреслення напрямів розроблення програми медіакультури, яка базуватиметься не лише на принципах розвитку конструктивного аспекту взаємодії з Інтернетом, але й виявлення деструктивного.

Проведений аналіз феномена медіакультури дав змогу зробити висновок, що дослідження сучасної медіакультури в Інтернеті перестає бути вивченням лише особливостей споживання інформації індивідом, а охоплює комплекс соціально-психологічних зв'язків віртуального середовища, які безпосереднім чином впливають на її засвоєння та подальше поширення.

Послуговуючись наданим нами раніше визначенням медіакультури, ми розділяємо її на такі складники: сприйняття, взаємодія соціалізація. Вступаючи в соціально-психологічну взаємодію з інтернет-середовищем, підліток сприймає контент, засвоює його в певний спосіб і в певному вигляді та здійснює обмін культурними одиницями з іншими учасниками мережі.

Методом подальшого розгалуження було виділено групи механізмів, які забезпечують функціонування перелічених процесів. Схематично застосовуваний нами алгоритм можна зобразити так (рис. 1).

Основною метою нашого дослідження є виявити, які соціально-психологічні механізми беруть участь у формуванні та становленні медіакультури підлітка та яким чином вони впливають на її характер та якість в інтернет-середовищі. Із запропонованого переліку необхідно виділити ті, які максимально відображають процес становлення та формування медіакультури та не дублюють функції одне одного.

Спираючись на методи якісного дослідження, ми провели три фокус-групи чисельністю 10–15 осіб кожна, вік двох груп учасників становив 12–14 років, третьої – 15–16. Протоколи

Рис. 1. Групи механізмів, які забезпечують функціонування перелічених процесів

отриманих даних із фокус-групи були проаналізовані із застосуванням методу контент-аналізу на предмет найпопулярніших серед підлітків видів інтернет-діяльності (визначення семантичного поля) та особливостей діяльності підлітків в його межах для виявлення індикаторів соціально-психологічних механізмів, що супроводжують таку діяльність. В результаті аналізу даних ми отримали наступний перелік індикаторів: дивлюся багато відео, підписуюся на канали, слідкую за друзями в Інтернеті, популярними особами (блогерами, зірками шоу-бізнесу), повторюю чиюсь поведінку, підхоплюю популярні тенденції. коригую фото, розміщую багато фото, сприймаю, аналізую, просто читаю, висловлюю свою думку, граю в ігри, довіряю певним джерелам, маю на все свою думку, здійснюю покупки, пишу коментарі, вступаю в суперечки, захоплююсь (зірками, блогерами), ставлюся байдуже, розділяю погляди, приєднуюсь до думки інших, інколи займаюсь цькуванням. Застосовуючи аналітичний підхід, ми виокремили такі групи механізмів, що супроводжують дію цих індикаторів. Перша група містила виявленні змінні та ідентифікувалась як «продуктивні механізми»: рефлексія, критичне сприйняття, автономізація[1]. Друга група відображала запропоновані змінні та визначалась як «непродуктивні механізми»: рефлекторність (автоматизм), зараження, навіювання, наслідування, імпульсивність стереотипізація, ідентифікація та інтеріоризація.

Процедура конструювання авторського опитувальника на дослідження соціально-психологічних механізмів формування медіакультури підлітків, захоплених Інтернетом.

Як уже було зазначено раніше, використання методик із дослідження медіаграмотності не охоплює широкий спектр культурних соціально-психологічних особливостей, зумовлених взаємодією підлітка з інтернет-середовищем і не дасть нам змоги дослідити непродуктивний складник становлення медіакультури такого підлітка.

Якщо зробити загальну класифікацію психодіагностичних методик, то їх умовно можна розділити на психологічні, які досліджують особистість та її якості, та соціально-психологічні, що досліджують особливості міжособистісної та міжгрупової взаємодії індивідів.

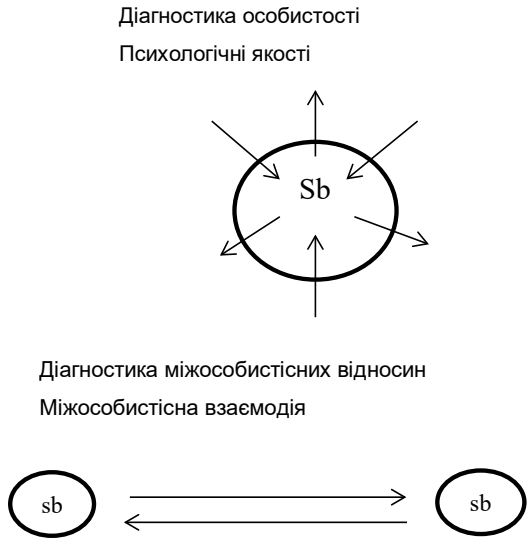

Рис. 2. Особливості традиційних методів діагностики

[1] Важливо зауважити, що обрані нами механізми за своєю суттю мають більш психологічний характер, але в умовах взаємодії набувають соціально-психологічного змісту.

Коли мова йде про формування медіакультури в інтернет-середовищі, найважливішим аспектом виступає те, що особистість (підліток) взаємодіє не із сукупністю реальних об'єктів і суб'єктів, а з формами їхньої інтерпретації. У цьому випадку вивчення соціально-психологічних механізмів набуває іншого значення. Численні дослідження особливостей Інтернету свідчать про суттєві відмінності між соціально-психологічною діяльністю особистості та її віртуальною активністю. Особливо, коли мова йде про мережеву ідентичність (Янг, Лучінкіна, Войскунський, Жичкіна, Девіс). Соціально-психологічна активність підлітка спрямована не на інших суб'єктів взаємодії, а на інтернет-середовище як посередника між ними. Відповідно до цього ми не можемо дослідити дію вказаних механізмів класичними методами, спрямованими на психодіагностику міжособистісної взаємодії, які передбачають також оцінку об'єктивних емоцій і психофізіологічних аспектів взаємодії.

Вище було проаналізовано особливості взаємодії підлітка із семантичним полем мережі для виокремлення соціально-психологічних механізмів, які забезпечують таку взаємодію та безпосередньо беруть участь у формуванні медіакультури підлітка, захопленого Інтернетом. Перед нами стояло завдання добору відповідних емпіричних індикаторів на рівні якісних критеріїв дослідження, які би відображали виділені нами змінні. З метою операціоналізації запропонованих змінних нами був здійснений теоретико-методологічний аналіз методів діагностики та теоретичних концепцій дослідження виділених нами соціально-психологічних механізмів.

З огляду на те, що ми досліджуємо непряму соціально-психологічну взаємодіє суб'єктів та об'єктів дослідження, в процесі конструювання опитувальника не завжди була можливість запозичення прямих тверджень. З огляду на це найбільш прийнятним методом послужив відбір, до яких добиралися лексичні одиниці, придатні для формулювання нових тверджень.

Таблиця 1

Алгоритм формулювання тверджень опитувальника

Перелік виявлених соціально-психологічних механізмів	Досліджувані методики	Добір критеріїв для дослідження соціально-психологічних механізмів формування інтернет медіакультури	Лексичні одиниці-індикатори для формування тверджень авторського опитувальника
Рефлексивне сприйняття	Методика діагностики рефлексивності А.В. Карпова [7]. Методика рівня вираженості і спрямованості рефлексії М. Гранта [там само]	Довго обдумувати, подумки планувати, подумки повертатись до, ставати на місце іншого, уявляти кінцеву ціль, змальовувати в деталях, подумки продовжувати, розмірковувати, дослуховуватись, контролювати, бути схильним до самоаналізу	Завжди обдумую для чого, Я помічаю, неодноразово замислююсь, розумію, доводиться думати над, я відстежую
Рефлекторне сприйняття		Висловлювати перше, що прийшло в голову, рідко задумуватись, вчиняти не задумуючись, не цікавитись думкою інших	Для мене немає значення, не важливо, що, нікому не цікаво, довіряю усьому, ніколи не замислююсь, не бачу необхідності аналізувати
Критичне сприйняття	Тест на оцінку критичного мислення Ю.Ф. Гущина [4]. Оцінка критичного мислення Вотсона-Глейзера [15]. Адаптований тест критичного мислення Л. Старки [1].	Аналізувати, оцінювати, інтерпретувати, робити висновки, пояснювати	Різноманітність думок заважає виділити істинну, піддаю критиці, звертаюся до різних джерел, піддаю сумніву, лише ті, кому довіряю, оцінюю небезпеки, розрізняю неправдиві повідомлення
Автономізація	Діагностика перцептивно-інтерактивної компетентності (модифікація Н.П. Фетіскіна), шкала соціальна автономність, соціальна адаптивність [12] Аналіз теорій соціально-психологічної взаємодії та соціально-психологічного впливу (Андрєєва, В.В. Москаленко, Орбан-Лембрик, Н. Геген тощо)	Дотримуватись власної думки, бути незалежним у поглядах, покладатись на власні переконання	Не піддаюся на чужі заклики, байдужа популярність блогерів, користуюсь лише через необхідність, я не згоден, я переконаний, що (…)
Наслідування імітація)		Наслідувати, уподібнюватись, повторювати	Наслідувати когось, слідувати за тим, що популярне
зараження		Азарт, підхоплювати, емоційно реагувати	Роблю щось, коли роблять усі
Навіювання		Пасивно засвоювати, некритично сприймати	Як лексичні одиниці індикаторами сугестії виступають індикатори рефлекторного сприйняття
Імпульсивність	Оцінка вольових якостей підлітка [11 с. 280]	Діяти під впливом певного настрою, легко захоплюватись	Регулярно оновлюю, додаю всіх до друзів, роблю необдумані вчинки в мережі
Керованість (регуляція)		Завжди доводити до кінця	Розумію, як важко відстежити час в Інтернеті

Закінчення таблиці 1

Перелік виявлених соціально-психологічних механізмів	Досліджувані методики	Добір критеріїв для дослідження соціально-психологічних механізмів формування інтернет медіакультури	Лексичні одиниці-індикатори для формування тверджень авторського опитувальника
Інтеріоризація	Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості (Фетіскин, Козлов, Мануйлов) [12] Діагностичний аналіз інтернет-діяльності школярів для виділення ключових інтернет-цінностей, популярних серед сучасних підлітків	Запропонована класифікація «інтернет-цінностей», відібраних на базі теоретично-методологічного аналізу: Популярність Комерційний успіх Загальне визнання Домінування над кимось Зовнішня самопрезентація Індиферентність (байдужість) Легкість досягнень	Інтернет як середовище реалізації, можливість «презентувати» себе, бажання самоствердитись ображаючи (цькуючи когось), провокативна поведінка, можливість змусити захоплюватись собою, перспектива досягнення швидкого успіху
Мережева ідентифікація	Аналіз теоретичних досліджень формування соціальної. Феномен пред'являючої ідентичності (Р. Фогельсон) та політики ідентичності (І. Гофман) [13, с. 56; 5] Аналіз досліджень формування ідентичності в інтернет-просторі Іванків, Лучінкіна [6; 8]	Ототожнювати себе з кимось (чимось), самовизначатися щодо чогось (до іншого), усвідомлювати належність, самопозначуватись у певному середовищі	Асоціюю себе з кимось, відчуваю захоплення кимось, надаю перевагу певному середовищу перебування

В результаті було сформовано опитувальник, який містив 68 оцінних тверджень за п'ятибальною шкалою Ліккерта. Розроблений текст опитувальника пройшов апробацію на 103 учнях ЗОШ м. Києва віком 11–15 років.

Здійснений на основі отриманих результатів факторний аналіз методом аналізу головних компонент і за допомогою Варімакс обертання із нормалізацією Кайзера виявив 11 факторів, на яких випало 54,7 % дисперсії (коефіцієнти КМО = 632, Барлета = 000). Число утворених факторів можна пояснити значною кількістю змінних, що мали бути виміряні в процесі дослідження.

Перший фактор *«наслідування, зараження, імпульсивність»* (10,83) об'єднав ознаки швидкості та регулярності реакції підлітків на стимули мережі, підхоплення та наслідування популярних тенденцій та інших користувачів в Інтернеті.

Другий фактор *«мережева інтеріоризація»* (7,47) описує те, яким чином в оцінках підлітків відображається інтернет-середовище як джерело задоволення їхніх потреб і рівня домагань.

Третій фактор *«автономізація»* (6,43) утворили твердження, які описують можливість підлітка зайняти альтернативну позицію щодо масових соціальних тенденцій.

Четвертий фактор *«рефлексивне сприйняття»* (5,22) відображає здатність до спостереження і рефлексивної оцінки власної ролі в інтернет-просторі, можливості оцінювати характер та мету прихованих медіавпливів.

П'ятий фактор *«мережева ідентифікація»* (4,60) утворюють ознаки, які описують мережеві образи та мережеве середовище, з якими себе ототожнює підліток.

У шостий фактор *«критичне сприйняття»* (3,98%) об'єдналися твердження, які відображають здатність підлітка критично сприймати та аналізувати медіаконтент.

Сьомий фактор *«прогностична рефлексія»* (3,68%) вказує на здатність до прогностичної оцінки майбутніх наслідків від власних дій в Інтернеті.

Твердження, які інтерпретуються нами як спосіб автоматичного сприйняття медіаконтенту, об'єдналися у восьмий (3, 39%) та дев'ятий (3,24%) фактори – «рефлекторне сприйняття»

Десятий фактор (3,02%) – «зараження» – відображає здатність підхоплювати та реагувати на певні форми поведінки в Інтернеті.

Одинадцятий фактор *«соціальна рефлексія»* (2,80%) утворили твердження про можливість підлітків відображати мотиви інших учасників мережі.

Отже, в остаточному варіанті опитувальник об'єднав у собі 9 шкіл і містив 57 тверджень (табл. 2):

Ключ до опрацювання опитувальника. Результати діагностики запропонованим нами методом оцінюються на предмет утворення прямих кореляційних зв'язків між зростанням рівня захопленості та ступеня активізації непродуктивних механізмів становлення медіакультури підлітка.

Перевірка методики на внутрішню надійність. Для цієї перевірки використовувався статистичний метод опрацювання даних – «метод альфа Кронбаха». Показник «α» – ступінь відображення тими самими показниками різних характеристик. Чим більш наближеним є показник «α» до одиниці, тим більш надійною є методика чи окрема її шкала. Статистичний аналіз показав, що загальний показник Альфа становить 0,8, що вказує на високий рівень внутрішньої надійності.

Таблиця 2

Шкала	Твердження опитувальника
1. Рефлексивне сприйняття	2. Я завжди обдумую, для чого я розміщую фото, пости та відео в Інтернеті. 12. Я помічаю, як шукаючи якийсь товар в Інтернеті, мені пропонують його рекламу на всіх сторінках. 18. Я неодноразово замислювався, що все в Інтернеті побудовано так, щоб максимально залучити користувача. 20. Я розумію, чому одні відео на YouTube популярніші за інші. 26. Я неодноразово замислювався, завдяки чому найвідоміші блогери стали такими популярними. 30. Мені доводилось думати над тим, чи вплине на мене у майбутньому надмірна захопленість відеоіграми. 40. Я помічаю, як Youtube формує відеоряд за моїми вподобаннями. 43. Я довго обдумую наперед, чи варто мені щось розміщувати чи писати в Інтернеті. 45. Я завжди розумію, яку мету переслідують ті, хто створює інформацію. 52. Я помічаю, як усе більше залишаю особистої інформації про себе в Інтернеті. 58. Я завжди розумію, з якою метою я звертаюсь до інформації в Інтернеті (дивлюсь певні відео, читаю інформацію, спілкуюсь). 65. Я завжди розумію, яку мету переслідують ті, хто створює інформацію.
2. Критичне сприйняття	10. Через різноманітність думок в Інтернеті мені важко виділити істинну. 16. Більшість повідомлень у Мережі я стараюсь сприймати критично. 48. Я звертаюсь до різних джерел, щоб перевірити отриману інформацію. 54. Я сумніваюсь у достовірності деяких фактів в Інтернеті. 60. Я додаю до своїх друзів лише тих, кого знаю або тих, кому довіряю. 61. Потрапити на відео, яке знімають мої однолітки, мені видається небезпечним. 62. Мені часто вдається розрізняти неправдиві повідомлення.
3. Рефлекторне сприйняття	13. Для мене взагалі немає значення, правдива це інформація чи «фейк», від цього все одно нічого не зміниться. 19. Неважливо, що люди говорять в Інтернеті, важливо, що є можливість висловити свою думку. 21. Інформація, залишена про себе в Інтернеті, насправді нікого не цікавить. 22. Я довіряю всій інформації в Інтернеті. 24. Я ніколи не замислювався, чому я надаю перевагу тим чи іншим відео на YouTube, мені просто цікаво і все. 39. Для підвищення рейтингу власної сторінки варто додавати до своїх друзів усіх, хто надсилає запит. 46. Навіщо відшукувати правду серед купи «інформаційного сміття», краще не вірити всьому і одразу. 63. На мою думку, немає необхідності постійно аналізувати знайдену в Інтернеті інформацію, я просто щось читаю і дивлюсь для власного задоволення.
4. Автономізація	4. Мені абсолютно байдуже до популярних блогерів, без Інтернету вони нічого не варті. 29. Мені багато в чому не подобається сучасне інтернет-суспільство. 35. Комп'ютерні ігри – це штучно створений світ, який не несе жодної цінності. 50. Мене дратують заклики в соціальних мережах постійно щось писати чи оновлювати інформацію про себе. 59. Я зареєструвався (-лась) в соціальних мережах вимушено, лише через необхідність спілкуватись з однолітками. 66. Мені здається, що соціальні мережі та інтернет-сервіси створені лише для того, щоб маніпулювати людьми.
5. Імпульсивність	6. Я регулярно оновлюю свій статус у соціальних мережах. 7. Я часто робив в Інтернеті необдумані покупки. 15. Я б частіше робив в Інтернеті покупки, якби в мене було більше фінансових можливостей. 32. Для мене важливо якомога найшвидше розмістити інформацію в Інтернеті.
6. Наслідування	9. Я вважаю, щоби бути успішним серед однолітків, необхідно когось наслідувати в Інтернеті. 23. Я не розміщую свої фото в мережі, попередньо не застосувавши «фільтрів». 64. Для збільшення популярності власного блогу інколи варто йти на екстремальні вчинки. 67. Я завжди переглядаю найпопулярніші в Інтернеті відео.
7. Зараження	8. Я прагну, щоб у моєї сторінки в соціальних мережах було найбільше «фоловерів» серед однолітків. 11. Я підписаний на велику кількість інтернет-блогів (або YouTube-каналів). 28. Мені доводилось брати участь у різноманітних «челенджах».
8. Інтеріоризація	1. Для мене Інтернет – це те середовище, де я можу реалізуватись краще, ніж у реальному житті. 42. Соціальні мережі дають змогу справити яскраве враження про себе, і я користуюсь цією можливістю. 44. Інколи корисно займатись інтернет-цькуванням для підвищення самооцінки. 51. Немає нічого поганого в тому, щоб займатися тролінгом в Інтернеті, це принаймні кумедно. 53. Я часто роблю селфі та викладаю його в Мережу, бо мені приємно, що мною захоплюються інші. 56. Я думаю, що завдяки Інтернету отримати все і одразу значно простіше, ніж це було раніше.
9. Ідентифікація	14. Інколи я думаю, що краще бути героєм комп'ютерної гри, ніж тим, ким я є насправді. 17. В мене є персонажі з Інтернету, з якими я себе асоціюю. 36. Люди, які стали популярними завдяки YouTube, викликають у мене захоплення. 49. Єдине, що варте уваги в Інтернеті, – це онлайн-відеоігри. 55. Найцікавіше для мене в Інтернеті – це переглядати відео на Youtube.
10. Індикатор керованості	

Перевірка опитувальника *на ретестову надійність.* Нами було проведено порівняння показників попереднього та повторного дослідження цієї групи респондентів за допомогою U-критерію Манна-Вітні. Значимих відмінностей між двома замірами, які відбулися з інтервалом у шість місяців як за виділеними шкалами, так і за окремими пунктами методики, виявлено не було.

Висновки. Отже, проблема дослідження медіакультури як окремого аспекту дослідження інтернет-захопленості є досить новою в Україні. Діагностика рівня медіаграмотності як форми роботи з медіаповідомленнями в Інтернеті не дасть змоги скласти цілісне уявлення про те, на що варто звернути увагу в розробленні програм розвитку медіакультури таких підлітків. Вивчення медіакультури охоплює більше коло дослідницьких проблем з урахуванням мережевої реалізації підлітка в Інтернеті та тих процесів, що її супроводжують. Поряд із діагностикою продуктивного складника формування медіакультури нашим завданням стоїть вивчення активності непродуктивних механізмів: розвиваючи ефективні форми роботи з медіатекстами, варто розвивати здібності до виявлення деструктивних впливів мережі. Запропонований у публікації опитувальник, на нашу думку, відображає поставлені нами дослідницькі завдання та може виступати повноцінним інструментом дослідження соціально-психологічних механізмів формування медіакультури інтернет-захоплених підлітків.

Література:

1. Адаптований тест критичного мислення Л. Старкі. URL: http://psydilab.univer.kharkov.ua/index.php/uk/rezultaty-raboty-2/128-razrabotka-modifikatsiya-i-adapt/test-kritichnogo-mislennya-l-starki/129-adaptirovannyj-test-kriticheskogo-myshleniya-l-starki (дата звернення: 27.01.2019).
2. Акимова М.К. Психологическая диагностика : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 304 с.
3. Бодалев А.А. Столин В.В. Аванесов В.С. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 440 с.
4. Гущин Ю.Ф., Смирнова Н.В. Оценка уровня развития критического мышления учащихся : сайт. URL: http://psyhoinfo.ru/ocenka-urovnya-razvitiya-kriticheskogo-myshleniya-uchashchihsya (дата звернення: 18.10.2018).
5. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. Москва : Канон Прес-Ц, 2000. 304 с.
6. Іванків І.І. Моделі розвитку ідентичності підлітка в умовах кіберсоціалізації. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН. 2016. Вип. 33. С. 194–205.
7. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методики её диагностики. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 5. С. 45–50.
8. Лучинкина А.И., Юдеева Т.В. Психологически е аспекты девиантной интернет-социализации личности. *Научный альманах. Психологические науки.* 2015. № 8 (10). URL: http://ucom.ru/doc/na.2015.08.1535.pdf (дата звернення: 12.10.2017).
9. Череповська Н.Б. Візуальна медіакультури: розвиток критичного мислення і творчого сприйняття : методичні рекомендації. Київ : Міленіум, 2014. 116 с.
10. Найдьонова Л.А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу. : підручник для слухачів системи післядипломної педагогічної освіти. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2015. 244 с.
11. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Москва : Юрайт, 2014. 412 с.
12. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва, 2002. 339 с. С. 165.
13. Шнейдер Р. Психология идентичности : учебник и практикум для бакалавраты и магистратуры. Москва : Юрайт, 2019. 328. с.
14. Череповська Н.Б. Візуальна медіакультури: розвиток критичного мислення і творчого сприйняття : методичні рекомендації. Київ : Міленіум, 2014. 116 с.
15. Watson Glaser Critical Thinking Appraisal. : сайт. URL: https://www.assessmentday.co.uk/watson-glaser-critical-thinking.htm (дата звернення: 20.10.2018).

Strilchuk O. V. The descriptive analysis of the authorial questionnaire "The research of socio-psychological mechanism of the Internet media culture forming" developing

The article is devoted to the description and justification of the questionnaire development procedure. The questionnaire is directed on the research of socio-psychological mechanisms of the internet addicted adolescences' media culture forming process. It were outlined the problems of media culture researching and were counted the main methods of media culture and media literacy. There was explained the main researching goal of the questionnaire development in the article. There were also described the main stages of questionnaire designing. The first step was based on the theoretical analysis of the methods and conceptual approaches where the action of highlighted mechanisms had been investigated. The second one was devoted to the selection of the appropriate criterions for the researching the socio-psychological mechanisms of media culture forming. The third step included matching the lexical units for the designing the questionnaire formulations considering the chosen criterion. There was grounded the theoretical validity of the methodological instrument,

we also explained its practical effectivity. It was described the conceptual model of the media culture parts and the groups of the socio-psychological mechanism which provide its functioning. Using the focus-group method we selected the empirical indicators which point the list of socio-psychological mechanisms that take place in the process of Internet media culture forming. It was presented the mechanisms which were considered to be as identified variable they were responsible for the high level of the media culture and were called productive ones. Those are such as reflection, critical perception, autonomy. The group of unproductive mechanisms was considered to be as proposed variable. They point to the low level of adolescents Internet media culture and included such mechanisms as reflexivity (automatically perception), impulsiveness, infection, following, suggestion, network identification, network interiorization. It was also done the detailed description of the variable's operationalization using the analogy with diagnostic methods which have been already existed and the other scientific researches. Then the appropriate lexical units were picked up to them. In the issue it was shown the procedure of the questionnaire approbation which took place in the Kyiv schools and reached 103 pupils the age of 11–15 years old. There were described the results of the factor analysis and was done a characteristic of the each created factor. There were demonstrated the results of the inner and the re-test validity checking. The whole list of the questions was presented according to the scales which laid in the questionnaire structure.

Key words: *socio-psychological mechanism of forming, diagnostic methods, authorial questionnaire, indicators, operationalization, validity of the research.*

УДК 159.942
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.33

О. В. Федорук
аспірантка кафедри соціальної психології та психології розвитку
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ІНДИКАТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МЕНЕДЖЕРІВ ІТ-КОМПАНІЙ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

У статті обґрунтовано застосування індикаторів дослідження емоційного інтелекту у менеджерів ІТ-компаній у тих межах, які передбачає постмодерністське тлумачення завдань, принципів та функцій сучасного менеджменту. Це обґрунтування здійснено на базі аналізу постмодерністського погляду на нову соціальність, який постулює емоційну компетентність в якості безумовно необхідної базової підстави професійної діяльності сучасних управлінців.

Розглянуто праці науковців, таких як Б. Гройсберґа, Б. Рейвена, Д. Френсіса, Дж. Френча, М. Вудкона, Д. Ґоулмана, Р. Бояціса та інших, кожен із яких виділяв власні якості менеджера та працював у межах позитивістського підходу.

Взявши до уваги опрацьовані матеріали та специфіку ІТ-компаній, яка полягає в тому, що вони працюють на фронтирі тієї комунікації, яка нині визначається парадигмою постмодерної ризоми, зроблено висновок, що фронтально-позитивістська методологія менеджменту є мало придатною для дослідження управлінських практик в ІТ-компаніях та надзвичайно актуалізує застосування для таких досліджень теоретичних напрацювань у сфері емоційного інтелекту та принципів емоційної компетентності.

На основі аналізу професійної діяльності менеджера було визначено критерії ефективного менеджменту ІТ-компанії з точки зору емоційної компетентності: самоусвідомлення, самоконтроль, адаптація, самомотивація, самоефективність. Кожному критерію дано обґрунтування, визначено маркери дослідження, а також складено функціональний перелік індикацій (методів та прийомів дослідження) емоційного інтелекту в інформантів (менеджерів ІТ-компаній, які братимуть участь у дослідженні).

Створено перелік та стислий опис тих психологічних дослідницьких прийомів, які дозволяють визначити змістове наповнення індикацій емоційного інтелекту, серед яких: прийом семантичного диференціалу, копінг-тест Р. Лазаруса, методика визначення фрустраційної толерантності С. Розенцвейґа, методика доповнення (close procedure), заснована на експериментах В. Тейлора, методика, базована на опитувальній пропозиції «SACS» (Стратегії опанування стресових ситуацій) С. Хобфолла, асоціативний експеримент (associative experiment).

Зроблено висновок про те, що виявлення індикаторів дослідження емоційного інтелекту серед менеджерів ІТ-компанії, полягає в тому, що такі індикатори мають своїм епістемним джерелом відповідні фактори (критерії) емоційного інтелекту та, відповідно, модальності емоційної компетентності.

Ключові слова: *емоційний інтелект, емоційна компетентність, фронтально-позитивістський підхід, самоусвідомлення, самоконтроль, адаптивна індикація, самомотивація, самоефективність.*

Постановка проблеми. Теорія емоційного інтелекту (ЕІ), яка дозволяє визначити як загальні, так і спеціальні (галузеві) критерії емоційної компетентності (ЕК) особистості, дає досліднику можливість сформувати та застосувати на практиці ефективну модель визначення ключових якостей сфери менеджменту та управління, в якій наявність та рівень ЕК визначає успішність професійної комунікації, здатність застосувати лідерський потенціал особистості, проявити організаторські якості щодо всього комплексу фахових завдань, що виникають під час здійснення управлінської функції.

Для визначення індикаторів дослідження ЕІ у менеджерів, зокрема у менеджерів ІТ-компаній, необхідно чітко означити **якості менеджера** як певну сукупність стійких та відтворюваних психологічних модальностей (характеристик, маркерів), які відіграють вирішальну роль у реалізації особистістю управлінської функції.

Існують дослідження, які актуалізують питання професійно важливих якостей менеджерів у класичному трактуванні менеджменту. Проте нова соціальна постмодерна реальність вимагає від особистості менеджера нових компетентностей.

Як ми вказували у статті «Досвід проекції досліджень емоційного інтелекту на проблему формування професійної компетентності управлінців», у ситуації постмодерну «на перший план актуальності вийшла вимога індивідуального «емоційного підпису» як іманентної підстави для самобутньої та суспільно визнаної присутності в бутті. Емоції стають важливими маркерами, що визначають параметри особистості, групову ідентичність, персональний вибір, соціальну позицію.

© Федорук О. В., 2019

Відповідно, рівень професійної компетентності та буттєвої ефективності тих людей, які працюють в сфері комунікації, стає напряму залежним від їхньої здатності орієнтуватися в різноманітних проявах емоцій, керувати своїм та чужими емоційними станами та вміти генерувати колективні емоційні модуси, необхідні для досягнення проектної мети» [11, с. 131].

Проте результати щодо прогностичних критеріїв індикаторів дослідження емоційного інтелекту в менеджерів ІТ-компаній у науковій літературі представлені доволі фрагментарно. Тому **мета статті** полягає в обґрунтуванні індикаторів дослідження емоційного інтелекту в менеджерів ІТ-компаній у межах постмодерністського тлумачення менеджменту.

Завдання статті – окреслити трактування менеджменту в умовах нової соціальності; на основі постмодерністського трактування менеджменту визначити індикатори дослідження емоційного інтелекту менеджерів ІТ-компаній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблем, показав, що такі науковці, як Б. Гройсберг, Б. Рейвен, Д. Френсіс, Дж. Френч, М. Вудкон та інші, виділяють професійні якості менеджерів у межах позитивістського підходу та спиралися на владно-інструментальні проекції діяльності менеджера. На емоційну компетентність у діяльності менеджера орієнтувалися Д. Ґоулман, Р. Бояціс, Е. МакКі, А. Лінн.

Методи дослідження: міждисциплінарний аналіз і синтез філософської, психологічної, соціологічної, культурологічної літератури з проблем дослідження; порівняння, систематизація, узагальнення, інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів.

Виклад основного матеріалу. Якості менеджера характеризуються як складні комплексні психологічні модальності, на формування та розвиток яких впливає значна кількість взаємопов'язаних та не завжди епістеміологічно локалізованих факторів, таких як умови діяльності, світогляд, базові параметри освіти та виховання особистості, її структура, спрямованість досвіду, вроджені та набуті таланти, характер та здатність до емоційного контакту, включно зі здібністю емпатії та спроможністю оперативно аналізувати поведінку окремих осіб, груп за інтересами та великих колективів.

Таке бачення професійних якостей менеджера підтримується практиками. Так, професор Гарвардської Школи бізнесу, спеціаліст із керування людським капіталом Б. Гройсберг в своєму дослідженні базових якостей сучасного управлінця спирається на досвід співробітників п'яти найвідоміших у світі рекрутингових компаній, які займаються підбором топ-менеджерів. Він виділяє сім базових якостей (навичок) сучасного лідера-менеджера:

1) лідерські здібності;
2) стратегічне мислення та керівництво;
3) технічні та технологічні навички;
4) уміння будувати стосунки та створювати команду;
5) уміння самопрезентації та комунікації;
6) керування змінами;
7) чесність (порядність) [5].

Перелік якостей менеджера, запропонований Б. Гройсбергом, є прикладом того, як позитивістська соціальна психологія, базові принципи якої сформувалися в умовах модерну, розглядає професійні якості менеджера. Ми бачимо, що зі семи якостей лише дві (уміння будувати стосунки та створювати команду; уміння самопрезентації та комунікації;) імпліцитно стосуються емоційного інтелекту (емоційної компетентності). При цьому особлива увага зазвичай приділяється комплексу «організаційних здібностей» (організаційних якостей), тобто вмінню вирішувати управлінські завдання: підбирати працівників, забезпечувати оперативне та стратегічне планування, здійснювати загальний та спеціальний контроль.

На організаційних здібностях, зокрема, робиться акцент у позитивістській моделі влади Д. Френча та Б. Рейвена, створеній ще в кінці 50-х – на початку 60-х рр. :

− легітимне (формальне) володіння владними повноваженнями;
− примушення (силування);
− позиція розподілювача ресурсів та винагород;
− експертна інтелектуальна позиція;
− особисті вміння та практичні досягнення, спроектовані на позицію авторитетності (вужче – на харизму, на кейс особистих прикладів та референтності) [16, с. 43].

Такий позитивістський та інструментальний погляди на якості менеджера фактично домінував у соціальних та психологічних дисциплінах аж до кінця XX ст., що, зокрема, розкрито та зафіксовано в посібнику для управлінців М. Вудкока і Д. Френсіса «Розкріпачений менеджер» (Mike Woodcock, Dave Francis The Unblocked Manager), переклад якого російською 1991 року став, у певному розумінні, базовим текстом для цілої низки підручників та посібників із менеджменту, виданих у наступне десятиліття на пострадянському просторі [4].

Фронтально-позитивістський підхід настійно підкреслював, якщо не абсолютизовував, інтелектуальну та імперативно-вольову складові частини в психологічному інструментарії менеджера та висував на другий план питання емоційного резонансу менеджера та керованого ним колективу.

Емоційна сфера в цьому підході сприймалася не лише як «бекґраунд», але й послідовно протиставлялася інтелектуальній сфері за світоглядною моделлю «порядок-хаос», в якій роль джерела «позитивної» впорядкованості надавалася, зрозуміло, інтелекту, а емоції стосувалися «негативних» проекцій хаосу. Проте на рубежі століть фронтально-позитивістський підхід до визначення індикаторів професійних якостей менеджера почав втрачати свої домінантні позиції під впливом теорій і практик EI та зрушення поглядів на управлінську діяльність із позиції оцінювання комунікативної та емоційної компетентностей менеджерів.

Одним із наукових досліджень, які сприяли переорієнтуванню уваги психологів та системологів із владно-інструментальної проекції діяльності менеджера на емоційну компетентність, стала книга Д. Ґоулмана, Р. Бояціса та Е. МакКі «Емоційний інтелект лідера», перше видання якої вийшло у 2002 році. У дослідженні пропонується системно-психологічне позиціонування (профілю) менеджера. Якщо М. Вудкок, Д. Френсіс та їх послідовники бачили управлінця як певну (можливо й критично важливу) ланку стрижневої або пірамідальної корпоративної системи, то автори системно-психологічного профілю менеджера розглядають управлінця вже крізь «ризомні» лінзи постмодернізму.

Постмодерністська увага до саморефлексії [7, с. 39] змістила акценти досліджень управлінської діяльності із зовнішньої репрезентації влади на смисли внутрішнього світу менеджера. Це резонує зі стрижневими постулатами теорії EI.

Так, зокрема, відома дослідниця EI А. Лінн зазначає: «Рівнем розвиненості соціальних навичок зазвичай визначаються відносини людини із зовнішнім світом, з іншими людьми. Хоча EI помітно впливає і на цю частину життя, набагато більше він пов'язаний із внутрішнім світом. Саме наш внутрішній стан визначає, як ми взаємодіємо із зовнішнім середовищем та на нього реагуємо. Таким чином, EI – це те, чим ми наповнені і як виявляємо себе назовні» [9, с. 57].

Одночасно нова, постмодерна, епоха поставила в авангард актуальності не стрижневі, а мережеві бізнес-структури. Відповідно, позиція менеджера стала розглядатися не з точки зору організаційних (ієрархічних) механізмів владної піраміди, а з точки зору компетентності та функційної самодостатності в тих «вузлах відповідальності», де відбуваються найбільш значущі та перспективні трансформації корпоративної та комунікаційної мереж. Таким чином, у парадиґмальному сенсі ключовими маркерами прогнозування професійної діяльності менеджерів є їхні лідерські якості. При цьому формат ефективного лідерства змістився з позицій організатора, експерта і контролера до позиції «розпорядника емоцій», коучера, тренера та порадника. Як зазначають автори теорії профілю менеджера, швидкі темпи змін вимагають від сучасних лідерів високого рівня усвідомлення себе і своїх вчинків, зібраності, зосередженості, здатності до переконань, співпраці, емпатії, наповненості енергією та вмотивованості. Саме такі якості дозволяють менеджеру відчувати ситуацію і людей уключених у неї [6, с. 9]. Існують численні дослідження, які доводять більшу ефективність лідерів із високим емоційним інтелектом [6, с. 71; 3, с. 170].

Специфіка IT-компаній полягає в тому, що вони працюють на фронтирі тієї комунікації, яка нині визначається парадигмою постмодерної ризоми. Себто, саме IT-компанії найдальше відійшли від ієрархічно-стрижневої (арборесцентної) моделі мислення, яка передбачає бінарну опозицію (чорне-біле, добро-зло). У IT-середовищі нині панують такі принципи ризомного мислення та ризомної комунікації, як горизонтальний зв'язок, неоднорідність, множинність, неозначувальний розрив (непаралельна еволюція). У цьому середовищі також актуальна декалькоманія, тобто перенесення структур більш архаїчних моделей мислення та поведінки на мапу постмодерної ризоми та перекодування смислів, пропонованих цими моделями на площину сучасного осмислення наріжних підходів до суспільних цінностей та пріоритетів соціальної комунікації [7, с. 361].

Усе це робить фронтально-позитивістську методологію менеджменту мало придатною для дослідження управлінських практик в IT-компаніях та надзвичайно актуалізує застосування для таких досліджень теоретичних напрацювань у сфері EI та принципів емоційної компетентності, критерії якої суголосні нестрижневим і неієрархічним модальностям епохи після модерну.

На основі аналізу професійної діяльності менеджера було визначено критерії ефективного менеджменту IT-компанії із точки зору емоційної компетентності. Емоційну компетентність ми визначили у вже згаданій статті «Досвід проекції досліджень емоційного інтелекту на проблему формування професійної компетентності управлінців» як доречну і в контексті даного дослідження, і в широкому розумінні переклад терміна EI (emotional intelligence) – сукупності навичок та здібностей особистості сприймати та інтерпретувати емоції інших людей, а також ефективно контролювати власні емоції, керувати ними й використовувати ці навички і вміння для комунікації та управлінської діяльності [11, с. 130].

Відповідно, основними критеріями є:

− самоусвідомлення (самосвідомість) – не лише здатність лідера-менеджера розрізняти емоційні стани інших, але й здатність усвідомлювати оточуючу реальність як складний та багатовекторний «світ інших»;

− самоконтроль – здатність менеджера використовувати чітко окреслену групу емоцій та керовану емоційну комунікацію для підвищення ефективності інтелектуальної діяльності колектива;

− адаптація – здатність менеджера до адаптивної поведінки, до колективної «симфонізації» емоцій, до емоційного резонансу з колективом та до складних модальностей групової емпатії;

− самомотивація – збереження менеджером позитивних аспектів соціального досвіду, формування базового настрою, світоглядного оптимізму, здатності отримувати задоволення від життя, мати захоплення;

− самоефективність – накопичення менеджером соціального досвіду через моторну репродукцію та мотиваційне закріплення.

Саме на базі цих критеріїв ми можемо скласти функціональний (себто безпосередньо спрямований на визначення рівня емоційної компетентності) перелік індикацій (методів та прийомів дослідження) EI в інформантів (менеджерів IT компаній, які братимуть участь в дослідженні). **Основні індикації:**

1) **самоусвідомлення** – аналіз здатності інформанта комплексно усвідомити та відрефлексувати власні відчуття та емоції під час: а) колективної дискусії про перспективи IT компанії, б) брейн-штурму, в) гри в «слабку ланку»;

2) **самоконтроль** – аналіз здатності інформанта послідовно та цілеспрямовано транслювати працівникам певну групу емоцій, спрямованих на ефективне подолання: а) інтелектуального спротиву працівників компанії прийнятому рішенню, б) емоційного спротиву працівників компанії прийнятому рішенню, в) реакції колективного відчуження від запропонованої менеджером програми оптимізації роботи компанії;

3) **адаптивна індикація** – аналіз здатності інформанта оперативно й органічно увійти в емоційний резонанс із колективом, який перебуває: а) у стресовій ситуації, зумовленій скороченням обсягів замовлень, б) у стресовій ситуації, зумовленій швидким зростанням прибутків, розширенням бізнесу та підозрами в несправедливому розподілі отриманих у результаті ресурсів;

4) **самомотивація** – аналіз здатності інформанта свідомо формувати свій базовий настрій шляхом організації «позитивних подій» у компанії та транслювати на колектив оптимістичну картину буття;

5) **самоефективність** – дослідження емоційно закріпленої в свідомості інформанта впевненості в собі, яка дозволяє йому під час взаємодії з колективом легше та ефективніше переходити з когнітивно-символічного рівня (збереження) до активної дії (моторної репродукції).

Спробуємо дати перелік та стислий опис тих психологічних дослідницьких прийомів, які дозволяють визначити змістове наповнення індикацій емоційного інтелекту.

Для визначення **індикації самоусвідомлення** застосовуємо прийом семантичного диференціалу. Психосемантичний метод досліджує різні форми існування в індивідуальній свідомості, самосвідомості моделей, схем сприйняття та розуміння реальності, зокрема й реальності ставлення до себе. Проте психосемантичний прийом дозволяє не тільки виявляти такі схеми, моделі, але й визначати особливості їх конструювання, що буде відображатися в суб'єктивному семантичному просторі.

Отже, метод семантичного диференціалу належить до методів експериментальної психосемантики і є одним із способів побудови суб'єктивних семантичних просторів. Психосемантичний диференціал оцінює не значення як знання про об'єкт, а конотативне значення, яке пов'язане з особистісним смислом, емоційно забарвленим, слабко структурованою та слабкоусвідомлюваною формами узагальнення. Основне завдання психосемантичного методу полягає в реконструкції індивідуальної системи значень, через призму яких відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей та самого себе [8, с. 17].

Вимірювальні об'єкти (поняття, зображення, персонажі) оцінюються низкою біполярних градуальних шкал, полюси яких зазвичай задаються вербально» [2, с. 216]. Складні конотації емоційного тону самоусвідомлення (недиференційовані емоційно забарвлені оцінки власної емоційної компетентності) завдяки цій методиці ми можемо відобразити диференціалами, які доступні логічному та математичному аналізу. Беручи до уваги гіпотезу, що в осіб із високим EI висока здатність до диференціації власних переживань, емоцій, ми адаптуємо методику психосемантичного диференціалу до потреб дослідження в IT-середовищі.

Важливим елементом такої адаптації є перейменування шкал, яке більш ефективно дозволить донести до інформантів суть і зміст завдань дослідження. Маркери самоусвідомлення, наявність або відсутність яких в інформанта прогнозується встановити, такі: **самоставлення** (як різновид соціальної установки, концептуальна модель якої була розроблена Н. Сарджвеладзе [10, с. 107]), здатність індивіда аналізувати власний психологічний стан, здатність здійснювати оцінку психологічного стану, застосовуючи фіксовану шкалу оцінок.

Самоконтроль проявляється у здатності до саморегуляції емоцій, переживань, думок, поведінки. Важливим прогностичним критерієм здатності до самоконтролю є вибір способів опанування у ситуаціях, що вимагають самоконтролю.

Стратегії усвідомленого опанування стресових і тривожних ситуацій (coping, coping strategy) описуються психологами ще з 60-их років минулого століття. Фундаментальним джерелом

з питання вважається монографія Р. Лазаруса «Психологічний стрес та процес його опанування» (Psychological Stress and Coping Process) [14].

За Р. Лазарусом, індивід, відчуваючи дискомфорт, проводить оцінювання його джерел (стресорів), оцінювання власних ресурсів та ситуативних можливостей протистояння стресорам і робить усвідомлений вибір стратегії подолання стресу. При цьому Р. Лазарус розумів стрес на рівні психологічної науки свого часу як реакцію на таку ситуацію, коли ситуативні вимоги перевищують звичайні ресурси, які індивід спрямовує на подолання викликів середовища [15, с. 164].

Пізніше Е. Фрайденберг акцентувала увагу на індивідуальних спроможностях різних людей ефективно мобілізувати реактивні ресурси своєї психіки для подолання стресу [12, с.142]. У перелік таких ресурсів ми, серед іншого, можемо внести такі особисті якості індивіда, як оптимізм, життєву стійкість, професійні якості, відкритість до допомоги від середовища (здатність до пошуку соціальної підтримки). До цього переліку необхідно додати й **самоефективність**, теоретично обґрунтовану А. Бандурою.

Відповідно, для індикації самоконтролю серед менеджерів ІТ-компанії планується застосувати копінг-тест Р. Лазаруса та методику визначення фрустраційної толерантності С. Розенцвейґа. Саме ці методики дають найбільш диференційовану картину емоційних інструментів (функційних складових (модальностей) емоційної компетентності), застосовуваних під час подолання стресу (в нашому випадку – комунікаційних та психологічних перешкод). Під час адаптації методики С. Розенцвейґа до потреб дослідження в ІТ-середовищі планується застосувати елементи близької до неї методики завершення речень (sentence completion). Застосування елементів цієї проективної методики дозволить дослідникові сконцентруватися на змісті висловлюваного інформантами та, серед іншого, здійснити кореляцію копінг-тесту у плані актуалізації проблематики емоційної компетентності. Маркери самоконтролю, наявність або відсутність яких в інформанта прогнозується встановити, такі: наявність відповідальності за дії команди, наявність усвідомлення ситуативних та стратегічних ризиків, наявність саморефлексії, спрямованої на прогноз наслідків закріплення свого емоційного стану.

Базовими методиками для **адаптивної індикації** прогнозуються методика визначення фрустраційної толерантності С. Розенцвейґа та методика доповнення (close procedure), заснована на експериментах В. Тейлора [2, с. 221]. Ураховуючи, що дана методика, серед іншого, оцінює допустимість кордонів руйнування опорного тексту комунікації, ми зможемо дослідити стійкість параметрів емоційної компетентності інформантів в умовах постмодерної ситуативної настанови руйнування семантичного ядра метатексту. Маркерами адаптивної індикації, наявність або відсутність яких в інформанта прогнозується встановити, такі: установка на повагу до колективних традицій, здатність підтримувати позитивні аспекти колективного настрою, установка на зняття або мінімізацію непродуктивної конфліктності.

Тут бачиться ефективним звернення до класифікації копінг-стратегій Е. Фрайденберг, яка визначила 18 таких стратегій, безпосередньо конотованих із модальностями адаптивності. Вона згрупувала ці стратегії за трьома кластерами. У перший увійшли стратегії опанування стресової ситуації, що передбачають звертання до соціальної підтримки у широкому розумінні цього формату (звертання до родини, до колективу, до референтної групи в соціальних мережах, до патронажних суспільних інституцій). До другого австралійська дослідниця віднесла контрпродуктивне опанування стресової ситуації, що базується на стратегіях ізоляції, капсуляції та уникнення. А до третьої – продуктивне опанування, базоване на мобілізації психологічних ресурсів та на конструктивному подоланні проблеми [12, с. 147].

Базовою методикою **індикації самомотивації** прогнозуються методика, базована на опитувальній пропозиції «SACS» (Стратегії опанування стресових ситуацій) С. Хобфолла. Застосування тесту С. Хобфолла дозволяє оцінити особливості поведінкових моделей усвідомленого опанування ситуацій стресу. Комплексну теоретичну модель «поведінки опанування» С. Хобфолл оприлюднив 1994 року. У ній копінг розглядається питомо як сукупність певних напрямків, а не типів реакції на дію стресорів. У теоретичному плані тест Хобфолла має два основні вектори (соціальний–асоціальний, активний–пасивний) та додаткову вісь (пряма–непряма). На векторах С. Хобфолл формує шкали оцінювання. Постулювання соціальної та асоціальної векторності передбачає актуалізацію міжособистісної комунікації та врахування суспільних наслідків самого опанування ситуації інформантом. Стратегії опанування стресової ситуації описуватися С. Хобфоллом у проекції трьох координат: вектор активності – пасивності, вектор соціального – асоціального планування поведінки, вісь пряма – непряма (маніпулятивна) поведінкова стратегія [13, с. 308].

Базовими методиками **індикації самоефективності,** виходячи з теорії самоефективності А. Бандури, прогнозуються асоціативний експеримент (associative experiment) та методика психосемантичного диференціалу [1, с. 76]. Метод асоціативного експерименту передбачає, серед іншого, пошук слова-реакції на слово-стимул. Передбачається, що під час складання анкет зі

словами-стимулами буде враховуватися наявність тих слів, які будуть обрані в якості слів-стимулів, у щоденному та професійному лексиконах працівників ІТ-індустрії. Індикація самоефективності за допомогою наративних методик передбачає також психосемантичну гру (як асоціативну, так і градуальну), яка конотується з ігровою та цитатною установками ситуації постмодернізму. Маркери самоефективності, наявність або відсутність яких в інформанта прогнозується встановити, – самоставлення, усвідомлене прагнення до досягнення успіху, установка на розширення кордонів дозволеного для досягнення успіху, прагнення фіналізації колективної проектної діяльності для особистого самоствердження.

Отже, виявлення індикаторів дослідження ЕІ серед менеджерів ІТ-компанії полягає в тому, що такі індикатори мають своїм епістемним джерелом відповідні фактори (критерії) ЕІ та, відповідно, модальності емоційної компетентності (ЕК).

Вважаємо доцільним під час вибору форми та змісту дослідження враховувати те, що фактори ЕІ є принципово взаємозалежними. Відповідно, форма та зміст дослідження повинні відповідати комплексному підходу та віддзеркалювати більшість із профілів індикаторів дослідження, зазначених у даній роботі. Важливим є під час проведення такого дослідження враховування специфіки ІТ-компанії, професійна діяльність якої пов'язана з мережевими комунікаціями і, відповідно, найбільш повно відображає ті тенденції і процеси, які актуалізовані глобальною ситуацією постмодернізму з його ризомною настановою.

Висновки. Обґрунтовано застосування індикаторів дослідження емоційного інтелекту в менеджерів ІТ-компаній в тих межах, які передбачає постмодерністське тлумачення завдань, принципів та функцій сучасного менеджменту. Це обґрунтування здійснено на базі аналізу постмодерністського погляду на нову соціальність, який постулює емоційну компетентність в якості безумовно необхідної базової підстави професійної діяльності сучасних управлінців.

Перспективу подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо в емпіричному дослідженні виокремлених індикаторів емоційного інтелекту зазначеними методами та визначенні наявності або відсутності визначених у статті маркерів у менеджерів ІТ-компаній.

Література:

1. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 318 с.
2. Белянин В.П. Психолингвистика. Москва : ФЛИНТА: НОУ ВПО «МПСУ», 2013. 416 с.
3. Бредберри Т., Гривз Д. Эмоциональный интеллект 2.0 : учебник, 3-е изд. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 208 с.
4. Вудкок М. Френсис Д. Раскрепощённый менеджер. Для руководителя-практика. Москва : Дело, 1991. 320 с.
5. Гройсберг Б. 7 главных качеств хорошего руководителя. Дата оновлення: 14.04.2014. URL : https://hbr-russia.ru/karera/lichnye-kachestva-i-navyki/p13600 (дата звернення: 20.11.2019).
6. Ґоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера : підручник. Київ: Наш формат, 2019. 288 с.
7. Енциклопедія постмодернізму / ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
8. Заграй Л.Д. Гендерний досвід особистості: методологія дослідження. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2014. Вип.19. Ч. 2. С. 15–21.
9. Линн А. Сила емоционального интеллекта. Как его развивать для работы и жизни. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2019. 320 с.
10. Сарджвеладзе Н.И. Структура самоотношения личности и социогенные потребности. Тбилиси : Мецниереба 1974. 188 с.
11. Федорук О. Досвід проекції досліджень емоційного інтелекту на проблему формування професійної компетентності управлінців. *Збірник наукових праць: психологія*. Івано-Франківськ. Вип. 24. С. 130–137.
12. Frydenberg E. Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges. Oxford, 2002. 176 p.
13. Hobfoll S. E. Social and psychological resources and adaptation. Review of general psychology. 2002. O. 6 (4). P. 307–324 .
14. Lazarus R. S. Psychological Stress and Coping Process. New York, 1966. 466 p.
15. Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer, 1984. 444 p.
16. Raven B, Bertram H. Power, Six Bases of. Encyclopedia of Leadership. Ed. Thousand Oaks. SAGE, 2004. P. 42–49.

Fedoruk O. V. Indicators for the study of emotional intelligence in IT company managers: a postmodern perspective

The article substantiates the use of emotional intelligence research indicators in IT managers within the limits of postmodern interpretation of the tasks, principles and functions of modern management. This rationale is based on an analysis of the postmodernist view of the new sociality, which posits emotional competence as an indispensable essential basis for the professional activities of contemporary managers.

The works of scholars such as B. Groysberg, B. Raven, D. Francis, J. French, M. Woodcon, D. Goleman, R. Boyatsis and others, each of whom distinguished his own qualities of a manager and worked within the positivist approach, are considered.

Taking into account the materials and specifics of the IT companies, which consists in the fact that they work at the front of the communication, which is now defined by the paradigm of postmodern rhizome, it is concluded that the frontal-positivist methodology of management is not suitable for the study of management practices in IT companies, and it is extremely relevant to apply theoretical research in the field of emotional intelligence and the principles of emotional competence to such research.

Based on the analysis of the professional activity of the manager, the criteria for effective management of the IT company were determined in terms of emotional competence: self-awareness, self-control, adaptation, self-motivation, self-efficacy. Each criterion is given a rationale, research markers are made, and a functional list of indications (methods and techniques of research) of emotional intelligence in informants (managers of IT companies participating in the research) is drawn up.

A list and a brief description of those psychological research techniques that allow to determine the meaningful content of indications of emotional intelligence have been created, among them: the reception of semantic differential, R. Lazarus' coping test, the method of determining the frustration tolerance of S. Rosenzweig, the method of supplementation, V. Taylor's experiments, a technique based on the SACS survey (Stress management strategies) by C. Hobfall, associative experiment.

It has been concluded that identifying indicators of emotional intelligence research among IT company managers is that such indicators have their epistemic source relevant factors (criteria) of emotional intelligence and, accordingly, modality of emotional competence.

Key words: *emotional intelligence, emotional competence, front-positivist approach, self-awareness, self-control, adaptive display, self-motivation, self-efficacy.*

УДК 159:364.2
DOI https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.34

І. А. Шрамко
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології
Дніпровський гуманітарний університет

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПСИХОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ СОЦІОТЕХНІЧНОЇ СИСТЕМИ

Метою статті є з'ясування особливостей соціальної підтримки життєдіяльності жінок в умовах динамічної соціотехнічної системи управління природокористуванням.

За допомогою методів електрокардіографії та електроокулографії виявлено зміну наростаючого стомлення під час роботи досліджуваних із дисплейними відеорядами автоматизованої соціотехнічної системи «Моніторинг природоохоронної діяльності». Обстежено 350 досліджуваних (оператори, фахівці, студенти, що мають навички роботи з комп'ютером) у віці від 18 до 36 років (всі жінки) до, під час і після роботи з дисплейними відеорядами динамічної автоматизованої системи управління. Загальна тривалість діяльності за дисплеєм не перевищувала чотирьох годин безперервної роботи.

Охарактеризовано форми, зміст і характер взаємодії і взаємовпливу компонентів динамічної соціотехнічної системи «людина – природа». Здійснено соціально-психологічний аналіз тенденцій розвитку такої соціотехнічної системи. В емпіричному дослідженні визначено особливості психологічної взаємодії жінок із дисплейними відеорядами. Розроблено концепцію соціальної підтримки їх життєдіяльності під час роботи з дисплейними відеорядами динамічної неперервної інформації.

Встановлено залежність рівня комп'ютерної готовності жінок і якості сприйняття ними інформації з різних форм подання. З'ясовано, що на якість сприйняття інформації впливає не тільки рівень комп'ютерної готовності, але й загальний час знайомства з комп'ютером, а також час, що проводиться за роботою на комп'ютері. Із точки зору підсистеми відображально-моделюючої інформаційної активності проектувальника підвищенню уваги до інформаційного повідомлення сприяє його техніко-естетична привабливість, що безпосередньо вливає на сприйняття користувача.

Виявлено в тенденції позитивний взаємозв'язок між техніко-естетичною привабливістю і запам'ятовуваністю інформаційного повідомлення. Привабливіші в естетичному відношенні інформаційні повідомлення здатні викликати інтерес у користувача, найкращим чином виконуючи інформативну та інформаційну функції.

Ключові слова: *соціотехнічна система, комп'ютеризована діяльність, дисплейні відеоряди, користувачі, готовність.*

Актуальність дослідження. Для розроблення і впровадження програм розвитку динамічних соціотехнічних систем діяльності (СТСД) важливими вбачаються психологічні засади формування спонтанної відображально-моделюючої активності проектування. Мова йде, перш за все, про формування зовнішньої взаємодії соціуму і природи як сукупності відносин, включаючи форми, зміст і характер взаємодії і взаємовпливу компонентів систем «людина – природа» та «людина – людина» У зв'язку із цим найбільший інтерес для дослідників представляє пошук інтегральних соціально-економічних і психологічних параметрів, що характеризують здатність людини протистояти несприятливим ефектам, що супроводжують екологічні зміни. Найбільш уразливими у цьому відношенні є жінки, в організмі яких страждають практично всі функціональні системи, що потребує розроблення психологічного забезпечення соціальної підтримки їх життєдіяльності. Такого роду завдання вирішуються в зарубіжній соціальній психології, починаючи з 90-х років XX століття в рамках державних науково-технічних програм «Глобальні зміни природного середовища і клімату», а в Україні – в ході розвитку ідеї екологічного моніторингу.

Поза сумнівом, зміни навколишнього середовища несуть значну економічну загрозу для людства в цілому. Особливо це відноситься до антропогенних змін. Сценарії таких змін як основну міру компенсації несприятливих зрушень передбачають мобілізацію зусиль населення на проведення заходів економічного, технологічного і соціального характеру, спрямованих на збереження здоров'я, працездатності і життєдіяльності людей.

Використання загальноприйнятих характеристик, розроблених для оцінки станів окремо узятої людини (функціональний стан, адаптаційні можливості, стійкість особистості і ін.), явно недостатнє. Потрібні нові підходи до пошуку

© Шрамко І. А., 2019

інтегральних критеріїв, що визначають здатність суспільства в цілому протистояти змінам навколишнього середовища.

Один із можливих підходів бачиться в парадигмі психологічного потенціалу індивідуума і популяції. Це поняття запропоноване під час розгляду проблем психології праці, що виникають у процесі переходу до ринкових відносин. Відомі також терміни «особово-фізіологічний потенціал», «психофізіологічний потенціал», що використовуються як синоніми працездатності людини.

Для розкриття поняття «психологічний потенціал», його значення для розуміння реакції людства на глобальні екологічні зміни слід взяти до уваги деякі історичні факти. Так, встановлено, що адекватність і ефективність реагування людей на глобальні екологічні зміни місця існування залежить від типу поведінки людини і від «соціального характеру» суспільства .

Таким чином, психологічний потенціал виступає в ролі інтегральної якості населення, яка визначає його здібність до реалізації оптимальних рішень під час виникнення критичних ситуацій. Він може виявлятися у двох поведінкових тенденціях.

Перша полягає у формуванні в суспільній свідомості конструктивної ідеї і психологічної установки на життєву необхідність сумісного подолання небезпеки, мобілізацію людей до активних дій за умов готовності до відмови від антагоністичних групових інтересів і особистих благ заради досягнення загальної мети.

Друга тенденція – розпад єдиної самосвідомості суспільства на протилежні течії, формування неконструктивних групових установок агресивно-егоїстичного характеру або пасивного типу, поведінка, спрямована на вирішення завдань на користь окремих груп.

Завдання прогнозування соціально-психологічних ефектів глобальних змін значною мірою зводиться до прогнозування рівня психологічного потенціалу. Від того, з яким потенціалом людство зустрічає глобальні зміни, від того, як буде трансформований цей потенціал, залежить доля цивілізації.

Проблема формулюється як оцінка співвідношення психологічного потенціалу людства із загрозою глобальних змін середовища, а можливі практичні пропозиції повинні бути спрямовані на збереження або збільшення цього потенціалу. Щонайпершим завданням у вирішенні названої проблеми є визначення суті психологічного потенціалу і пошук індикаторів, за допомогою яких його можливо оцінити.

У науці термін «потенціал» використовують дуже часто. Введені поняття «соціальний потенціал», «трудовий потенціал». У дослідженнях демографів використовується термін «якісний потенціал населення».

У роботах екологів зустрічаємо поняття «соціально-трудовий потенціал населення». Під соціально-трудовим потенціалом розуміється комплекс соціально-психологічних і медико-біологічних характеристик життєдіяльності людей. Пристосовні можливості популяції в антропології називають «адаптивним потенціалом».

У фізіології зміст потенціалу визначається термінами «працездатність», «фізіологічні резерви організму», «гомеостатичний потенціал».

Суть усіх розглянутих понять полягає у визначенні деяких сукупних можливостей людей здійснювати свою діяльність. Проте при цьому повинні стабілізуватися зовнішні характеристики і ставати відносними поняття життєдіяльності і добробуту.

Із метою оцінки можливостей стійкості людини до глобальних змін середовища і прогнозування реакції на ці зміни слід ввести інтегральну характеристику властивостей людини-популяції-етносу-людства, яка визначає їх здібність до реалізації мети, що стоїть перед кожним рівнем ієрархії названого ланцюжка. Назвемо цю характеристику «життєвий потенціал».

Принципово важливим є те, що метою є не тільки виживання, але і духовна самореалізація людства, збільшення можливостей збереження життя людини як виду і задоволення потреб за будь-якої динаміки зовнішніх умов. Тому життєвий потенціал можна визначити як інтегральну здатність збереження біологічної і духовно-психологічної життєдіяльності і здійснення перетворювальної діяльності, спрямованої на досягнення загальної мети.

Сьогодні домінує тенденція зведення поняття життєвого потенціалу до поняття «рівень здоров'я», при цьому пропонуються різні варіанти критеріїв, що розкривають його суть. Але встановлені в соціальній психології закономірності показують, що поведінка людей, їхня стійкість до впливу глобальних змін, характер і форма колективної відповіді визначаються і іншими чинниками, наприклад, адаптаційною здатністю, характером психологічних установок, особливістю регуляції психологічних механізмів, ступенем усвідомлення ситуації і т.п. Назвемо сукупність цих характеристик психологічним потенціалом, який, безумовно, одною зі своїх частин має психологічне здоров'я населення і культурно зумовлені якості особистості і суспільства.

Неможливість використання поняття «здоров'я населення» як єдиного для оцінки життєвого потенціалу пов'язана також із тим, що згідно зі Статутом всесвітньої організації охорони здоров'я воно визначається як стан «повного фізичного, духовного і соціального добробуту». Добре відомо, що діяльність у багатьох випадках може і повинна здійснюватися всупереч «добробуту». Більш того, згідно із сучасними концептуальними поглядами добробут, симетрія протистоять тенденції розвитку, в умовах ноосфери можуть викли-

кати колізії, за яких найбільш благополучні екологічні елементи стають найуразливішими.

Комплекс чинників, які визначають здатність етносу здійснювати об'єктивно оптимальні дії, спрямовані на досягнення загальної мети, до яких належить завдання протистояння глобальним змінам, був позначений як пасіонарність, тобто соціальна енергія, спрямована до єднання і посилення розвитку етносу.

Таким чином, можна допустити, що пасіонарність і працездатність є похідними психологічного потенціалу. Життєдіяльність популяції у всіх її численних проявах є реалізацією життєвого потенціалу в конкретних умовах природного і соціального середовища і способів діяльності.

Моніторинг навколишнього середовища – це система спостереження, аналізу стану і прогнозу можливих змін навколишнього середовища, що викликані антропогенними чинниками. Щодо оцінки і управління якістю навколишнього середовища регіонів, то основне значення має санітарно-токсикологічний урівень моніторингу, пов'язаній із контролем за забрудненням компонентів природного середовища – повітря, ґрунту, води. Мета регіонального моніторингу – забезпечити осіб, що приймають рішення (ОПР), необхідною інформацією для планомірного зниження рівня забруднення навколишнього середовища. Для здійснення цієї основної мети необхідно вирішити важливі науково-технічні завдання отримання достовірної інформації й інформаційного забезпечення моніторингу. Для цього, у свою чергу, потрібне відповідне соціально-психологічне і інженерно-психологічне забезпечення створення інформаційних моделей на базі ПЕОМ. Із таких моделей складаються банки різнорідної інформації: про хімічні забруднювачі середовища, їх медико-біологічні властивості, про джерела техногенного забруднення і тому подібне, а також прикладні забезпечуючі програми прогнозування, комплексного планування, експертизи проектів. У подібних інформаційних системах широко використовуються дисплейні відеоряди ПЕОМ.

Метою дослідження є з'ясування особливостей соціальної підтримки життєдіяльності жінок в умовах динамічної соціотехнічної системи управління природокористуванням.

Результати дослідження. Уся вищеперелічена діяльність здійснюється в АСУ «Моніторинг природоохоронної діяльності (ПОД)» у режимі діалогу осіб, що приймають відповідальні рішення з оптимізації екологічної обстановки з інформаційними моделями, представленими на дисплейних відеорядах. Останні повинні володіти достатньою ергономічною якістю, що забезпечує адекватність рішень.

Обстежено 350 досліджуваних (оператори ПЕОМ, фахівці з АСУ, студенти, що мають навички роботи з комп'ютером) у віці від 18 до 36 років (всі жінки) до, під час і після роботи з дисплейними відеорядами АСУ «Моніторинг ПОД». Загальна тривалість діяльності за дисплеєм не перевищувала чотирьох годин безперервної роботи. Заздалегідь проводилася оцінка «апріорної надійності» відеорядів. Функціональний стан досліджувався методиками, для яких характерні значні відмінності з доробочим рівнем в аналогічному дослідженні операторів-прокатників, а також за показниками електроокулограми (ЕОГ) і електрокардіограми (ЕКГ). Розраховувалися показники зміни функціонального стану і якості діяльності осіб, що приймають рішення.

На етапі експериментальної оцінки дисплейних відеорядів досліджувані працювали в режимі розроблених сценаріїв, які імітували зміни екологічної обстановки на рівні регіону, що відбивались на інформаційній моделі.

Період навчання роботи з відеорядами був тривалим (2 години), оскільки досліджувані поступово засвоювали режим діалогу з комп'ютером.

Досліджувані курсором відзначали вірні відповіді із запропонованих на вибір. Швидкодію вирішення завдань з оцінки екологічної ситуації фіксували програмним способом, показники точності і надійності оцінювалися після експерименту. Апріорна надійність дисплейних відеорядів наведена у табл.1.

Динаміка якості та надійності виконання управлінських завдань показала, що вірогідність надійних рішень поступово динамічно знижувалась у досліджуваних в ході розвитку роботи з безперервними інформаційними потоками, причому високозначимо ($p < 0,01$) швидше в «апріорно ненадійних» відеорядів підсистеми «Моніторинг ґрунтів».

У ході експерименту підтримувався нав'язаний режим з установкою на надійність виконання завдань управління ситуацією, що моделювалася

Зміна наростаючого стомлення під час роботи досліджуваних із дисплейними відеорядами АСУ «Моніторинг ПОД» була такою: істотна зміна функціонального стану практично не виявляється під час роботи з відеорядом протягом однієї години діалогу з комп'ютером. Значне стомлення виявляється після закінчення двох із половиною годин безперервної роботи за дисплеєм при статистично значущих ($P < 0,05$) відмінностях із доробочим рівнем для показників кардіореспіраторної системи та електроокулограми. Відзначаємо статистично істотне зменшення тривалості кардіоінтервалів для відеорядів обох підсистем, що разом із динамікою зміни показників ЕОГ свідчить про встановлення вираженого стомлення безвідносно до «апріорної надійності» відеорядів (табл. 2).

Виділяємо особливість взаємодії досліджуваних, що працюють у системі АСУ «Моніторинг ПОД» у порівнянні з операторами-прокатниками: тривалість відновчого періоду початкових показ-

ників функціонального стану в них у середньому ($p < 0,05$) довше, що пов'язано з більшим ступенем стомлення у зв'язку з відсутністю заздалегідь виробленої системи формування та підтримання працездатності у вигляді професійних тренінгів.

Останнє пов'язано з тим, що навіть після трьох годин роботи за дисплеєм з «апріорно ненадійними» відеорядами інтегральний показник лише наблизився до межі допустимих змін.

Отримані результати підтвердили можливість використання психологічних і психофізіологічних критеріїв для психологічного забезпечення якості дисплейних відеорядів і для розроблення режимних заходів діяльності з ними в контексті реалізації програм розвитку СТСД.

Отримані результати підтвердили можливість використання психологічних і психофізіологічних критеріїв для психологічного забезпечення якості дисплейних відеорядів і для розроблення режимних заходів діяльності з ними в контексті реалізації програм розвитку СТСД.

Особам, що працюють із дисплейними відеорядами АСУ «Моніторинг ПОД», як і операторам аналогічних динамічних соціотехнічних систем, можна рекомендувати тривалість безперервної роботи за дисплеєм під час вирішення оперативних завдань

Таблиця 1

Апріорна надійність безперервних дисплейних відеорядів динамічної соціотехнічної системи природоохоронної діяльності

Параметр	Оптимальні (О) та допустимі (Д) значення параметра		Відеоряд «Моніторинг атмосфери»	Відеоряд «Моніторинг ґрунтів»
Насиченість відеорядів безперервної інформації	О-6-8	Д<14	5	7
Кодування інформації	О-5	Д-18	5	7
Характеристики коду:				
оформлення	О-9	Д-18	10	9
величина	О-3	Д-6	1	3
контраст	О-3	Д-6	7	4
спрямованість	О-3	Д-9	5	4
лінійність	О-3	Д-7	6	6
миготіння	О-3	Д-12	5	7
Апріорний (Капр), бал	О-4-5	Д-3-4	4,5	3,5

Таблиця 2

Дані ЕОГ і ЕКГ в різні періоди роботи досліджуваних (M±m)

Показник	Відеоряд	Перед початком періоду	Під час роботи			Після роботи	Період роботи
			на початку	в середині	в кінці		
ККО	МАС	14,0	13,6	17,3	25,0	21,2	Протягом 1-ої години
		3,5	2,0	1,0	0,6	2,8	
	МГР	17,5	16,3	23,0	28,2	20,5	
		5,5	6,5	0,8	2,5	1,0	
R-R, с	МАС	0,70	0,75	0,73	0,72	0,70	
		0,25	0,15	0,18	0,10	0,15	
	МГР	0,68	0,75	0,80	0,65	0,70	
		0,10	0,15	0,10	0,11	0,12	
ККО	МАС	24,6	23,6	20,3	27,0	28,2	Протягом 2-ої години
		3,5	2,0	1,0	0,6	2,8	
	МГР	27,5	28,3	29,0	30,2	29,5	
		5,0	6,0	0,8	2,3	1,0	
R-R, с	МАС	0,72	0,73	0,70	0,73	0,73	
		0,20	0,10	0,15	0,10	0,15	
	МГР	0,78	0,77	0,81	0,77	0,76	
		0,10	0,15	0,10	0,11	0,12	
ККО	МАС	24,5	23,6	24,3	25,0	31,2	Протягом 3-ої години
		3,0	2,5	1,0	0,6	2,8	
	МГР	37,5	36,3	43,0	44,2	42,5	
		5,0	6,0	0,8	2,5	1,0	
R-R, с	МАС	0,75	0,76	0,69	0,76	0,75	
		0,25	0,15	0,18	0,10	0,15	
	МГР	0,73	0,74	0,72	0,71	0,72	
		0,10	0,15	0,10	0,11	0,12	

Примітка: ККО – кількість «кроків» ока ЕОГ, R-R-тривалість кардіоінтервалів; МАС – для відеоряду моніторингу атмосфери, МГР – для відеоряду підсистеми моніторингу ґрунтів

не більше двох годин, розділених 15-хвилинною перервою.

За наслідками теоретичних і експериментальних досліджень дисплейних відеорядів АСУ «Моніторинг ПОД» отримані характеристики їхньої якості, що дозволяють прогнозувати ефективність роботи осіб, що приймають рішення на основі інформаційних моделей цього типу і можливі зміни ФС. У випадку з «апріорною ненадійністю» дисплейних відеорядів із підсистеми «моніторингу ґрунтів» своєчасно (на передпроектній стадії) було проведено їх психологічне вдосконалення шляхом приведення у відповідність показників «апріорної надійності» нормативним вимогам.

Висновки. У ході проведених досліджень стосовно реалізації програм розвитку динамічної соціотехнічної системи встановлені результати, важливі для психологічного забезпечення як із точки зору проектувальників (розробників), так і користувачів, а саме:

1. Із точки зору підсистеми відображально-моделюючої інформаційної активності проектувальника підвищенню уваги до інформаційного повідомлення сприяє його техніко-естетична привабливість, що безпосередньо вливає на сприйняття користувача.

2. Існує в тенденції позитивний взаємозв'язок між техніко-естетичною привабливістю і запам'ятовуваністю інформаційного повідомлення.

3. Привабливіші в естетичному відношенні інформаційні повідомлення здатні викликати інтерес до себе в користувача, найкращим чином виконуючи інформативну і інформаційну функції.

У підсистемі психологічного забезпечення визначена роль критерію техніко-естетичної привабливості на всіх етапах інформаційної комунікації. Естетичний критерій, або критерій досконалості дизайну може виступати як пріоритетний під час інженерно-психологічного проектування, ранжування потреб, оцінки, вдосконалення і реалізації програм розвитку зразків як у формальному, так і у змістовному плані, що важливо для інженерно-психологічного проектування на ранніх його етапах.

У підсистемі інтегральної регуляції встановлені фасцинативні засоби впливу інформаційних повідомлень на різних етапах психологічного забезпечення комунікативного процесу, які дозволяють у перспективі ефективніше використовувати особливості формування споглядальної сторони інформації, що складає окремий напрям подальших розвідок.

Література:

1. Летучий І.А. Психофізіологічні особливості сприйняття інформації в комп'ютерному форматі. *Актуальні проблеми психології*. 2007. Т. X. Вип. 2. С. 611–622.
2. Маркова І.В. Сприйняття інформації в комп'ютерному форматі: психофізіологічні проблеми. *Актуальні проблеми психології*: 2008. Т. X. Вип. 4. С. 363–367.
3. Тарасенко А.В. Психологічне забезпечення розвитку соціотехнічної системи діяльності фахівців-операторів: концепція досліджень. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. 2010. Т. 2. Вип. 4. С. 288–292.
4. Тарасенко А.В. Психологічне забезпечення розвитку соціотехнічних систем діяльності: теоретичні засади та методологія. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип 7. С. 759–768.

Shramko I. A. Theory and practice of psychology of social support of lives of women in conditions of dynamic sociotechnical system

The purpose of the article is to find out the peculiarities of social support for womenєs life in the conditions of dynamic socio-technical management system of nature management.

Using the methods of electrocardiography and electro-oculography revealed the change of increasing fatigue in the work of subjects with the display video series of the automated sociotechnical system "Monitoring of environmental activity". We surveyed 350 subjects (operators, specialists, students with computer skills) aged 18 to 36 years (all women) before, during and after the use of the display automation systems of a dynamic automated control system. The total duration of the display activity did not exceed four hours of continuous operation.

The forms, content and nature of the interaction and interaction of the components of the dynamic human-nature socio-technical system are characterized. The socio-psychological analysis of the tendencies of the development of such socio-technical system is carried out. In the empirical study the features of psychological interaction of women with display video sets are identified. The concept of social support of their life activity at work with display video sets of dynamic continuous information is developed.

The dependence of the level of computer readiness of women and the quality of perception of information from different forms of presentation is established. It is found that the quality of perception of information is affected not only by the level of computer readiness, but also by the total time of acquaintance with the computer, as well as the time spent at work on the computer. From the point of view of the subsystem of the reflective-modeling information activity of the designer, its technical and aesthetic attractiveness contributes to increasing attention to the information message, which directly influences the perception of the user.

A positive correlation between techno-aesthetic appeal and the rememberability of the information message has been identified. More aesthetically pleasing information messages are able to arouse interest in the user, best performing informative and informative functions.

Key words: *social system, computer activity, display video sets, users, readiness.*

НОТАТКИ